Abdulcelil TURAN
Yenidoğan Mh. 41. Sk. No: 7
Daire: 4 Zeytinburnu - İST.

ئەنۋەر تۇرسۇن

ئۇيغۇرلاردىكى پسىخىك ئاجىزلىقلار

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

مەسئۆل مۆھەرریری : **پازىلجان مۆسا**

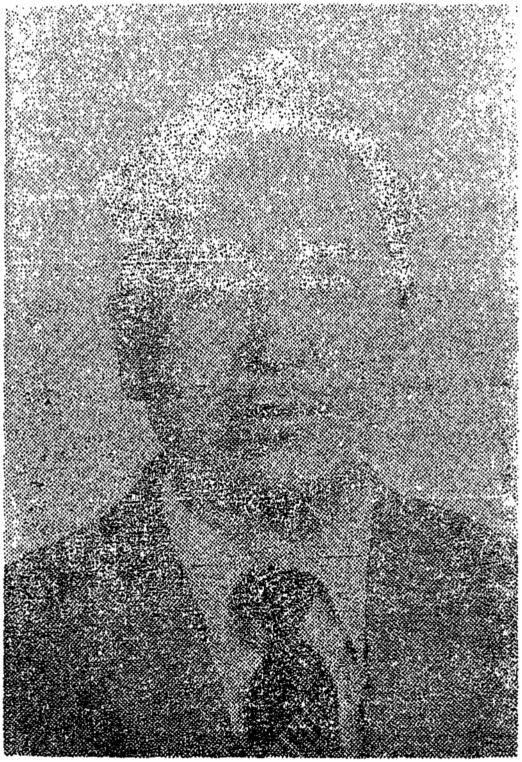

Abdulcelil TURAN
Yenidoğan Mh. 41. Sk. No:7
Daire: 4 Zeytinburnu - İST.

نەشرىياتتىن

ئەنۋەر تۇرسۇن 1949 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى بۈگۈر ناھىيىسىدە بىر زىيالىي ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، 1959 ـ يىلدىن 1965 ـ يىلغىچە بۈگۈر ناھىيىسىدە ۋە قەشقەر شەھىرىدە باشلانغۇچ، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئوقۇغان، 1965 ـ يىلدىن 1970 ـ يىلغىچە شىنجاڭ سەنئەت مەكتىپىنىڭ گۈزەل ـ سەنئەت كەسپىدە ئوقۇغان. ئۇ، ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن بىر مەزگىل مائارىپ سېپىدە خىزمەت قىلغان، 1984 ـ يىلدىن باشلاپ قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمە مىللەتلەر ـ دىن ئىشلىرى باشقارمىسىدا خىزمەت قىلىۋاتىدۇ.

ئەنۋەر تۇرسۇن 1988 ـ يىلدىن باشلاپ ئۇيغۇر پسىخىكىسى ۋە ئۆرپ ـ ئادىتى ئۈستىدە ئىزدىنىشكە باشلىغان ھەمدە ئۇيغۇرلارنىڭ پسىخىك ئاجىزلىقلىرىنى ئېچىپ بېرىدىغان ماقالىلەرنى ئارقا ـ ئارقىدىن ئېلان قىلىپ، ئاممىنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى قوزغىغان.

قولىڭىزدىكى بۇ كىتاب ئىككى بۆلۈمگە بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى بۆلۈمدە پسىخىكا، پسىخىك خاسلىق، ئۆدۈم ۋە بىر قىسىم پسىخىك تۈرلەر ھەققىدە چۈشەنچە بېرىلگەن. ئىككىنچى بۆلۈمدە پسىخىك ئامىللارنىڭ ئادەمدە شەكىللەندۈرگەن پسىخىك ھالىتى ۋە ئۇنىڭ ئىپادىلىنىش شەكىللىرى نۇقتىلىق شەرھلىنىدۇ. بۇ كىتاب

مىللىتىمىزنىڭ ئۆزىدىكى ھەر خىل پاسسىپ، يارىماس ئىللەتلەرنى تونۇپ يېتىش ۋە ئۇنى ئۆزگەرتىش، تەرەققىي قىلغان ئىلغار مىللەتلەر قاتارىدا ئالغا ئىلگىرىلىشى ئۈچۈن ياخشى قوللانما بولالايدۇ.

مۇندەرىجە

I ئومۇمىي بايان

1. پسىخىكا ھەققىدە چۈشەنچە 1

2. پسىخىكىنىڭ ئۇدۇملۇق خۇسۇسىيىتى 11

3. پسىخىك خاسلىق 18

4. باشقۇرۇش ۋە بويسۇنۇش پسىخىكىسى 24

5. سەنئەت پسىخىكىسى 41

6. ئاياللار پسىخىكىسى 48

7. ئۇيغۇرلارنىڭ پسىخىك ھالىتى 53

8. قىممەت پسىخىكىسى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرلاردىكى ھالىتى 59

II بىر قىسىم پسىخىك ئاجىزلىقلار

1. تەمەخورلۇق 73

2. نادانلىق 78

3. قالاقلىق 81

4. خۇراپاتلىق 83

5. خۇشامەتچىلىك 88

6. ئاچكۆزلۈك 93

7. ھورۇنلۇق 102

8 . ھەسەتخورلۇق 105
9 . يۇرتۋازلىق 110
10 . ئاداۋەتخورلۇق 119
11 . دورامچىلىق 125
12 . چېقىمچىلىق 130
13 . يالغانچىلىق 135
14 . خوتۇنبازلىق 140
15 . « قىلما » دېگەننى ئاشۇرۇپ قىلىش 148

I ئومۇمىي بايان

1. پسىخىكا ھەققىدە چۈشەنچە

پسىخىكا — پسىخولوگىيە ئىلمىگە تەۋە خاس ئاتالغۇ. پسىخولوگىيە — ئىنسانلارنىڭ پسىخىكىسى ۋە پسىخىك پائالىيىتىنىڭ پەيدا بولۇش، تەرەققىي قىلىش قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان يۇمشاق پەن. پسىخىكا كىشىلەرنىڭ روھىي ھالىتىدىكى ھەر خىل خۇي - مىجەز، خۇلق - خاراكتېرىنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئىپادىلىنىشىنىڭ يىغىنچاقلىنىپ ئېيتىلىشى.

پسىخولوگىيە قەدىمدىكى يۇنان تىلىدىن ئېلىنغان ئاتالغۇ بولۇپ، ئۇنىڭدىكى « پسىخو » روھ، « لوگىيە » نىڭ يىلتىزى بولغان « لوگوس » ئىلىم، سۆز دېگەن مەنىلەرنى بېرىدۇ. بۇ ئىككىسىنى قوشقاندا « روھىيەت توغرىسىدىكى ئىلىم »، كونكرېت ئېيتقاندا « ئادەمنىڭ خۇي - مىجەزى، خۇلق - خاراكتېرى توغرىسىدىكى ئىلىم » دېگەن مەنە چىقىدۇ.

پسىخولوگىيە — مائارىپ پسىخولوگىيىسى، بالىلار پسىخولوگىيىسى، باشقۇرۇش پسىخولوگىيىسى، ئەمگەك پسىخولوگىيىسى، ئىجادىيەت پسىخولوگىيىسى، ئەدەبىيات - سەنئەت پسىخولوگىيىسى، نىكاھ پسىخولوگىيىسى، مۇھەببەت پسىخولوگىيىسى، مۇناسىۋەت پسىخولوگىيىسى، جىنايەت پسىخولوگىيىسى ... قاتارلىق نۇرغۇنلىغان كەسپىي تۈرلەر ۋە

ئىجتىمائىي تۈرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . ھەر بىر پسىخولوگىيە تۈرى شۇ خىل كەسىپىي تۈر ياكى ئىجتىمائىي تۈرنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئاساس قىلىپ ، ئادەمنىڭ پسىخىك پائالىيىتى ، پسىخىك پائالىيەتنىڭ مەيدانغا چىقىشىدىكى پسىخىك جەريان ، پسىخىك ھادىسىلەرنىڭ تەرەققىياتى ، ئادەمنىڭ مېڭە پائالىيىتى ، ئوبيېكتىپ دۇنيانى بىلىش دەرىجىسى ، پسىخىك تاللىشى ۋە سىرتقى مۇھىتنىڭ تەسىرىدە قايتىدىن تاللانغان پسىخىك ھالەتنىڭ مەلۇم بىر خىل ئىنكاسى قاتارلىقلارنى لوگىكىلىق تەھلىل ۋە كۆزىتىش ئارقىلىق ئىلمىي ئۇسۇلدا ئېچىپ بېرىدۇ . بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا ، پسىخولوگىيە ھەققىدە مەلۇم بىلىمگە ئىگە بولۇش ئىنسان ئۈچۈن ئىنتايىن زۆرۈر . ئىقتىسادى ئارقىدا قالغان ، بولۇپمۇ پەن - تېخنىكا ، مائارىپ تەرەققىياتى يۈكسەلمىگەن مىللەت ئۈچۈن پسىخولوگىيە ھەققىدە بەلگىلىك چۈشەنچە ھاسىل قىلىش ، ئۆزىنىڭ پسىخىك ئاجىزلىقىنى تونۇپ چىقىش ۋە تۈزىتىش ، شۇنداقلا ئۇنى ئەۋلادلارنى تەربىيىلەش ، ئەۋلادلارنىڭ خۇي - مىجەز ، خۇلق - خاراكتېرىنى رۇسلاشقا خىزمەت قىلدۇرۇش ئىنتايىن مۇھىم .

پسىخىكا — ئادەمدىكى ئىرسىيەت ، قان تىپى ، ئۇدۇم ، ئىدراك ، تەپەككۇر ۋە سىرتقى مۇھىت قاتارلىق ئامىللارنىڭ تەسىرىدە مەلۇم بىر خىل تاللاشتىن شەكىللەنگەن خۇي - مىجەز ، خۇلق - خاراكتېردىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇيغۇرلار ئادەتتە ئۇنى « خۇي ، مىجەز » دەپ ئاتايدۇ .

ئىنسان پسىخىكىسى مۇئەييەن قانۇنىيەتتە پەيدا بولىدۇ ۋە تەرەققىي قىلىدۇ . ئادەمنىڭ مەلۇم بىر خىل پسىخىكىسى ئەجدادلارنىڭ مەلۇم بىرىدىكى مەلۇم بىر خىل خۇي - مىجەزنىڭ

ئىرسىيەتلىك، ئۇدۇملۇق ياكى قان ئارقىلىق ئۆتۈش؛ ئاتا - ئانىلارنىڭ ستىخىيىلىك ياكى مەقسەتلىك تەربىيىسى، ئۈلگىسى بىلەن تەبىئىي ۋە ستىخىيىلىك ھالدا يېتىلىدۇ. قان تىپمۇ ئادەمنىڭ مەلۇم خاراكتېر، خۇي - مىجەزىنى ستىخىيىلىك ھالدا شەكىللەندۈرىدۇ. بۇ بىر خىل قانۇنىيەت.

ئىنسان پسىخىكىسى ئادەمدىكى ئىدراك، تەپەككۇر، نىيەت قاتارلىقلارنىڭ تاللىشى ئاستىدا مەلۇم خاراكتېردىكى پسىخىك ئامىللارنى پسىخىك قۇرۇلمىغا كىرگۈزىدۇ. شۇڭا ئادەملەرنىڭ خۇي - مىجەزى مۇرەككەپ بولىدۇ.

ئىنسان پسىخىكىسىنىڭ تەرەققىياتىغا ياشاش ئۇسۇلى، ياشاش ئادىتى، ئەمگەك (ئىشلەپچىقىرىش) ئۇسۇلى ۋە ئەمگەك (ئىشلەپچىقىرىش) ئادىتى، تەربىيىلىنىش مۇھىتى، جۇغراپىيىلىك ماكان قاتارلىقلار قوشۇلۇپ، مەلۇم خاراكتېردىكى پسىخىك ئامىللار شەكىللىنىدۇ.

ياشاش ئۇسۇلىنىڭ ئىنسان پسىخىكىسىدا ئۆزگىچە ئامىللارنى شەكىللەندۈرىدىغانلىقى ھەممىمىزگە ئېنىق. ئىپتىدائىي ئىنسانلاردىكى توپلىشىپ ياشاش ئۇسۇلى ئىنسانلاردا كوللېكتىپقا ئىنتىلىش، كوللېكتىپنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزلەش پسىخىكىسىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇلاردىكى كوللېكتىپ ئەمگەك، ئەمگەك مېۋىلىرىنى تەڭ تەقسىملەش، ئەمگەك ئىقتىدارى يوقلارغىمۇ بىر ئۈلۈش بېرىش قاتارلىقلار ئۇلاردا بىر - بىرىگە كۆيۈنۈش، شەخسىيەتچىلىك قىلماسلىق قاتارلىق پسىخىك ئامىللارنى شەكىللەندۈرگەن.

قۇللۇق تۈزۈمدە ئىنسانلار قارىمۇ قارشى ئىككى تەبىقە — قۇلدارلار ۋە قۇللارغا ئايرىلغاندىن كېيىن، قۇلدارلاردا قۇللارغا

رەھىمسىزلىك؛ ئىقتىساد، مال - مۈلۈككە قارىتا ئاچكۆزلۈك، بېخىللىق قىلىش ئامىللىرى پەيدا بولغان. قۇللاردا ئازاب - ئوقۇبەتنى تەگرىدىن، تەلىيىدىن كۆرۈش، بېقىندىلىق، ئازاب - ئوقۇبەتكە چىداش قاتارلىق پسىخىك ئامىللار؛ كېيىنچە قارشىلىق كۆرسىتىش، ئازاب - ئوقۇبەتنى قورال - سايماندىن كۆرۈش ياكى قۇلدارلارغا كۈچى يەتمىگەنلىكتىن قورال - سايمانلارنى بۇزۇۋېتىش، ئىسيان كۆتۈرۈش قاتارلىق پسىخىك ئامىللار شەكىللەنگەن.

فېئوداللىق جەمئىيەتتە يەر ئىگىلىرى، مۈلۈك - ئىقتىساد ئىگىلىرى ئاچكۆزلۈك، بېخىللىق، رەھىمسىزلىك، خۇشامەتچىلىك، ئىككى يۈزلىمىلىك قاتارلىق پسىخىك ئامىللارنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن. تۆۋەن قاتلامدىكى يەرسىز، مۈلۈكسىزلەردە يەككىلىك، چېچىلاڭغۇلۇق، شەخسىيەتچىلىك، يىراقنى كۆرەلمەسلىك، نادانلىق، قالاقلىق قاتارلىق پسىخىك ئامىللار يېتىلگەن. مەلۇم مىقداردا يېرى بار دېھقانلاردا كىچىك ئىگىلىككە قانائەت قىلىش، تار مەنپەئەتپەرەسلىكتەك پسىخىك ئامىللار يېتىلگەن.

جۇغراپىيىلىك ماكانمۇ ئىنسان پسىخىكىسىنىڭ ئۆزگىچە خاراكتېر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇپ شەكىللىنىشىدە مەلۇم دەرىجىدە تۈرتكىلىك رول ئوينايدۇ. چۆل، تاغلىق، قۇرغاق جايدا ياشايدىغانلارنىڭ پسىخىكىسى بىلەن بوستانلىق، تۈزلەڭلىكتە ياشايدىغانلارنىڭ پسىخىكىسىدا مەلۇم ئوخشاشماسلىقلار بولىدۇ. ئەمما پسىخىكىدىكى بۇ خىل ئوخشاشماسلىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋە ئادىتىنىڭ چەكلىمىسىدىن ھالقىپ كېتەلمەيدۇ. ئوخشاش ماكاندىكى بىر بۆلەكنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋە

ئادىتى بىلەن يەنە بىر بۆلەكنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋە ئادىتىدە ئوخشاشماسلىق بولسا، جۇغراپىيىلىك ماكانىنىڭ تەسىر كۈچى چوقۇم كىچىك بولىدۇ.

خاس يېمەكلىك ۋە يېمەكلىك ئادىتى ئىنسانلارنىڭ پسىخىكىسىدا بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان پسىخىك ئامىللارنىڭ يېتىشىپ چىقىشىدا بەلگىلىك تۈرتكىلىك رول ئوينايدۇ. ئىنسانلارنىڭ ئوزۇقلىنىشىدىكى خاسلىق، بولۇپمۇ گۆش ئىستېمالىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى ئىنسانلارنىڭ ئەقىل، مىجەز، خاراكتېر قاتارلىق جەھەتلەردە ئوخشاشمايدىغان پەرقلەرنى ھاسىل قىلىدىغانلىقى توغرىسىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى بىزگە گۆشنىڭ ئادەم پسىخىكىسىغا مەلۇم پسىخىك ئامىللارنى سىڭدۈرىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بەردى. بۇ يەردىكى ئاچقۇچلۇق مەسىلە — ئوزۇقلۇق قىلىنىدىغان چارۋا گۆشىنىڭ تۈرىدە (بۇ مەسىلىدە بەزى پىكىر - ئىختىلاپلار مەۋجۇت). بۇنى مۇنداق ئاساسلاشقا بولىدۇ: ئات گۆشىنى كۆپ ئىستېمال قىلىدىغان مىللەتنىڭ خاس پسىخىكىسىدا ئۇيۇشقاقلىق، باتۇرلۇق، ئەقلىي ئۇستۇنلۇك ئامىللىرى خاراكتېرلەنسە، قوي، ئۆچكە گۆشىنى كۆپ ئىستېمال قىلىدىغان مىللەتلەردە تارقاقلىق، بۆلۈنمىچىلىك، شەخسىيەتچىلىك، يىراقنى كۆرەلمەسلىك قاتارلىق پسىخىك ئامىللار كۈچلۈك بولىدۇ. بۇنىڭدىن يېمەكلىك قىلىنىدىغان گۆش تۈرىدىكى ھايۋانلارنىڭ تىپىك خۇيى شۇ خىل چارۋا گۆشىنى ئىستېمال قىلىدىغان ئادەم (مىللەت) گە مەلۇم دەرىجىدە ئۆتىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

قان تىپىنىڭمۇ ئادەم پسىخىكىسىغا تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى غەربلىك ئالىملار ئىسپاتلاپ چىقتى. قان تىپى

ئادەم پسىخىكىسىغا سىتىخىيىلىك هالدا شۇ خىل قاننىڭ مىزاجى بويىچە پسىخىك ئامىللارنى سىڭدۈرىدۇ.

ئىنسانلارنىڭ قان تىپى A، B، O، AB دىن ئىبارەت تۆت خىل بولىدۇ. هەر بىر خىل قان تىپىنىڭ ئادەمدە سىتىخىيىلىك هالدا شەكىللەندۈرىدىغان خۇي - مىجەز، خاراكتېرى بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. قان تىپى ئادەمنىڭ تۇغما مىجەزىنى بەلگىلەيدۇ. شۇڭلاشقا، بىر خىل قان تىپىدىكى ئادەملەرنىڭ خۇي - مىجەزىدە بەزەن ئوخشاشماسلىقلارمۇ بولىدۇ. ئەمما، قان تىپى سىتىخىيىلىك هالدا شەكىللەندۈرگەن خۇي - مىجەز بولسا ئىرسىيەت، ئۆدۇم، ئائىلە، مەكتەپ تەربىيىسى، مۇھىت ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى ئارقىلىق ئوخشاشمىغان دەرىجىدە ئۆزگىرىدۇ. ئىككىنچى بىر هالەتتە، قان تىپى سىتىخىيىلىك هالدا شەكىللەندۈرگەن خۇي - مىجەز ياشنىڭ چوڭىيىشى ۋە مۇھىتنىڭ ئۆزگىرىشى ئاستىدا مەلۇم ئۆزگىرىشلەرنى ياسايدۇ.

ئىنسان پسىخىكىسى ئېتىقادىي قۇرۇلما ۋە دىنىي ئېتىقاد هالىتىدە تۇرغاندا مەلۇم پسىخىك ئامىللارنى هاسىل قىلىدۇ. ئىنسانلاردىكى نىكاھ، ئائىلە ئېتىقادى ئادەمدە مەلۇم پسىخىك ئامىللارنى شەكىللەندۈرسە، ئاتا - بوۋىلارغا چوقۇنۇش ئېتىقادى ئادەمدە بىر خىل پسىخىك ئامىلنى شەكىللەندۈرىدۇ؛ تۇرمۇش ئېتىقادى ئادەمدە بىر خىل پسىخىك ئامىلنى شەكىللەندۈرسە، ۋەتەن، ئانا يۇرت ئېتىقادى ئادەمدە بىر خىل پسىخىك ئامىلنى يېتىلدۈرىدۇ. دىن ئېتىقادى ئېتىقاد قىلغۇچىنىڭ پسىخىكىسىغا شۇ خىل دىن پەيدا قىلغان (قىلىدىغان) پسىخىك ئامىللارنى سىڭدۈرىدۇ.

ئائىلە تەربىيىسى، مەكتەپ تەربىيىسى ۋە ئىجتىمائىي مۇھىت قاتارلىق تەربىيىلىنىش مۇھىتى ئادەمنىڭ پسىخىك قۇرۇلمىسىغا ئوخشاشمىغان ھالدا تەسىر كۆرسىتىدۇ. بىر سىدە ئاتا - ئانىنىڭ تەربىيىسى ۋە پسىخىك تەسىرى چوڭراق ئورۇن ئالغان بولسا، بىر سىدە مائارىپنىڭ پسىخىك تەسىرى، يېتەكلىشى بىلەن مەلۇم پسىخىك ئامىللار روشەن ئورۇنغا ئىگە بولغان بولىدۇ. بىر سىدە ئىجتىمائىي مۇھىت تەسىرى رول ئوينىغان بولۇپ، شۇ خىل ئىجتىمائىي مۇھىت مەلۇم پسىخىك ئامىللارنى يېتىلدۈرىدۇ.

ئىجتىمائىي تۈزۈممۇ* ئادەم، مىللەتكە مەلۇم پسىخىك ئامىللارنى سىڭدۈرىدۇ. نەتىجىدە ئادەملەرنىڭ پسىخىك قۇرۇلمىسى ئوخشاش مۇھىت، ئوخشاش ماكان، ئوخشاش شارائىت ئاستىدىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ.

ئادەملەرنىڭ پسىخىكىسى نۇرغۇن پسىخىك ئامىللاردىن ھاسىل بولغاچقا، زىددىيەتلىك خۇي - مىجەز، خاراكتېرلەردىن خالىي بولالمايدۇ. بۇ شۇ ئادەمنىڭ پسىخىك «تاللاش» ھالىتىگە باغلىق بولىدۇ.

تاللاش ئادەمنىڭ مەلۇم ئوبيېكت (ئىش - ھەرىكەت) نى پسىخىك تاللىشىدىكى ئىپادە — كوللېكتىپ مەنپەئەتنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇش ياكى شەخسىي مەنپەئەتنى كۆزلەش، ياخشى كۆرۈش ياكى نەپرەتلىنىش (قىزىقىش - سەسكىنىش)، ئىنتىلىش ياكى پاسسىپلىقتىن ئىبارەت روھىي ھالەتنى كۆرسىتىدۇ. بىر خىل تاللاش بىر خىل ئىنكاس ئارقىلىق ئادەمنىڭ پسىخىك پائالىيىتىدە ئىپادىلىنىدۇ.

ئىنكاس بىر ئادەمنىڭ مەلۇم بىر ئوبيېكتقا بولغان

تاللىشىدىن ئۆتكەن پوزىتسىيىسى بولۇپ، ئۇ — تەمكىن ياكى چاچقۇن، سەمىمىي ياكى ھىيلىگەر، قەيسەر ياكى قورقۇنچاق، ئىتائەتمەن ياكى باشباشتاق، سەۋرچان ياكى تاقەتسىز، سەزگۈر ياكى بىخۇت، راستچىل ياكى يالغانچى، رەھىمدىل ياكى رەھىمسىز، ئاقىل ياكى نادان، تىرىشچان ياكى ھۇرۇن بولۇشتەك ئىپادىلەرگە قارىتىلغان.

پسىخىك جەريان نۇقتىسىدىن ئالغاندا تاللاش ئىنكاسىنىڭ مەنبەسى بولۇپ، ئۇ ئۆزىگە ماس بولغان بىر خىل ئىنكاسنى پەيدا قىلىدۇ ياكى ئوتتۇرىغا چىقىرىدۇ. ئادەمنىڭ پسىخىكىسىدا بىر خىل تاللاش ۋە ئىنكاس سۈپىتىدە ئىپادىلىنىدىغان پسىخىك ئالامەتلەر بەزىلەردە روشەن بولىدۇ، بەزىلەردە يوشۇرۇن ياكى گۇڭگا ھالەتتە ساقلىنىدۇ. ئۇ پەقەت مەلۇم مۇھىت، مەلۇم سورۇن، مەلۇم ئەھۋالدا ئىپادىلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن شۇ ئادەمدىكى تېخى ئاشكارىلانمىغان يوشۇرۇن پسىخىك ئامىللارنى بايقىۋالغىلى بولىدۇ.

تاللاشنىڭ پسىخىك جەريانى ئىككى خىل بولىدۇ: بىرسى، ئىرسىيەتلىك ياكى ئۇدۇملۇق تاللاش بولۇپ، بۇ خىل پسىخىك تاللاش ئادەمنىڭ ئۆزىگە بېقىنغان تاللاش بولماستىن، ئىچكى قاتلاملىق پسىخىك تاللاش جەريانى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ستىخىيىلىك ھالدا ئاتا ـ ئانىدىكى مەلۇم پسىخىك ئامىللار، ئاتا ـ ئانىنىڭ قېنى ئارقىلىق ئۆتىدۇ ياكى ئاڭسىز، مەقسەتسىز ھالدا ئۇدۇم بولۇپ داۋاملىشىدۇ. پەقەت ئادەمنىڭ ئەقىل ئىدراكى، تەپەككۇر كۈچى ئىچكى پسىخىك جەرياندىن ئۈستۈن كەلگەندىلا، ئۇ خىل پسىخىك ئامىللارنىڭ رولى ئاجىزلىشىدۇ ياكى ئىزگىنلىنىدۇ. يەنە بىرسى ئادەمدىكى تاشقى قاتلاملىق پسىخىك تاللاش. بۇ خىل پسىخىك تاللاش ئادەمنىڭ تاشقى دۇنيانى بىلىش جەريانىدا

ئەقىل ـ ئىدراك ، تەپەككۇر كۈچى بىلەن پسىخىك ھادىسىلەرنى ئاڭلىق ، مەقسەتلىك تاللاشتىن ئۆتكۈزۈپ ، پسىخىك قۇرۇلمىسىغا مەلۇم پسىخىك ئامىللارنى كىرگۈزۈپ ، ئۆزىدىكى ئىرسىيەتلىك ياكى ئۇدۇملۇق تاللانغان پسىخىك ئامىللارنى تىزگىنلەيدۇ ياكى ئاجىزلىتىدۇ . مەيلى ئىرسىيەتلىك ، ئۇدۇملۇق تاللاش بولسۇن ياكى تاشقى قاتلاملىق پسىخىك تاللاش بولسۇن ، ئۇ ئادەمدە ھامان زىددىيەتلىك پسىخىك ئامىللارنى پەيدا قىلىدۇ .

پسىخىك ئىنكاس ئادەمنىڭ پسىخىك ھادىسىلەرگە بولغان مەلۇم بىر خىل ئىنكاسى . بەزى ئادەملەردىكى مەلۇم پسىخىك ھادىسىلەرگە بولغان مەلۇم بىر خىل ئىنكاس شۇ ئادەمنىڭ ئۆزىدىكى مەلۇم بىر خىل پسىخىك تاللاشقا ماس ھالدا ئىپادىلىنىدۇ . بەزى ئادەملەرنىڭ مەلۇم پسىخىك ھادىسىلەرگە بولغان پسىخىك ئىنكاسى ئۆزىدىكى پسىخىك تاللاشقا ماس بولمىغان خاراكتېردە ئىپادىلىنىدۇ . شۇ سەۋەبتىن ، ئادەملەرنىڭ مەلۇم بىر خىل پسىخىك ھادىسىگە بولغان پسىخىك ئىنكاسىغا قاراپ ، ئۇ ئادەمنىڭ پسىخىك تاللىشىنى بىلگىلى بولىدۇ . بەزى ئادەملەرنىڭ پسىخىك ئىنكاسىدىن ئۇنىڭ ئەسلى پسىخىك تاللىشىنى بىلگىلى بولمايدۇ . مانا بۇنىڭدىن پسىخىك ئىنكاسنىڭ مۇرەككەپ پسىخىك جەريان ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ .

ئىنسانلارنىڭ يەككە پسىخىك ئامىللىرى ئىنسانىيەتنىڭ بىر بۆلىكى بولغان مىللەتنىڭ بارلىق ئەزالىرىدا ئورتاقلىققا ئىگە بولسا ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى شۇ مىللەتكە خاس بولغانلىرى شۇ مىللەتنىڭ پسىخىك خاسلىقى ھېسابلىنىدۇ .

مىللەتنىڭ ئورتاق پسىخىك ئامىللىرى ۋە ھالىتى مىللەتنى تەشكىل قىلغۇچى ئىتنىك تەركىبلەر ، ئۇنىڭدىكى خاس پسىخىك

ئامىللار ۋە يەككە پسىخىك ئامىللارنىڭ يىغىندىسىدۇر . شۇڭا بەزى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق پسىخىك ھالىتى بىر قەدەر مەركەزلەشكەن بولسا ، بۇنىڭدىكى سەۋەبنى بىرسى ، شۇ مىللەتنى تەشكىل قىلغۇچى ئېتنىك تەركىبلەرنىڭ ئازلىقىدىن ؛ يەنە بىرسى ، يەككە ھالەتتىكى پسىخىك ئامىللارنىڭ بىر قەدەر ئورتاقلىققا ئىگە ئىكەنلىكىدىن كۆرۈشكە بولىدۇ . بەزى مىللەتلەرنىڭ پسىخىك ھالىتىدىكى ئورتاقلىقنىڭ كىچىك بولۇشىدىكى سەۋەبنى ، كۆپ مەركەزلىك ھالەتنىڭ ئېغىرلىقىدىن ، شۇ مىللەتنىڭ ئېتنىك تەركىبىنىڭ كۆپلۈكىدىن ، مىللەت ئەزالىرىدىكى يەككە پسىخىك ئامىللارنىڭ ئورتاقلىقتىن چەتنىگەنلىكىدىن كۆرۈشكە بولىدۇ . بۇ يەنە بىر جەھەتتىن مىللەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ھالىتى ، مەدەنىيەت - مائارىپ ساپاسى ، باشقۇرۇش ئورنىدىكى ئادەملەرنىڭ باشقۇرۇش - يېتەكلەش ساپاسىنىڭ پسىخىك جەريانى ھەمدە مىللەتنىڭ ئورتاق پسىخىكىسى بولۇپ شەكىللەنگەن پسىخىك خاسلىقى بىلەن مىللەت ئەزالىرىنىڭ يەككە پسىخىك قۇرۇلمىسى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنىڭ ئاز - كۆپلۈكى ياكى يەككىلىكنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ئىكەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . بۇ ھەقتە پسىخىك خاسلىق ، پسىخىك ئۇدۇم ۋە باشقا تېمىلاردا ئايرىم چۈشەنچە بېرىلىدۇ .

2 . پسخكنىڭ ئۇدۇملۇق خۇسۇسىيىتى

« ئۇدۇم » قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا مەنسۇپ خاس ئاتالغۇ بولۇپ ، ئەنئەنە ، قائىدە ، ئىرسىيەت دېگەن مەنىلەرگە ئىگە . بۇنىڭدىكى قائىدە ئۆرپ - ئادەت ، قائىدە - يوسۇنلارنى كۆرسەتسە ، ئىرسىيەت ئادەمنىڭ بەدەن تۈزۈلۈشىدىكى بەزى ئالاھىدىلىكنى ئىپادىلەشتىن باشقا ، ئادەمنىڭ خۇي - مىجەزىنى بەلگىلەيدىغان ۋە ئۇنىڭ شەكىللىنىشىنى ئىپادىلەيدىغان ھالەتنى كۆرسىتىدۇ .

ئۇدۇم ئادەم (مىللەت) نىڭ خۇي - مىجەزى ئالدىنقىلارنىڭ خۇي - مىجەزىگە تارتىدىغانلىقىنى ، ئالدىنقىلارنىڭ مەلۇم خۇلق - مىجەزى كېيىنكىلەردە ئەينەن ياكى قىسمەن داۋاملىشىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ . بۇنىڭدىن ئادەم (مىللەت) دىكى مەلۇم تىپىك خاراكتېر ، خۇي - مىجەزنىڭ ئاتا - ئانا ، بوۋا - موما ، جۈملىدىن قانداش تۇغقانلارنىڭ خۇي - مىجەزىنىڭ قانداشلىق ۋە ئىرسىيەتتىن ئارقىلىق كېيىنكىلەرگە ستىخىيىلىك ھالدا ئۆتىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ .

ئادەم پسىخىكىسىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى ۋە ئۇنىڭغا قاتنىشىدىغان ئامىللاردىن قارىغاندا ، ئۇدۇمنىڭ رولى ناھايىتى چوڭ بولىدۇ . « ئۇ ئاتىسىنىڭ ئۇدۇمىنى ئالغان » ، « بوۋىسىنىڭ خۇيىنى دورىغان » ، « ئاتىسىدىن ئۇدۇم قالغان » دېگەن سۆزلەردە ،

ئاتا - بوۋا (ئەجداد) نىڭ مەلۇم تىپىك خۇي - مىجەزىنىڭ بالىلارغا قان ئارقىلىق ئۆتىدىغانلىقىدىن باشقا يەنە، ئالدىنقىلارنىڭ مەلۇم تىپىك خۇي - مىجەزىنىڭ ئۈلگە كۆرسىتىش، تەربىيىلەش بىلەنمۇ كېيىنكىلەرگە قالدىغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ. خۇي - مىجەزنىڭ قان ئارقىلىق ياكى ئۈلگە (تەربىيە) بىلەن بالىلارغا ئۆتىدىغانلىقىنى ئەجدادلىرىمىز خېلى بۇرۇنلا بايقاپ، ئۇنى « سۈت بىلەن كىرگەن خۇي جان بىلەن چىقىدۇ » دەپ يەكۈنلىگەن.

خۇي - مىجەز ئىرسىيەتلىك بولىدۇ. ئۇ ئاتا - ئانا، قانداش تۇغقانلاردىكى مەلۇم بىر خىل كېسەللىكنىڭ بالىلارنىڭ بەزىسىدە ئىرسىيەتلىك داۋاملىشىدىغانلىقىغا ئوخشايدۇ. ئاتا - ئانىنىڭ بىرىدە مەلۇم بىر خىل كېسەللىك — ئەقلىي كەمتۈكلۈك ياكى غەيرىي نورماللىق بولسا ئۇ، قان تىپى ئوخشاش بالىلارنىڭ بىر (بەزى ھاللاردا بىر نەچچىسى) دە چوقۇم قايتا كۆرۈلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، بوۋىلار ۋە ياكى جەمەت ئىچىدىكى مەلۇم بىر خىل كېسەللىك قانداش ئەۋلادلارنىڭ بىرەرسىدە قايتا كۆرۈلىدۇ. تىببىي ئىلىمدە مەلۇم بىر جەمەتنىڭ قېنىدا مەلۇم بىر خىل كېسەللىك بولسا، بۇ كېسەللىك شۇ جەمەتتىكى ھەممە ئەۋلادلاردا كۆرۈلمەي، مەلۇم بىرسىدە ئىلگىرى - كېيىن بولسىمۇ ھامان قايتا كۆرۈلىدىغانلىقتىن ئىبارەت فىزىئولوگىيىلىك ئىرسىي قانۇنىيەتنىڭ بارلىقى ئىسپاتلانغان.

فىزىئولوگىيىلىك ئىرسىيەتكە ئوخشاشلا قانداش جەمەت ئىچىدىكى مەلۇم بىرسىنىڭ مەلۇم تىپىك خۇي - مىجەزى قان ئارقىلىق پەرزەنتلەرگە ئۆتىدۇ. ئاتا ياكى ئانىدا مىجەزى چۇسلۇق، ئۇرۇشقاقلىق بولسا، بالىدا (بالىلارنىڭ بىرەرسىدە) شۇنداق مىجەز

بولىدۇ؛ ئاتا ياكى ئانىدا كەمسۆزلۈك، ئېغىر - بېسىقلىق بولسا، بالىدىمۇ شۇ خىل مىجەز ئورۇن ئالغان بولىدۇ (بۇ يەردە قان تىپى رول ئوينىشىمۇ، رول ئوينىماسلىقىمۇ مۇمكىن). ئەگەر ئاتا ياكى ئانىدا ماختانچاقلىق، قولى ئەگرىلىك، ھىيلە - مىكىرلىك قاتارلىق ئىللەتلەرنىڭ بىرى بولسا، بالىلارنىڭ بەزىسى بۇ خۇي - مىجەزگە ۋارىسلىق قىلىدۇ. بۇنى خۇددى ئاتا - ئانا يۇرتتۇاز بولسا بەزى پەرزەنتلىرى يۇرتتۇاز، ئاتا - ئانىسى ھاياسىز بولسا بەزى پەرزەنتلىرىمۇ ھاياسىز بولۇپ يېتىلگەندەك ئەھۋاللاردىن ئىسپاتلىغىلى بولىدۇ.

ئادەمدىكى مەلۇم بىر خىل خۇينىڭ شەكىللىنىشىدە ئىرسىيەتنىڭ ئۇدۇملۇق ئىپادىسى مۇنداق بولىدۇ: ئاتا ياكى ئانىنىڭ بىرسىدىكى مەلۇم بىر خىل خۇي - مىجەز قان ئارقىلىق بالىغا ئۆتۈپ بالىدا ئاتىغا ياكى ئانىغا تارتقان بىر خىل پسىخىك ئۇدۇم بارلىققا كېلىدۇ. ئادەتتە ئاتا بىلەن ئانىنىڭ خۇي - مىجەزىدىكى تىپىكلىككە ئايلانغان پسىخىك ئامىللار ئوخشاش بولمايدۇ. بالىغا قايسىسىنىڭ تىپىك خۇي - مىجەزى ئۆتكەن بولسا، شۇ خىل خۇي - مىجەز ۋارىسلىق ئورنىغا ئۆتۈپ بالىدا ئىپادىلىنىدۇ. بەزىدە بالىدا ئاتا - ئانىنىڭ خۇيىغا ئوخشاشمايدىغان، تۇغقانلىرى، ئەجدادلىرى ئىچىدىكى بىرەرسىنىڭ ئۆزگىچە خۇي - مىجەزىگە تارتىشتەك ھادىسىمۇ كۆرۈلىدۇ. بۇ خىل ئىرسىيەتلىك خۇي - مىجەزنىڭ ئۇدۇملۇق داۋاملىشىشى بەزىلەردە روشەن بولسا، بەزىلەردە سۇس ياكى تۇراقلاشمىغان بولىدۇ. مانا مۇشۇ خىلدىكى خۇي - مىجەز، خاراكتېرلىك ئادەملەردە كۆپىنچە ئاتا - ئانىنىڭ بىرسىدىن ياكى ھەر ئىككىلىسىدىن ئۈلگە ئېلىپ شەكىللەنگەن بىر ياكى بىر نەچچە

خىل خۇيلار (بۇ خۇيلار بىر - بىرىگە زىت بولۇشمۇ مۇمكىن) شەكىللىنىدۇ. بۇنداق پىسخىك ئۇدۇملار دائىم بىرلا ۋاقىتتا ئىپادىلەنمەيدۇ. ئادەتتە بىر خىل تىپىك پىسخىك خاراكتېر ئىپادىلەنسە، مەلۇم ماكان، زامان ياكى مەلۇم ئەھۋالنىڭ تەسىرىدە ئۇنىڭغا ئوخشاشمايدىغان پىسخىك ئۇدۇملارمۇ ئىپادىلىنىپ چىقىدۇ.

ئىرسىيەت بىلەن ئۇدۇم پىسخىكىدا بىرلا مەنىنى ئۇقتۇرىدىغاندەك تۇرسىمۇ ئەمەلىيەتتە مەلۇم پەرقى بار. ئىرسىيەتلىك خۇي - مىجەزنىڭ قان ئارقىلىق ئاتا - ئانىدىن بالىغا ئۆتۈپ داۋاملىشىدىغانلىقى بىر خىل ھالەت بولسا؛ مەلۇم خۇي - مىجەزنىڭ قانداش ئەجدادلاردىكى بىرەرسىنىڭ تىپىك خۇي - مىجەزىنىڭ قانداشلىق ئۇدۇمى بىلەن ھەم باشقا قانداش ئەۋلادلاردىن ئۈلگە ئېلىنىپ ۋارىسلىق ئورنىغا ئۆتۈپ كۆرۈلىدىغانلىقى يەنە بىر خىل ھالەتتۇر. بۇنىڭدىن پىسخىك ئۇدۇمنىڭ ئىرسىيەتلىك خۇسۇسىيىتى، ھەم ئىرسىيەتلىك، ھەم قانداشلىق خۇسۇسىيىتىنىڭ بارلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرگىلى بولىدۇ.

قان تىپىنىڭ ئادەمدە مەلۇم خۇي ۋە پىسخىك ئۇدۇمنى شەكىللەندۈرۈش رولى بولىدۇ. تۆت خىل قان تىپىنىڭ ھەر بىرسى مەزكۇر قان تىپىدىكى ئادەم پىسخىكىسىنىڭ مەلۇم تىپ، خاراكتېرىدە شەكىللىنىشكە قاتنىشىدۇ. بىراق ئۇنىڭ پىسخىك ھالەت شەكىللەندۈرۈش كۈچى ئانچە كۈچلۈك بولمايدۇ. ئادەمنىڭ قان تىپى بىلەن تۇغۇلغان ئاي، كۈننىڭ مەلۇم بىر خىلدىكى ئوخشاش پىسخىك ئۇدۇمنى شەكىللەندۈرىدىغانلىقى تېخى بىر تېپىشماق.

ياپونىيە پسىخولوگلىرى مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ئادەمنىڭ تۇغۇلغان ئېيىنىڭ مەلۇم بىر خىل خۇي - مىجەزنى يارىتىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. مەن بۇنىڭغا ئاساسەن ئۆزۈمنىڭ تۇغۇلغان ئېيىم، تىپىك خۇي - خۇلقىم ۋە قىسمەتلىرىمنى ياپونىيە تەتقىقاتچىلىرىنىڭ نەتىجىسى بىلەن سېلىشتۇرغىنىمدا بۇ يەكۈن پۈتۈنلەي توغرا چىقتى. بۇ يەردە يەنە بىر ئامىلنىڭ بارلىقى مەلۇم بولدى. ئاتامنىڭ تۇغۇلغان ئېيى، ئاكامنىڭ تۇغۇلغان ئاي، كۈنى بىلەن مېنىڭ تۇغۇلغان ئاي، كۈنۈم ئوخشاش چىقتى. ئاتامنىڭ كەمسۆز، چىدامىلىق، تىرىشچان خۇي - مىجەزى ۋە بېشىدىن ئۆتكۈزگەن كەچۈرمىشلىرى ماڭا پسىخىك ئۇدۇم بولۇپ قالغانلىقى، ئاكامنىڭ بىرمۇنچە مىجەزلىرىنىڭمۇ ئوخشىشىپ كېتىدىغانلىقى بىر تەرەپتىن ئىرسىيەت ئامىلى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن قان تىپى بىلەن تۇغۇلغان ئاي، كۈنىنىڭ ئۆز نۆۋىتىدە بىر خىل خۇي، ئۇدۇمنى شەكىللەندۈرىدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈردى. مانا بۇ خۇي - مىجەزنىڭ ئىرسىيەتلىك، ئۇدۇملۇق بولىدىغانلىقىنىڭ بىر سىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئادەم پسىخىكىسىنىڭ ئۇدۇملۇق خۇسۇسىيىتىنىڭ ئۆزگە باقمىغان ھالدا تاللىنىشى (قوبۇل قىلىنىشى) ۋە ۋارىسلىق قىلىنىشى پسىخىكىنىڭ مۇرەككەپ ھەم ھەر خىل بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. شۇڭا ئادەملەرنىڭ پسىخىكىسى ۋە پسىخىك ئۇدۇمىدا بەزى ئوخشاشلىقلارمۇ، يەنە بەزى ئوخشىماسلىقلارمۇ، ھەتتا قارىمۇ قارشى ھالەتلەرمۇ بولىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئالغاندا پسىخىك ئۇدۇممۇ بىر - بىرىدىن پەرقلىق بولىدۇ ھەمدە ھەر خىل خاراكتېرگە ئىگە بولىدۇ.

پسخىك ئۇدۇمنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەسىگە ئاساسلانغاندا
ئۇ ، ئىرسىيەتلىك ئۇدۇم ، قان تىپى ئۇدۇمى، تەقلىد (ئۇلگە)
ئۇدۇمى ، تەربىيە ئۇدۇمى قاتارلىقلارغا ئايرىلىدۇ . ئىپادىلىنىش
شەكلىگە ئاساسەن ئادەت ئۇدۇمى ، ئەخلاق ئۇدۇمى ، كەسىپ
ئۇدۇمى ، دوراش ئۇدۇمى قاتارلىقلارغا ئايرىلىدۇ . خاراكتېرى
بويىچە دۇرۇس ئۇدۇم ۋە ناچار ئۇدۇمغا ئايرىلىدۇ .
پسخىك ئۇدۇم ئۇستىدە توختالغاندا شۇنى ئەسكەرتىش
ھاجەتكى ، ئىجتىمائىي مۇھىت بىلەن ماتېرىيال فۇنكسىيەسىنىڭ ئادەم
پسخىكىسى ۋە پسخىك ئۇدۇمنى يېتەكلەش ، ئۆزگەرتىش رولى
بولىدۇ . ئىجتىمائىي مۇھىت بىلەن ماتېرىيال فۇنكسىيەسىدىن ئىبارەت
بۇ ئىككى ئامىل تۇراقلاشمىغان پسخىك ئۇدۇم ۋە تەقلىدىي
پسخىك ئۇدۇمنى مەلۇم شارائىت ئاستىدا مەلۇم دەرىجىدە
ئۆزگەرتەلىشى مۇمكىن . بۇ پەقەت شۇ ئادەمنىڭ ئىجتىمائىي مۇھىت
ياكى ماتېرىيال فۇنكسىيەسىنىڭ تەسىرىدە ئىلگىرىكى پسخىك ئۇدۇم
ياكى ئىرسىيەتلىك پسخىكىدىن ئۆزىنى تىزگىنلەش ، ئۆزىنى
ئۆزگەرتىش ئىرادىسىگە باغلىق بولىدۇ . ئۇنىڭسىز ئىجتىمائىي
مۇھىت ياكى ماتېرىيالىنىڭ رولى ئىشقا ئاشمايدۇ . ئېنىقكى ئىلغار
ئىجتىمائىي مۇھىت ۋە ئىلغار ماتېرىيال فۇنكسىيەسىنىڭ تەسىرىدە
ئەسلى پسخىكىسىدا دۇرۇس پسخىك ئامىللار بولغانلارنىڭ
پسخىكىسى ۋە پسخىك ئۇدۇمى تېخىمۇ كۈچىيىدۇ ، ئاجىزلىرى
سۇقېملىشىدۇ . ناچار ئىجتىمائىي مۇھىت ئاستىدا ناچار پسخىك
ئۇدۇملۇقلار جانلىنىدۇ . تېخىمۇ ئېنىق ئېيتقاندا ، ئىجتىمائىي
مۇھىت ئالغا سۈرىدىغان پسخىك ئۇدۇم ئادەمنىڭ ئەسلى پسخىك
خاراكتېرى (تەبىئىتى) گە ماس كەلسە قوبۇل قىلىنىدۇ . ماس
كەلمىسە قوبۇل قىلىنمايدۇ . ئىجتىمائىي بېسىم ئاستىدا تۇرغاندا

ئۇنى قوبۇل قىلغان قىياپەتكە كىرىۋالىدۇ ياكى مەلۇم مەزگىل ئەسلى پسىخىك ھالىتى ۋە پسىخىك ئۇدۇمنى ئىپادىلىمەيدۇ. دىققەت بىلەن كۆزەتكەندە ئۇنداق ئادەملەرنىڭ پسىخىك ھالىتى ۋە پسىخىك ئۇدۇمىدىن ئىجتىمائىي ئورنى، سۈپىتى، بىلىم قۇرۇلمىسى (قالىپىقى) غا تەتۈر تاناسىپلىق ئىپادىلەرنى بايقىۋالغىلى بولىدۇ. ناچار پسىخىك ئۇدۇملۇق ئادەملەر ئۆزىنىڭ پسىخىك ئۇدۇمنى قانچىلىك ئۇستىلىق بىلەن يوشۇرسىمۇ، ئەسلى پسىخىك ئۇدۇمى ھامان ئاشكارىلىنىپ قالىدۇ.

ئومۇمەن، مەلۇم بىر خىل پسىخىك ئۇدۇم ئادەمنىڭ پسىخىك قۇرۇلمىسىدا ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلەپ، ئۇنىڭ بارلىق پسىخىك ئامىللىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە ستىخىيىلىك يوسۇندا قاتنىشىدۇ. دۇرۇس پسىخىك ئۇدۇم ئادەمنى دۇرۇس خۇي - مىجەزگە، خۇلققا ۋە دۇرۇس تاللاشقا ئىگە قىلسا، ناچار پسىخىك ئۇدۇم ئادەمنىڭ ھەر خىل ئىللەتلەرنى سادىر قىلىشىغا سەۋەبچى بولىدۇ. دۇرۇس پسىخىك ئۇدۇملۇقلار جەمئىيەتنىڭ گۈزەل ئەخلاقلىق بولۇشىنى ئىلگىرى سۈرسە، ناچار پسىخىك ئۇدۇملۇقلار ئىجتىمائىي ئەخلاقنى بۇزۇپ، جەمئىيەتتىكى ناچار ئىللەتلەرنى كۆپەيتىپ، مىللەتنىڭ ساپاسىنى تۆۋەنلىتىش رولىنى ئوينايدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ پسىخىك ئۇدۇم ھالىتى بىر قەدەر مۇرەككەپ. مىللەت ئەزالىرىدا دۇرۇس پسىخىك ئۇدۇممۇ، ناچار پسىخىك ئۇدۇممۇ بار. يەنە كېلىپ ئۇنىڭ تىپلىرى بىر - بىرىدىن پەرقلىق، بەزى تىپلىرى مىللەتنىڭ پسىخىك خاسلىقىغا ئايلىنىپ كەتكەن. بۇلارنى مىللەتنىڭ ئۆتمۈشى ۋە ھازىرقى ئومۇمىي ھالىتىدىن تېپىش مۇمكىن.

3 . پسىخىك خاسلىق

تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەر بىر شەيئى (ماددا) نىڭ ئۆزىگە مۇناسىپ شەكىل خاسلىقى ، سۈپەت خاسلىقى ھەم تەرەققىيات خاسلىقى بولىدۇ ، جۈملىدىن ئادەم ۋە ئادەملەردىن تەشكىل تاپقان مىللەتنىڭمۇ ئۆزىگە خاس مەلۇم پسىخىك خاسلىقى بولىدۇ .

پسىخىك خاسلىق — ئادەم بىلەن ئادەمنىڭ ، مىللەت بىلەن مىللەتنىڭ خۇي - مىجەزىدىكى خاسلىق (تىپىكلىك) قا ئايلانغان پسىخىكىسىنى ئېچىپ بېرىدىغان پسىخىك تۈر . ئۇ ئادەم ، مىللەتنىڭ بارلىق ئاڭ پائالىيەتلىرىدە ستىخىيىلىك رول ئويناپ كېلىۋاتقان پسىخىك ئامىل . بىراق بىز پسىخىك خاسلىققا ئېتىبارسىز قاراپ ، ئىلغار (پايدىلىق) پسىخىك خاسلىق بىلەن ناچار پسىخىك خاسلىقنى پەرقلەندۈرۈشكە ، ناچار پسىخىك خاسلىقنى تونۇپ تۈزىتىشكە ئانچە ئەھمىيەت بەرمىدۇق . شۇنىڭ بىلەن مىللەتنىڭ پسىخىك خاسلىقىغا ئايلىنىپ كەتكەن بەزى پسىخىك ئاجىزلىقلار ئۆز پېتىچە ساقلىنىپ ئەۋلادلارغا ئىرسىيەت ، ئۇدۇم ئارقىلىق ئۆتۈپ ، بارغانسېرى كېڭىيىپ ، شاخلاپ باردى . بەزى پسىخىك ئاجىزلىقلار ئۇدۇم بولۇپ داۋام قىلىپ ، مىللەتنىڭ مەنىۋى ، ماددىي سۈپىتىنى ئۆستۈرۈشكە توسالغۇ بولۇش رولىنى ئوينىدى . شۇ سەۋەبلىك پسىخىك خاسلىقنى تەتقىق قىلىش بىز ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە .

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك ھەر بىر ئادەم، مىللەتنىڭ پسىخىك خاسلىقى بولىدۇ. بۇ پسىخىك خاسلىقلار ئادەم، مىللەتنىڭ پسىخىك ئامىللىرىنى يېتىلدۈرۈشكە بىۋاستە قاتنىشىپ، ئۇنىڭ مەلۇم بىر خىل ھالەتتە شەكىللىنىشىگە ئاساس سالىدۇ ھەم يېتەكچىلىك قىلىدۇ.

پسىخىك خاسلىقنى ئادەمدىكى پسىخىك خاسلىق ۋە مىللەت پسىخىك خاسلىقى دەپ ئايرىشقا بولىدۇ.

1) ئادەمدىكى پسىخىك خاسلىق

ئادەمدىكى پسىخىك خاسلىق — ئادەمنىڭ ئومۇمىي پسىخىك قۇرۇلمىسىدىكى تىپىك خۇي - مىجەز بولۇپ، ئۇ ئادەمنىڭ باشقا پسىخىك ھالەتلىرىنى شەكىللەندۈرۈشتە يادرولۇق رول ئوينايدۇ. ئادەمدىكى پسىخىك خاسلىق ئادەم ئومۇمىي پسىخىك قۇرۇلمىسىنىڭ شەكىللىنىشىگە ماسلىشىپ ئۆسمۈرلۈك دەۋرىدىن باشلاپ تەدرىجىي شەكىللىنىشكە ۋە روشەنلىشىشكە يۈزلىنىدۇ. بۇ باسقۇچتا ستىخىيىلىك تاللاش ۋە تۇراقلىشىش جەريانىنى بېسىپ ئۆتىدۇ. ئۇ، بىرى — بالىغا قانداشلىق (ئاتا - ئانىنىڭ بىرىنىڭ ياكى قانداش تۇغقانلىرىنىڭ بىرىنىڭ پسىخىك خاسلىقى ئىرسىي ھالدا ئۆتۈش) ئۆتۈش؛ بىرى — ئاتا - ئانىنىڭ ئۈلگىسى، تەربىيىسى بىلەن ئۆتۈش؛ يەنە بىرى — ئىجتىمائىي تەسىرنىڭ قوبۇل قىلىنىشى بىلەن ئۆتۈش قاتارلىق ئۈچ خىل ھالەتنىڭ بىرىنى تاللاش ئارقىلىق ئورۇندىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بالىدا مەلۇم بىر خىل پسىخىك خاسلىق ستىخىيىلىك ھالدا شەكىللىنىپ تۇراقلىششقا باشلايدۇ. ئايرىم ئەھۋالدا بەزىلەردە ھەم ئىرسىيەتلىك ھالدا ئۆتكەن پسىخىك خاسلىق، ھەم ئۈلگە ئارقىلىق

ئۆتكەن پسىخىك خاسلىق تەڭ تۇراقلىشىپ قېلىشتەك ھالەتمۇ كۆرۈلىدۇ . بۇنداق ئادەملەرنىڭ پسىخىك خاسلىقىدا مۇرەككەپلىك بولىدۇ . بۇنىڭدىن مەلۇمكى ، پسىخىك خاسلىقنىڭ ئادەم پسىخىك قۇرۇلمىسىدا ئورۇن ئىگىلىش ھالىتى ئوخشاش بولمايدۇ . بىر بۆلۈك ئادەملەردىكى پسىخىك خاسلىقنىڭ تاللىنىشى ئىرسىيەتلىك بولسا ، بىر بۆلەكلەردىكى پسىخىك خاسلىقنىڭ تاللىنىشى ئۆدۈم ياكى ئۆلگە (دوراش) ئاساسىدىكى پسىخىك تاللاش بولىدۇ . شۇڭا بەزى ئادەملەرنىڭ پسىخىك خاسلىقى ئاتىسىنىڭ مەلۇم پسىخىك خاسلىقىغا ئوخشاش بولسا ، بەزىلەرنىڭ تاغىسىنىڭ ، بوۋىسىنىڭ پسىخىك خاسلىقىغا ئوخشاش بولۇشى مۇمكىن . يەنە بەزىلەر ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ تەسىرىدە ئۆزگىچە (ئائىلىسىدىكىلەرگە يات) پسىخىك خاسلىقنى قوبۇل قىلىۋېلىشىمۇ مۇمكىن . ستىخىيىلىك تاللاشتىن ئۆتكەن بىر نەچچە خىل پسىخىك خاسلىق ئادەمنىڭ كېيىنكى تۇراقلاشقان پسىخىك خاسلىقى بولىدۇ . ئۇ ، ئادەمنىڭ ئومۇمىي پسىخىك قۇرۇلمىسىدا ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلەپ ، ئادەمنىڭ بارلىق پسىخىك پائالىيەتلىرىدە مۇھىم رول ئوينايدۇ ، شۇنداقلا ئۇ بىر قانچە خىل تارماق پسىخىك خاسلىقلارنى ۋە پسىخىك ئامىللارنى شەكىللەندۈرىدۇ ياكى ئۇنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلەيدۇ .

ئادەمنىڭ پسىخىك خاسلىقى ئىش - ئەمگەك پسىخىك خاسلىقى ؛ تۇرمۇش ئادىتى ، تۇرمۇش ئۆدۈمى پسىخىك خاسلىقى ؛ ئەخلاق پسىخىك خاسلىقى ؛ نىكاھ ، ئائىلە پسىخىك خاسلىقى ؛ ئۆلگە ئېلىش (دوراش) پسىخىك خاسلىقى ؛ باشقۇرۇش - بويسۇنۇش پسىخىك خاسلىقى ؛ ئېتىقاد ، غايە پسىخىك خاسلىقى قاتارلىق تۈرلەرگە ئايرىلىدۇ ھەمدە شۇ تۈرلەردە ئىپادىلىنىدۇ .

2) مىللەت پسىخىك خاسلىقى

مىللەت پسىخىك خاسلىقى ـــ مىللەتنى تەشكىل قىلغان بارلىق ئەزالارنىڭ ئىگى ۋە پسىخىكسىدا ئورتاق شەكىللەنگەن (ساقلانغان) ھەم ۋارىسلىق قىلىنىۋاتقان پسىخىك ئالاھىدىلىك. مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، مىللەت پسىخىك خاسلىقى مىللەتنى ھاسىل قىلغان ئىلگىرىكى قەبىلە ـ قەۋملەرنىڭ يەككە پسىخىك خاسلىقى، شۇنداقلا ئاشۇ قەبىلە ـ قەۋملەردىكى شەخسلەرنىڭ پسىخىك خاسلىقىنىڭ يىغىندىسى.

ھەر بىر ئۇرۇق، قەبىلە ۋە قەۋملەرنىڭ ئورتاقلىقتا ئايلانغان بىر ياكى بىر نەچچە پسىخىك خاسلىقى بولىدۇ. قەبىلە ـ قەۋملەر تەرەققىي قىلىپ بىر مىللەتنى ھاسىل قىلغاندا، ھەر بىر كىچىك توپتىكى پسىخىك خاسلىقلار تەبىئىي ھالدا بىرىكىپ چوڭ توپ ـــ مىللەتنىڭ پسىخىك خاسلىقىنى ھاسىل قىلىدۇ. شۇ سەۋەبلىك مىللەتتە بىر ـ بىرىگە ئوخشىشىدىغان ھەم ئوخشاشمايدىغان، ھەتتا بىر ـ بىرىگە قارىمۇ قارشى بولغان پسىخىك خاسلىق ۋە ئۇدۇملار پەيدا بولغان، مىللەتنىڭ پسىخىك خاسلىقى بىر قەدەر مۇرەككەپ ھالەت ۋە ئامىللاردىن تەركىب تاپقان بولىدۇ دېيىشىمىزنىڭ سەۋەبىمۇ ئەنە شۇ.

مىللەت پسىخىك خاسلىقىنىڭ خاراكتېرى ئىشلەپچىقىرىش. پسىخىك خاسلىقى، ۋارىسلىق قىلىش پسىخىك خاسلىقى، مەدەنىيەت ـ سەنئەت پسىخىك خاسلىقى، ئۇدۇم ـ ئەنئەنە پسىخىك خاسلىقى، ئۇيۇشۇشچانلىق پسىخىك خاسلىقى ۋە ئېتىقاد، غايە ئورتاقلىقى پسىخىك خاسلىقى قاتارلىق مەزمۇنلاردا ئىپادىلىنىدۇ.

ئادەم، مىللەت ئايرىمىلىقىدىكى پسىخىك خاسلىقلارنى مەزمۇن جەھەتتىن خاس پسىخىك ئارتۇقچىلىق ۋە خاس پسىخىك ئاجىزلىق دەپ ئىككى بۆلەككە بۆلۈشكە بولىدۇ. بەزى تۇرلەر پەقەت خاس پسىخىك ئارتۇقچىلىقىلا تەۋە بولۇشتىن، بەزى تۇرلەر نوقۇل خاس پسىخىك ئاجىزلىققا ئايلىنىپ كەتكەن پسىخىك خاسلىق بولۇشتىن خالىي بولالمايدۇ. يەنە بەزى تۇرلەردىكى پسىخىك خاسلىقنىڭ مەزمۇنىدا خاس پسىخىك ئارتۇقچىلىق ئامىللىرىمۇ، خاس پسىخىك ئاجىزلىق ئامىللىرىمۇ بار بولغان بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا بۇ خىل پسىخىك خاسلىقلار مەلۇم ماكان، زاماندا ئۆزگىرىش ياسايدۇ؛ بەزى ئامىللار ئەسلىدىكى ھالىتىدىن تېخىمۇ تەرەققىي قىلىپ چوڭقۇرلىشىدۇ ياكى ئاجىزلىشىپ بارىدۇ، شۇنداقلا يېڭى پسىخىك خاسلىقلار پەيدا بولۇش ياكى ئىلگىرىكى پسىخىك خاسلىقلار قوبۇل قىلىنىش ئەھۋاللىرىمۇ كۆرۈلىدۇ.

مىللەتتە ئورتاقلىققا ئايلانغان ياكى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن بىر نەچچە خىل پسىخىك خاسلىق مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا مەنىۋى، ماددىي ئاساس سېلىش ۋە يېتەكچىلىك قىلىش ياكى ئۇنى چەكلەش رولىنى ئوينايدۇ. ئىلغار پسىخىك خاسلىق مىللەتنىڭ مەدەنىيىتىنى گۈللەندۈرۈپ، ئىقتىسادىي جەھەتتىن يۈكسەلدۈرىدۇ؛ ناچار پسىخىك خاسلىق مىللەتنى نادانلىق، قالاقلىققا ئىتتىرىش بىلەن بىرگە يۇرتۋازلىق، ھەسەتخورلۇق، تەمەخورلۇق، دورامچىلىق ۋە ئاداۋەتخورلۇق قاتارلىق پسىخىك ئاجىزلىقلارنى پسىخىك خاسلىق قاتارىدىن ئورۇن ئالغۇزۇشقا يول ئېچىپ بېرىدۇ.

«كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» دىكى: «تويغان ۋاقتىڭلاردا

ئاچ قالدىغانلىقىڭلارنى ئويلىمايسىلەر » دېگەن سۆز - ئىبارىلەردە بىزدىكى قانائەتچانلىق پسىخىكىسى ؛ « ئۆزۈڭلارنى بېقىۋاتقان خاقانىڭلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلىماي ھەر تەرەپكە پېتراپ كەتتىڭلار » دېگەن ئىبارىلەردە « ئۆزگە بويسۇنماي ، ئۆزگىگە بويسۇنۇش » پسىخىكىسى ناھايىتى ئوبزارلىق ئېچىپ بېرىلگەن .

هازىر بىزدىكى پسىخىك خاسلىقلار (خاس پسىخىك ئاجىزلىقلار) دىن قۇلىقىغا غەيرىي ئىشتىلگەن سۆزنى ھەق بىلىش (قىلما دېگەننى ئاشۇرۇپ قىلىش) ؛ ئەتىدىكى قۇيرۇقتىن بۈگۈنكى ئۆپكىنى ئەلا بىلىش ؛ ئۆزگە رەھىمسىز ، ئۆزگىگە رەھىمدىل بولۇش ؛ ئۆزى قىلماسلىق (قىلالماسلىق) لېكىن ، قىلغاننى كۆرەلمەسلىك ؛ غېرىچقا چىدىماي ، غۇلاچنى كەتكۈزۈپ قويۇش ؛ ئىقتىسادنى تىقىپ ساقلاش ، تامغا چاپلاش ، داغۋازلىققا ئىشلىتىپ بۇزۇپ - چېچىش (بالا كىتابقا پۇل دېسە تاياق ئېلىپ قوغلاش) ؛ ماڭلىيىغا مەسچىت توپىسىنى سۈركەپ چىقىپ ، خىلاپەت ئىشلارنى قىلىش قاتارلىقلارنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ .

4 . باشقۇرۇش ۋە بويسۇنۇش پسىخىكىسى

باشقۇرۇش پسىخىكىسى XX ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدا بارلىققا كەلگەن يۇمشاق پەن بولۇپ، «باشقۇرۇش ئىلمى» گە تەۋە بىر خىل ئەمەلىي تەتقىقات تۈرىدۇر. تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەردە بۇ تېما ئۈستىدىكى تەتقىقات ھەر ساھە باشقۇرۇش تارماقلىرى ۋە باشقۇرغۇچىلارنىڭ باشقۇرۇش پسىخىكىسىچە تەتبىقلانغان.

پەن - مەدەنىيەت ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، تەرەققىيات باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان دۆلەت ۋە مىللەت تەبىئىي ھالدا مائارىپ، پەن - تېخنىكا ھەم كارخانا باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى ئىلمىيلاشتۇرۇش ۋە ئىلغارلاشتۇرۇش ئۆتكىلىگە دۇچ كېلىدۇ. مىللەت ۋە مىللەت ئەزالىرى ئۆزىدىكى باشقۇرۇش پسىخىكىسىنى ئىلغارلاشتۇرۇش قەدىمىنى باسقاندىلا باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى ياخشىلاپ، مىللەتنىڭ ئومۇمىي ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرەلەيدۇ، ئەكسىچە بولغاندا، ئۆز روھىيىتىدىكى ئىللەتلەر ۋە روھىي ئاجىزلىقلاردىن قۇتۇلالماي ئاخىرىدا تەبىئىي شاللىنىپ كېتىش گىردابىغا بېرىپ قالىدۇ.

بىر قانچە يىلدىن بۇيان، بىزدە روھىيىتىمىزدىكى ئىللەتلەرنى ئاچقان ماقالە، ئەسەرلەر ئېلان قىلىنىپ، باھار شامىلى يۈزىمىزگە سوغۇق تەگكەندەك بولدى، راستىنى ئېيتساق كۆپلىگەن قەلبلەرنى لەرزىگە سالدى. مەن بۇ تېمىنى ئاشۇ

ئاجىزلىقلىرىمىز ئىچىدىكى چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدىغان بىر تەرەپ دەپ قاراپ، بۇ ھەقتە مەخسۇس توختالدىم.

1) باشقۇرۇش پسىخىكىسى

باشقۇرۇش پسىخىكىسى — ئادەم (ئەر - ئايال، چوڭ - كىچىك، ئەمەلدار - پۇقرا) نىڭ پسىخىك قۇرۇلمىسىدا شەكىللەنگەن، مەلۇم ئوبيېكت (ئادەم) نى باشقۇرۇشتىكى بىر خىل ئۇسۇلنى ئوتتۇرىغا چىقارغان بىر خىل تىپىك خۇسۇسىيەتتۇر. ئۇ ئادەمنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە ئەگىشىپ يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىدۇ، ئاددىيلىقتىن مۇكەممەللىككە، تۇراقسىزلىقتىن تۇراقلىششقا يۈزلىنىدۇ. ھەر قانداق بىر ئادەمدە بىر خىل باشقۇرۇش پسىخىكىسى (بىر خىل بويسۇنۇش پسىخىكىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان) بولىدۇ.

(1) باشقۇرۇش پسىخىكىسىنى ھاسىل قىلىدىغان ئامىللار

باشقۇرۇش پسىخىكىسى يەككە - يېگانە مەۋجۇدىيەت ئەمەس. ئادەمدە بىر خىل باشقۇرۇش پسىخىكىسىنىڭ شەكىللىنىشىدە، شۇ ئادەمنىڭ پسىخىك ھالىتى — ئىرسىيەتلىك خۇي - مىجەزى، پسىخىك ئۇدۇمى، مۇھىت ۋە ئىجتىمائىي تەسىر قاتارلىقلار بىرىكىپ رول ئوينايدۇ.

ئاتا - ئانىنىڭ پسىخىكىسىدىكى بىر خىل خاراكتېردە تۇراقلاشقان خۇي - مىجەز پەرزەنتلىرىگە قان ئارقىلىق ئۆتكەن بولىدۇ. بۇ قانۇنىيەتنى فىزوپسىخولوگلار ئىسپاتلاپ چىققان. ئەمەلىيەتتىمۇ بۇ خىل ئىرسىيەتلىك پسىخىك داۋاملىششچانلىقنى ئاسانلا پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. ئاتا - ئانا، بوۋا - موما، تاغا - ھامىنىڭ بىرەرسىدىكى تىپىك خۇي - مىجەز باللارنىڭ

بىرەرسىدە قايتا كۆرۈلىدۇ . بىر خىل خۇي - مىجەزنىڭ ئاتا - ئانىنىڭ قىپنى ئارقىلىق بالىغا ئۆتۈشى شۇ خىل خۇي - مىجەزنىڭ مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ . ئاتا - ئانىنىڭ تىپىك خۇي - مىجەزى ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرىگە ستىخىيىلىك تەسىر كۆرسىتىدۇ ، تەربىيىسى ئۇدۇم سۈپىتىدە سىڭىپ داۋام قىلىدۇ . بۇنىداق ئىچكى - تاشقى سەۋەبلەر ئادەمدە كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپ بىر خىل پسىخىك خاراكتېرنى ، بىر خىل خۇي - مىجەز تىپىنى ، بىر خىل ئەخلاقىنى ۋە نىيەت ئاساسىنى ، شۇنىڭدەك بىر خىل باشقۇرۇش پسىخىكىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ .

ئادەمدە يېتىلگەن بىر خىل ئەخلاق تىپى باشقۇرۇش پسىخىكىسىنى مەلۇم خاراكتېرگە ئىگە قىلىشقا قاتنىشىدۇ . باشقىچە ئېيتقاندا ، ئەخلاق ئادەمنىڭ خۇي - مىجەزىدىن مۇستەقىل تۇرىدىغان ھەم ئۇنىڭدىن ئايرىم شەكىللىنىدىغان ئامىل ئەمەس . ئىرسىيەت ۋە ئائىلە ئۇدۇمى ، يۇرت ئۇدۇمىدىن كەلگەن خۇي - مىجەز پەرقى بىر خىل ئەخلاق تىپىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ . ئەخلاق ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئادەمنىڭ باشقۇرۇش پسىخىكىسىغا ئاچقۇچلۇق تەسىر كۆرسىتىدۇ .

نىيەت — ئادەمنىڭ خۇي - مىجەزى ، ئائىلە ئۇدۇمى ۋە ئەخلاقىنىڭ تۈرتكىسىدە مەلۇم « نىشان » نى كۆزلەشتىن بارلىققا كېلىدىغان بىر خىل ئالاھىدە خۇي - مىجەزنىڭ ئىپادىسى . ئۇ ئادەمدىكى « تاللاش » ۋە « ئىنكاس » نىڭ مەقسەتكە ئايلانغان شەكلى . نىيەت — ئادەم پسىخىكىسىدىكى ئەڭ يوشۇرۇن ئامىل . ئادەتتە ئۇ بىر قىسىم ئادەملەرنىڭ سۆز - ھەرىكىتىدە ئاشكارا ئىپادىلىنىدۇ . يەنە بىر قىسىم ئادەملەرنىڭ سۆز - ھەرىكىتىدىن ئۇنىڭ ياخشى نىيەتلىك ياكى يامان نىيەتلىك ، قارا نىيەتلىك

ئادەملىكىنى بىلگىلى بولمايدۇ. نىيەت ھەر بىر ئادەمدە ئوخشاشمىغان خاراكتېردە پەيدا بولىدۇ؛ بەزى ھاللاردا ئادەمدىكى بىر خىل ئارزۇ، نىشان ئىنتىلىشى ئادەمنىڭ خۇي - مىجەزىدە باشقىچە ئۆزگىرىشلەرنى ياسىشى مۇمكىن. يەنە بىر خىل نىشان ئىنتىلىشى بىر ئادەمنىڭ ئەسلى پسىخىكىسى، ئۇدۇمى ۋە ئىجتىمائىي مۇھىت تەلەپىدىن كەلگەن خۇي - مىجەزىگە ئوخشاشمايدىغان خۇي - مىجەزنى شەكىللەندۈرىدىغان ئەھۋالمۇ يۈز بېرىدۇ. بۇنداق ئەھۋال ناھايىتى ئاز ساندا كۆرۈلىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرگىلى بولىدۇكى، ئادەمدىكى نىيەت ئاملى ئادەم پسىخىكىسىدا روشەن بولمىغان پسىخىك ئامىللارنى روشەنلەشتۈرۈشى، تۇرغۇنلاشمىغان پسىخىك ئامىللارنى ۋايىغا يەتكۈزۈشى، بەزىدە ئەسلى بار بولغان بىر خىل خۇي - مىجەزنى تۈپتىن ئۆزگەرتىشى مۇمكىن. شۇڭا ئادەمنىڭ نىيىتى ئادەمنىڭ باشقۇرۇش پسىخىكىسىدا مۇھىم رول ئوينايى، بىر خىل باشقۇرۇش پسىخىكىسىنى كۈچەيتىدۇ ياكى مەيدانغا كەلتۈرىدۇ.

بىلىم قۇرۇلمىسىنىڭ باشقۇرۇش پسىخىكىسىدىكى ئورنى ۋە رولى بەكمۇ مۇرەككەپ بولىدۇ. بىلىم قۇرۇلمىسىغا قاراپ بىر ئادەمنىڭ باشقۇرۇش پسىخىكىسىغا باھا بەرگىلى بولمايدۇ. بۇنىڭدا مۇنداق بىر قانچە ئاساس بار: ئوقۇمىغان ئادەم بىلەن ئوقۇغان ئادەم، بىلىمسىز بىلەن بىلىملىك، ئاقىل بىلەن نادان، بىلىمى يۇقىرى بولسىمۇ تاللىشى ئوخشاش بولمىغان ئادەم ئوتتۇرىسىدا بەزىدە تەتۈر تاناسىپلىق پەرقلەر كۆرۈلىدۇ. مەكتەپ يۈزى كۆرمىگەن، ئەمما ئائىلە تەربىيىسى بىر قەدەر ياخشى، تاللىشى ئىلغارراق بولغان ئادەمنىڭ باشقۇرۇش پسىخىكىسى بىلىمى يۇقىرى بولسىمۇ، نىيىتى ۋە ئەخلاقى دۇرۇس بولمىغان ئادەمنىڭ

باشقۇرۇش پسىخىكىسىدىن ئىلغار بولىدىغانلىقى، ھېچبولمىغاندا ناچار بولمايدىغانلىقى ئېنىق.

بىر خىل ئىجتىمائىي مۇھىت ۋە ماتارىپ فۇنكسىيىسى باشقۇرۇش پسىخىكىسىنىڭ تۇراقلىشىشىغا مەلۇم دەرىجىدە قاتنىشىدۇ ياكى تەسىر كۆرسىتىدۇ. ناچار ئىجتىمائىي مۇھىت كىشىلەرنىڭ پسىخىك تىپىغا ماس كەلسە، ئۇ ئادەمدە ئاشۇ پسىخىك ئاسان كۈچىيىدۇ، شۇنداقلا باشقۇرۇش پسىخىكىسىنىڭ ئىجتىمائىي خاراكتېرىگە ماس ئىپادىلىنىپ چىقىشىغا تۈرتكە بولىدۇ. بىر خىل ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ ماتارىپ فۇنكسىيىسى ياكى ئىجتىمائىي تۈزۈمگە بېقىنمايدىغان تەلىم تەربىيە ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ پسىخىك قۇرۇلمىسىنى مەلۇم دەرىجىدە «يېڭى تاللاش» قا ئىگە قىلىدۇ. لېكىن ھەر بىر ئادەمنىڭ «تاللاش» ئوبيېكتى بىر خىل ئىجتىمائىي مۇھىت ئاستىدىمۇ ھەر خىل بولىدۇ. ئەگەر مەلۇم بىر ئادەمدە ئىرسىيەتلىك، ئۇدۇم ھالىتىدىكى خۇي - مىجەز تىپى تۇراقلىشىپ بولغان بولسا، ئۇنىڭغا ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ تەسىرى، ماتارىپنىڭ پسىخىك تەسىرچانلىقى چوڭ رول ئوينىمايدۇ. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، خۇي - مىجەزىگە ماس كەلسە تەسىرنى قوبۇل قىلىدۇ، ماس كەلمىسە قوبۇل قىلمايدۇ. بەلكى، مەلۇم مەزگىل قوبۇل قىلغان قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، كېيىن ئەسلى ئىرسىيىتى، ئۇدۇمى ۋە ئەخلاق - نىيىتى بەلگىلىگەن پسىخىك ھالىتىنى، جۈملىدىن باشقۇرۇش پسىخىكىسىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىدۇ.

باشقۇرۇش پسىخىكىسىنى مەلۇم خاراكتېرگە ئىگە قىلىشقا قاتنىشىدىغان يەنە بىر ئامىل — مىللەتنىڭ پسىخىك خاسلىقىدۇر. بىر مىللەتتە شۇ مىللەتكە ئورتاق بىر خىل باشقۇرۇش (ياكى

بويسۇنۇش) پسخىكىسى بولۇپ شەكىللەنگەن بىر خىل تىپىك خاسلىق بولىدۇ . مىللەتنىڭ بۇنداق پسخىك خاسلىق مىللەتنىڭ بىر خىل ئارتۇقچىلىقى ياكى ئاجىزلىقى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ . ئۇ مىللەت قېنىغا سىڭىپ كەتكەن (چۆكمە) بولغاچقا ، ئىرسىيەتلىك داۋاملىششچانلىققا ئىگە بولىدۇ . بەزى مىللەتلەردە ئۇيۇشۇشچانلىق كۈچلۈك بولسا ، بەزى مىللەتتە تارقاقچىلىق ياكى ئىناقسىزلىق ئېغىر بولىدۇ ، بەزىدە يەنە باشقىچە خاسلىقلار بولىدۇ . مانا مۇشۇنداق پسخىك خاسلىق مىللەتنىڭ باشقۇرۇش پسخىكىسىدا ياكى ئىللەت سۈپىتىدە بەرىبىر ئەكس ئېتىدۇ .

ئۇنىڭدىن باشقا ، فېئوداللارنىڭ ئاچكۆزلۈك ، رەھىمسىزلىك ، ئىككى يۈزلىمىلىك ، خوشامەتكۆيلۈق ، تەمەخورلۇق پسخىكىلىرىنىڭ ساقىندا تەسىرى ، بۇرژۇئازىيىنىڭ تۇرمۇش ئىستىلىدىكى پۇلغا چوقۇنۇش ، ھارامغا ئىشتىياق باغلاشلارنىڭ تەسىر كۆرسىتىشىمۇ باشقۇرۇش پسخىكىسىدا مەلۇم دەرىجىدە رول ئوينايدۇ .

يەنە ، پاسسىپ دىنىي ئەقىدىلەر (توغرىراقى ھەر خىل دىنلاردىن ھاسىل بولغان ئارىلاشما ئەقىدىلەر) پەيدا قىلغان روھىي ئاجىزلىق ۋە ئىللەتلەر باشقۇرۇش پسخىكىسىغا ئارىلىشىپ كېتىدۇ . بۇلار قوشۇلۇپ باشقۇرۇش پسخىكىسىنىڭ ھالىتى ۋە ئىپادىسىنى تېخىمۇ مۇرەككەپلەشتۈرۈۋېتىدۇ .

باشقۇرۇش پسخىكىسىغا قاتنىشىدىغان ياكى ئۇنىڭغا تەسىر كۆرسىتىدىغان ئامىللارنىڭ يەنە بىرى — پسخىك « تاللاش » ۋە « ئىنكاس » تىن ئىبارەت .

ئادەمدىكى بىر خىل تاللاش بىلەن بىر خىل ئىنكاس

ئۆزىگە ماس ھالدا بىر خىل باشقۇرۇش پىسخىكىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ ياكى تەسىر كۆرسىتىپ ئۇنى كۈچەيتىدۇ. شۇڭا ئىرسىيەتلىك تاللاش، ئۇدۇملۇق تاللاش، ئەخلاق، نىيەت ۋە مۇھىت تەسىرىدىن كەلگەن تاللاش قاتارلىقلارنىڭ مەلۇم بىرى ئارقىلىق شەكىللەنگەن باشقۇرۇش پسىخىكىسى ئادەمدە بەزىدە زىددىيەتلىك باشقۇرۇش پسىخىكىسىنى پەيدا قىلىدۇ. شۇڭا، بەزى ئادەملەرنىڭ ھەرىكىتىدە بىر - بىرىگە زىت باشقۇرۇش ئۇسۇلى يۈز بېرىدۇ، بولۇپمۇ تاللاشتىكى ستىخىيىلىك روھىي ئاجىزلىقلار باشقۇرۇش پسىخىكىسىغا مۇئەييەن تەسىر كۆرسىتىدۇ؛ نادان ئادەمنىڭ باشقۇرۇش پسىخىكىسىدا ئۈمىدسىزلىك، بىپەرۋالىق، قاتماللىق ئېغىر بولىدۇ. بۇ خىل روھىي ئاجىزلىقلار باشقۇرۇش پسىخىكىسىنى تاللىشى مۇجمەل، ئىنكاسى تۇراقسىز قىلىپ قويىدۇ.

(2) باشقۇرۇش پسىخىكىسىنىڭ تۈرلىرى

باشقۇرۇش پسىخىكىسى باشقۇرۇلىدىغان ئوبيېكتقا قاراپ ئاتا - ئانىنىڭ پەرزەنتلىرىنى باشقۇرۇش پسىخىكىسى، ئوقۇتقۇچىنىڭ ئوقۇغۇچىنى باشقۇرۇش پسىخىكىسى، ھۈنەرۋەننىڭ شاگىرت باشقۇرۇش پسىخىكىسى، زاۋۇت باشلىقى، كارخانا باشلىقىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچى باشقۇرۇش پسىخىكىسى، ئەمەلدارنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنى باشقۇرۇش پسىخىكىسى قاتارلىقلارغا ئايرىلىدۇ. بۇنداق باشقۇرۇش پسىخىكىسىنىڭ ھالىتى ۋە ئىپادىسى بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغاندەك تۇيۇلسىمۇ، ماھىيەتتە بىردەك (مەنبەداش) بولىدۇ. پەقەت باشقۇرۇش ئوبيېكتىغا، باشقۇرۇش ئېھتىياجىغا قاراپ باشقۇرۇش پسىخىكىسىدا بەزىبىر شەكىل پەرقى ۋە مەزمۇن پەرقى بولىدۇ، خالاس.

ھەر خىل ئايرىملىقتىكى باشقۇرۇش پسىخىكىلىرى ئىچىدە

ئاتا - ئانىنىڭ پەرزەنتلىرىنى باشقۇرۇش، مائارىپ فۇنكسىيىسىنىڭ ياش ئەۋلادلارنى تەربىيىلەش، يېتەكلەش ۋە ھەر دەرىجىلىك باشقۇرۇش ئورنىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ باشقۇرۇش پىسخىكىسىنىڭ رولى چوڭ، تەسىرى كەڭ دائىرىلىك بولىدۇ، بولۇپمۇ ھەر دەرىجىلىك باشقۇرغۇچىلارنىڭ بويسۇنغۇچىلارنى يېتەكلەش، ئىشلىتىش، ئۆستۈرۈش، مۇكاپاتلاش - جازالاش پىسخىكىسىنىڭ خاراكتېرى روشەن نەتىجىنى قولغا كەلتۈرىدۇ. ئۇ شۇ ئورۇن، دائىرىنىڭ ئىش تەرتىپى، خادىملارنىڭ كەيپىياتى، ئىش ئۈنۈمىنىڭ سۈپىتىنى بەلگىلەيدۇ.

باشقۇرۇش پىسخىكىسىنى ئىپادىلىنىش خاراكتېرىگە قاراپ ئىلغار باشقۇرۇش پىسخىكىسى، قالاق باشقۇرۇش پىسخىكىسى، تۇراقسىز باشقۇرۇش پىسخىكىسى قاتارلىق ئۈچ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

ئىلغار باشقۇرۇش پىسخىكىسى: ئائىلە تەربىيە مۇھىتىدا ياخشى تەربىيە ئالغان، سەممىي، ئاق كۆڭۈل، كۆزى توق، ئىنسابلىق، توغرا سۆزلۈك، مەرد، باشقىلارغا ياخشىلىق تىلەيدىغان، ئىجتىمائىي گۈزەل ئەخلاقتا مايىللاردا؛ گۈزەل ئەخلاقلىق، خۇي - مىجەزى ئوچۇق كىشىلەرنى ئۈلگە قىلغان، بىلىمى (ئىقتىدارى) نى ۋەتەن، مىللەت ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش نىيىتىدىكىلەردە؛ ئىقتىدارلىق، تىرىشچانلارنى قەدىرلەيدىغانلاردا؛ خۇشامەتچى، يالغانچى، ئىقتىدارسىزلارنى پەرق قىلالايدىغانلاردا ياكى يۇقىرىقىلارغا ئاساسىي جەھەتتىن ئەمەل قىلالايدىغانلاردا تۇراقلاشقان بولىدۇ.

ئىلغار باشقۇرۇش پىسخىكىسى ئىلغار كۈچلەرگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئۇ جەمئىيەتنىڭ گۈللىنىشىگە تۈرتكە بولىدۇ ھەم ئۆز

نۆۋىتىدە مىللەتنىڭ ئومۇمىي پسىخىكىسىدىكى ئەجابىي ئامىللارنى مۇستەھكەملەيدۇ ۋە ئىلگىرى سۈرىدۇ.

قالاق باشقۇرۇش پسىخىكىسى: ئاتا - ئانىسىدىن ناچار ئەخلاقىي تەربىيە (ئۈلگە) ئالغان، تاللىشىدا پاسسىپلىق ئامىللىرى بولغان، ئىجتىمائىي ناچار ئەخلاققا مايىل، بىلىمى يۇقىرى بولىسىمۇ، نىيىتى دۇرۇس بولمىغانلاردا؛ ۋۇجۇدىغا شەخسىيەتچىلىك، نادانلىق ئورنىشىپ كەتكەنلەردە؛ ھەسەتخور، چېقىمچى، مەككار ئادەملەرنى ئۆزىگە تايانچ قىلغانلاردا؛ قوپال، تىرىككەك، ئالدىراڭغۇ، ئۆز گېپىنى يورغىلىتىدىغانلاردا؛ يۈرتۋازلىق، مەزھەبچىلىك ۋە تەمەخورلۇق ھەم ئىقتىدارلىقلارغا يول بەرمەسلىك پسىخىكىسىنىڭ بىرەرىگە گىرىپتار بولغانلاردا تۇراقلاشقان بولىدۇ. بۇ خىل باشقۇرۇش پسىخىكىسى ئىلغارلار، ئىقتىدارلىقلارنى نابۇت قىلىدۇ؛ ئىجتىمائىي ئەخلاققا ناچار ئامىللارنى قوشۇپ، ناچار ئەخلاقنى بازارغا ئىگە قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە مىللەتنىڭ مەدەنىيەت، ئەخلاق ساپاسىنىڭ يۈرۈتۈلۈشىغا تومان پەيدا قىلىدۇ.

تۇراقسىز باشقۇرۇش پسىخىكىسى: ئالدىنقى ئىككى خىل باشقۇرۇش پسىخىكىسىغا ئوخشاش خاراكتېرى ئېنىق بولغان پسىخىك ھالەت بولماستىن، ئۆزىنىڭ بىردە ئازراق ئىلغارلىققا مايىل، بىردە قالاقلىققا مايىل بولۇشىنەك تۇراقسىز ئىپادە ھالىتى بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان باشقۇرۇش پسىخىكىسى. ئۇنى شارائىتقا بېقىپ باشقۇرۇش پسىخىكىسى، سىرتقى ئامىل (ئۈچىنچى شەخس) نىڭ تەسىرىدە ئوتتۇرىغا چىقىدىغان باشقۇرۇش پسىخىكىسى دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىغىلى بولىدۇ. باشقۇرغۇچىنىڭ مۇستەقىل ئىش يۈرگۈزەلمەيدىغان (مۇئەييەن

قاراش، مەيدانى يوق) خۇسۇسىيتى باشقۇرۇش پىسخىكىسىنىڭ تۇراقسىزلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. يەنە بىر خىل ئەھۋالدا، سىرتقى مۇھىت ۋە ئۇچىنچى شەخسنىڭ تەسىرى (بېسىمى) ئاستىدا يۈز بېرىدۇ. شۇنداق بولغاچقا باشقۇرۇش پىسخىكىسىدا بەزىدە ئىلغار باشقۇرۇش پىسخىكىسى كۆرۈلۈپ قالسىمۇ، كۆپىنچە قالاق باشقۇرۇش پىسخىكىسىنى ئىپادىلەپ، بويسۇنغۇچىلار ئىچىدىكى قابىلىيەتلىكلەرنى، توغرا سۆزلۈكلەرنى كاردىن چىقىرىش رولىنى ئوينايدۇ ھەم قالاق باشقۇرۇش پىسخىكىسى ۋە سۇبيېكتىپ بويسۇنۇش پىسخىكىسىدىكى ئادەملەرگە پۇرسەت چىقىرىپ، مىللەتنىڭ باشقۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ ئىلغارلىشىشىغا توسالغۇ بولىدۇ.

بۇ ئۈچ خىل باشقۇرۇش پىسخىكىسىنىڭ رېئاللىقتىكى ئىپادىلىنىشى تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ:

قول ئاستىدىكى خادىم (ئاما) غا قىزغىن، سەمىمىي بولۇش؛ خىزمەت ياكى ئىشتا تىرىشچان، ئىقتىدارلىق، بىلىملىك، ئىشنى تىرىشىپ ۋە كۆيۈنۈپ ئىشلەيدىغان، باشقۇرغۇچى بار - يوقتا بىر خىل ئىشلەيدىغان، يېڭىلىق يارىتىشقا جۈرئەتلىك، مۇستەقىل ئىش يۈرگۈزەلەيدىغان، تىلى بىلەن دىلى بىردەك، شەخسىيەتسىز، ئەخلاقى ياخشىلارغا تايىنىش؛ ئىشلىگەن ئەمگىكىگە، تۆھپىسىگە قاراپ ئىشلىتىش، ئۆز مەنپەئىتىگە چوغ تارتماسلىق، ئىلغار - نەمۇنىچىلارنى ئەمەلىي ئىشلىگەنلەردىن تاللاش؛ قول ئاستىدىكىلەرگە كۆيۈنۈش؛ خۇسۇسىيەت - مىجەزى مۇرەككەپ ئادەملەرنى — خۇشامەتچى، ھەسەتخور، چېقىمچى، يالغانچىلارنى ئۆزىگە يېقىنلاشتۇرماسلىق قاتارلىقلار ئىلغار باشقۇرۇش پىسخىكىسىغا ئىگە ئادەملەردىكى ئىپادىلەردۇر.

ئىلغار باشقۇرۇش پىسخىكىسىغا ئىگە باشقۇرغۇچى باشقۇرۇۋاتقان ئورۇندىكى خىزمەتچىلەر (ئاما) خۇش خۇي، ئىناق ئۆتىدۇ، كۆڭۈل ئازادىلىكى بىلەن ئىشلەيدۇ. خىزمەتلەر تەرتىپلىك ئىشلىنىپ، ئۈنۈم يۇقىرى بولىدۇ. خادىملار ئارىسىدا گۈزەل ئەخلاق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ. بىلىملىك، ئىقتىدارلىقلار ھۆرمەتلىنىدۇ، ناچار پىسخىكىلىق ئادەملەرگە « بازار » چىقمايدۇ.

قول ئاستىدىكى خادىمغا سۆرۈن تەلەت بولۇش، ياخشى - يامانىنى پەرق قىلماسلىق؛ بىلىملىك، ئىقتىدارلىقلارغا ئۆچمەنلىك قىلىش؛ يۇرتۋازلىق، مەزھەپچىلىك، پىكىرداشلىق (ئوخشاش خۇيلۇق) نى چىقىش قىلىش؛ چىقىمچىغا ئىشىنىش، نام - پايدا بولسا ئۆزىگە، ئۆزى ئالالمىسا ھەممەيلەنگە تارتىش؛ ئۇمۇ ئەپلەشمىسە ھېچكىشىگە بەرمەسلىك؛ شەرەپنى ئۆزىنىڭ قىلىپ، خاتالىقنى باشقىغا ئىتتىرىش؛ مەنپەئەت، نەپ ئۆتكۈزمىسە، خۇشامەت قىلمىسا تۆھپىسى بولسىمۇ يوق قىلىۋېتىش؛ ئالدىغا ئۇچرىغاننى ھەرباب بىلەن قولغا كىرگۈزىدىغان، « تاپاۋەت » نىڭ بىر قىسمىنى « زاكات » قىلىپ بېرىپ تۇرىدىغان، كىچىككىنە ئىش قىلسا خېلى ئۇزاققىچە « بۇي » تارقىتىدىغانلارنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىۋېلىش قاتارلىقلار قالاق باشقۇرۇش پىسخىكىسىنىڭ ئىپادىلىرى.

مۇئامىلىدە بىردەم ياخشىلارغا ھېسداشلىق قىلسا، بىردەم يامان بويسۇنۇش پىسخىكىسىدىكى ئادەملەرنى قوللاش؛ بەزىدە قايسى خىلدىكى بويسۇنۇش پىسخىكىسى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن بولسا شۇ تەرەپكە ئېغىش؛ بىرەر كىشىگە مۇئامىلە قىلىشتا ئۇچىنچى شەخسنىڭ ئىرادىسى بويىچە ئىش قىلىش؛ « ئاممىغا ياخشىچاق

بولۇش، يامان بولماسلىق» نى مىزان قىلىۋېلىپ، ھەممىنى بىر تاياقتا ھەيدەش؛ بويسۇنغۇچىلارنى ئالدىدا مائىختاپ، ئارقىسىدىن يوق ئەيىبلەرنى چاپلاشلار تۇراقسىز باشقۇرۇش پىسخىكىسىنىڭ ئىپادىلىرى.

ئومۇمەن، قالاق باشقۇرۇش پىسخىكىسى بىلەن تۇراقسىز باشقۇرۇش پىسخىكىسىغا ئىگە كىشىلەر باشقۇرۇۋاتقان ئورۇندا ئىش چىپچىلاڭغۇ، ئىش ئۈنۈمى تۆۋەن بولىدۇ ياكى ئىش ئاقمايدۇ. يالغان دوكلات قىلىش (يالغان نەتىجە پەيدا قىلىش)، تۆۋەننى بېسىپ يۇقىرىنى ئالداش ئارقىلىق ئەپلەپ ـ سەپلەپ جان باقىدۇ. بۇنداق ئورۇندا پىسخىكىسى مۇرەككەپ ئادەملەر توپلىنىدۇ ۋە ئۇستىلىقنى ئىگىلەيدۇ. خادىملاردا ھەقىقىي ئىتتىپاقلىق بولماي، ئەكسىچە زىددىيەت چوڭقۇر، بوشۇرۇن ھەم كۆچلۈك بولىدۇ. نەپسانىيەتچى، خۇشامەتچى، يالغانچىلار ئەتىۋارلىنىدۇ، تۆھپىكارلار چەتكە قېقىلىپ زەربىگە ئۇچرايدۇ؛ ئۇلارنىڭ ئەمگىكى يالغانچىلارغا، خۇشامەتچىلەرگە يېزىلىدۇ. بۇ خۇددى «ئات جوۋازدا، كالا مەيدە» ھادىسىسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ئىلغارلار، نەمۇنىچىلارنىڭ ئورنىغا بارنى يوق، يوقنى بار قىلالايدىغانلار، ئاغزىدا شەھەر ئالىدىغانلار، «ئۆشرە ـ زاكات بېرىشكە چىۋەرلەر» گۈل قىسىدۇ.

دېمەك، باشقۇرۇش پىسخىكىسى بىر باشقۇرغۇچىنىڭ ئەخلاقىي پەزىلىتىنى، باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى، سەنئىتىنى، قابىلىيىتىنى ۋە نىيىتىنى نامايان قىلىدۇ. بۇ ھەقتە ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرىمىز يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «ئايابەگ ئىشگىنى ئىش بىلگەنگە بەر؛ يارامىلىق، دۇرۇس، تۈز، يۈرەكلىكلەرگە بەر»، «قايۇبەگ يارامسىزغا بەرسە ئىشى، يارامسىز ئۆزى ئۇ، نە باشقا

كىشى » دەپ ئىنتايىن توغرا ئېيتقان .

2) بويسۇنۇش پسىخىكىسى

بويسۇنۇش پسىخىكىسى — باشقۇرۇش پسىخىكىسىغا ، ئۇنىڭ رېئاللىقتىكى ئىپادىلىنىشىگە (باشقۇرۇش ئۇسۇلىغا) قارىتا گەۋدىلىنىپ چىقىدىغان « ئىنكاس » خاراكتېرىنى ئالغان بىر خىل پسىخىك جەريان بولۇپ ، باشقۇرۇش پسىخىكىسىنى ئالدىنقى شەرت قىلغان ئاساستا مەۋجۇت بولىدۇ . ئۇنىڭ ھەر خىل باشقۇرۇش پسىخىكىسىغا بولغان ئىنكاسلىق بويسۇنۇش ئىپادىسىمۇ ھەر خىل خاراكتېردە بولىدۇ . ئىككىنچى مەنىدە ئېيتقاندا ، ئۇ باشقۇرۇش پسىخىكىسىنىڭ مەھسۇلى ئەمەس ، بەلكى بىر خىل باشقۇرۇش پسىخىكىسىغا قارىتا ئادەمنىڭ ئەسلىدىكى پسىخىك ھالىتىنى چىقىش قىلغان ھالدا مەلۇم بىر خىل خاراكتېرلىك ئىنكاس سۈپىتىدە ئىپادىلىنىدۇ .

بويسۇنۇش پسىخىكىسى باشقۇرۇش پسىخىكىسى بىلەن قوشكېزەك پسىخىك ھالەت . باشقۇرۇش پسىخىكىسى ئۈستىدە توختالغاندا ، چوقۇم بويسۇنۇش پسىخىكىسىنى يېشىشكە توغرا كېلىدۇ . بۇنىڭ زۆرۈرىيىتى : بىرىنچىدىن ، باشقۇرۇش پسىخىكىسىنىڭ ئوبيېكتى بويسۇنۇش پسىخىكىسى بولغانلىقى ھەم باشقۇرۇش بىلەن بويسۇنۇشنىڭ پسىخىك خاراكتېرى ، ھالىتى ۋە ئىپادىلىرىنىڭ مۇناسىۋەتلىك بولغانلىقىدا ؛ ئىككىنچىدىن ، ئادەمنىڭ تۇغۇلۇپ سۆزلىيەلەيدىغان بولغاندىن كېيىن ، ھەم باشقۇرغۇچى ، ھەم بويسۇنغۇچى ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىدا . بۇنداق باشقۇرغۇچى ھەم بويسۇنغۇچى بولغان ئادەمنىڭ پسىخىك ھالىتى تەبىئىي يوسۇندا مۇرەككەپ باشقۇرۇش - بويسۇنۇش

پسىخىكىسىنى ھاسىل قىلىدۇ، شۇنىڭدەك ھەر بىر ئىنساننىڭ كۆز ئالدىدىكى مەنپەئەتى ۋە كەلگۈسى مەنپەئەتكە بولغان «تالالاش»ى ئوخشاشمىغاچقا، ئىنسانلاردا خۇي - مىجەز (ئىقىنراق ئېيتقاندا، ئەخلاق، نىيەت) ئوخشاشماسلىقى سەۋەبىدىن باشقۇرۇش پسىخىكىسىنىڭ ئىككىلەمچى ھالىتى بولغان بويسۇنۇش پسىخىكىسى تېخىمۇ مۇرەككەپ بولىدۇ.

بويسۇنۇش پسىخىكىسىنى خاراكتېر جەھەتتىن ئىلغار بويسۇنۇش پسىخىكىسى، پاسسىپ بويسۇنۇش پسىخىكىسى، ئوبيېكتىپ مۇھىتقا بېقىپ بويسۇنۇش پسىخىكىسى، سۇبيېكتىپ بويسۇنۇش پسىخىكىسى قاتارلىق تۆت تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

ئىلغار بويسۇنۇش پسىخىكىسى — ئىلغار باشقۇرۇش پسىخىكىسى ۋە ئىلغار باشقۇرۇش ئۇسۇلىغا ئاكتىپ ماسلىشىپ قوللايدىغان، قالاق ۋە تۇراقسىز باشقۇرۇش پسىخىكىسى ۋە باشقۇرۇش ئۇسۇلىغا بويسۇنمايدىغان؛ قابىلىيىتى، تىرىشچانلىقىغا تايىنىپ، ئىلغار باشقۇرۇش، بويسۇنۇش پسىخىكىسىغا ئىگە كىشىلەرنىڭ ھىمايىسىدە ئۇنى ئۆزگەرتىشكە جۈرئەت قىلىدىغان بىر خىل بويسۇنۇش پسىخىكىسى. بۇنداق پسىخىكىدىكى كىشىلەر ئىرادىلىك، يىراقنى كۆرىدىغان، يېڭىلىق يارىتىشقا قابىل، خاتا، زىيانلىق ئىشلارغا تاقابىل تۇرىدىغان، بېسىمغا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان، ھەققانىيەت ئۈچۈن، ئومۇم مەنپەئەتى ئۈچۈن كۈرەش قىلىدىغان خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىدۇ. ئۇلار ئەل، خەلققە پايدا يەتكۈزۈپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا، جەمئىيەتنىڭ گۈللىنىشىگە تۆھپە قوشىدۇ. داھىيلار، مەشھۇر شەخسلەر مۇشۇ خىل پسىخىكىلىق ئادەملەر ئىچىدىن چىقىدۇ.

پاسسىپ بويسۇنۇش پسىخىكىسى — قالاق باشقۇرۇش

پسىخىكىسى ۋە ئۇسۇلىغا تايىنىپ ، ئىلغار باشقۇرۇش پسىخىكىسى ۋە ئۇسۇلىغا تاقابىل تۇرىدىغان ، ئۇنى ئۆزگەرتىش ، يوق قىلىشقا ئۇرۇنىدىغان بىر خىل بويسۇنۇش پسىخىكىسى . بۇ خىل پسىخىكىدىكىلەرنىڭ شەخسىي غەرىزى كۈچلۈك بولىدۇ . ئۇنداقلار ھەسەتخور ، يۇرتۋاز ، بىلىمسىز ، قابىلىيەتسىز كېلىدۇ . ئۇلار باشقۇرغۇچىنىڭ قالاق باشقۇرۇش پسىخىكىسىغا ئىگە بولۇشىنى تەمىنلەيدۇ ، باشقۇرغۇچىنىڭ قالاق باشقۇرۇش ئۇسۇلىدا باشقۇرۇشىغا پۈتۈن كۈچى بىلەن يانتاياق بولىدۇ . ئىلغار باشقۇرۇش پسىخىكىسىغا ئىگە باشقۇرغۇچىنىڭ باشقۇرۇشىدىن ئەنسىرەيدۇ ، ئۇنىڭغا ئاشكارا - يوشۇرۇن قارشى تۇرۇپ ، باشقىلارنى بويسۇنماسلىققا كۈشكۈرتىدۇ . بۇنداق پسىخىكىدىكى ئادەملەر ئىچىدىن قارا نىيەتلەر ، سۈيىقەستچىلەر ۋە نەپسانىيەتچىلەر چىقىدۇ . ئۇلار ئەل ، مىللەت ۋە ئۆزى تۇرغان ئورۇنغا زىيان ياكى بالايىئاپەت ئېلىپ كېلىدۇ . بۇنداق پسىخىكىلىق ئادەملەر ھەممە جايدا ، ھەممە مىللەتتە نىسبەتەن ئاز بولىدۇ . بىراق ، مەلۇم ئىجتىمائىي مۇھىت ياكى ئالاھىدە ئەھۋال ئاستىدا كۆپىيىپ قالىدۇ ۋە بازارغا ئىگە بولىدۇ .

پاسسىپ بويسۇنۇش پسىخىكىسىغا تەۋە يەنە بىر ئايرىم بويسۇنۇش بار . ئۇ بولسىمۇ « باشقۇرغۇچىلارنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ بويسۇنۇش پسىخىكىسى » دىن ئىبارەت . بۇنداق پسىخىكىلىق ئادەملەردە بىر خىل ئىقتىدار — مەككارلىق ، قۇۋلۇق ، شۇملۇق ، ئىككى يۈزلىمىلىك ، يالغانچىلىق ئېشىپ كەتكەن بولۇپ ، ئۇلار ئۆزىنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى ، غەيرىي نىيىتىنى يوشۇرۇشقا ماھىر كېلىدۇ . باشقۇرغۇچىلارغا ياخشى كۆرۈنۈشكە ، ئۇلارنى ھەر قىسما ۋاستىلەر بىلەن ئۆزىگە رام قىلىشقا چىۋەر كېلىدۇ ؛ ئۆزىنىڭ

مۇددىئاسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئەتراپىغا ئوخشاش مىجەزلىكلەرنى توپلايدۇ. مۇناسىۋەت تورى تۇقۇپ باشقۇرغۇچىلارنى ئۆز تورىغا ئىلىندۇرۇپ يېتىلەشكە، ئۆزىنىڭ سىزىقىغا دەسسىتىشكە ھەرىكەت قىلىدۇ. ئۇلار يەنە بىر تەرەپتىن، ئىلغار باشقۇرۇش پسىخىكىسىغا ئىگە باشقۇرغۇچىلارغا ئاستىرتتىن ئورا كولايدۇ. قالاق باشقۇرۇش ئۇسۇلىغا ئىگە باشقۇرغۇچىلارنى تۆگىسىنى يېتىلىگەندەك ئۆزى خالىغان مەنزىلگە باشلايدۇ. بۇلار ئىنتايىن خەتەرلىك ئادەملەر بولۇپ، ئادەتتە نورمال خىزمەت تەرتىپى، ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىجتىمائىي كەيپىياتقا زىيان يەتكۈزىدۇ. ئەپسۇسكى، ئۇلار ئۆز ھۈنىرىنى ئىشقا سېلىپ يەنىلا پايدا ئالىدۇ.

ئوبيېكتىپ شارائىتقا بېقىپ بويسۇنۇش پسىخىكىسى — رېئاللىقتىكى باشقۇرۇش پسىخىكىسى ۋە ئۇسۇلى مەيلى ئىلغار، قالاق ياكى تۇراقسىز بولسۇن، شۇ جاينىڭ مۇھىتىغا ماسلىشىدىغان بىر خىل بويسۇنۇش پسىخىكىسىدۇر. ئۇنى خاراكتېرىدىكى پەرققە قاراپ ئىككى خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ: بىرى، ئوبيېكتىپ شارائىت تۈپەيلىدىن ئىرادىسىگە خىلاپ ھالدا، قالاق باشقۇرۇش پسىخىكىسى، ئۇسۇلىغا بويسۇنۇش پسىخىكىسى؛ يەنە بىرى، ئۆزىنى قوغداش، باشقۇرغۇچىغا ياخشى كۆرۈنۈش (يامان بولماسلىق) نى چىقىش قىلغان بويسۇنۇش پسىخىكىسى. بىرىنچى خىلدىكىلەر ئىككىنچى خىلدىكى كىشىلەردىن كۆپرەك بولىدۇ. ئۇلار ئىلغار بويسۇنۇش پسىخىكىسىدىكىلەرنىڭ ئىتتىپاقچىلىرى. ئىككىنچى خىلدىكىلەر ئەسلىدىن قالاق باشقۇرۇش پسىخىكىسىغا ئىگە بولغاچقا، ئىلغار باشقۇرۇش پسىخىكىسىدىكى رەھبەرلەرگە بويسۇنۇشنى خالىمايدۇ. ئەمەلىيەتتىن ئالغاندا، ئۇلار ئىلغار

باشقۇرۇش پىسخىكىسى ۋە باشقۇرۇش ئۇسۇلىغا ئىگە باشقۇرغۇچىنىڭ ، ئىلغار بويسۇنۇش پىسخىكىسىدىكى بويسۇنغۇچىلارنىڭ ئالغا بېسىش يولىغا ئورا كولايدىغان يوشۇرۇن كۈچلەردۇر .

سۇبيېكتىپ بويسۇنۇش پىسخىكىسى — مەلۇم بىر خىل باشقۇرۇش پىسخىكىسى ۋە باشقۇرۇش ئۇسۇلىغا قارىتا ئۆزىنىڭ شەخسىي مەنپەئىتى ، غەرىزىنى بويسۇنۇشنىڭ ئۆلچىمى قىلىدىغان بويسۇنۇش پىسخىكىسى بولۇپ ، ئۇنىڭغا گىرىپتار بولغان ئادەملەردە شەخسىي غەرەز يامان ، شەخسىي مەنپەئەتپەرەسلىك كۈچلۈك بولىدۇ . باشقۇرغۇچىلارنىڭ باشقۇرۇش ئۇسۇلىغا ھەر قاچان ئۆزىنىڭ مەنپەئىتىنى ئاساس قىلىپ مۇئامىلە قىلىدۇ ھەم شۇ بويىچە بىر خىل بويسۇنۇش پىسخىكىسىنى ئىپادىلەيدۇ . مەلۇم بىر خىل باشقۇرۇش پىسخىكىسى ۋە باشقۇرۇش ئۇسۇلى ئۆزىنىڭ شەخسىي مەنپەئىتىگە ماس كەلگەندە بويسۇنىدۇ ، ئەكسىچە بولغاندا ئۇششۇقلۇق قىلىدۇ ياكى باشقىچە يول تۇتىدۇ ، بۇ خىل پىسخىكىلىق ئادەملەر ئاز ساندا بولسىمۇ ، ھەممىلا يەرگە تارقالغان بولىدۇ . ئۇلارنىڭ بەزىسى ئادەتتە ئاكتىپ قىياپەتكە كىرىۋالىدۇ ، بەزىسى باشقۇرغۇچىلارغا خۇشامەت قىلىپ ، مۇناسىۋەت تورى توقۇپ ، ئۆزىنىڭ شەخسىي غەرىزىنى پەردازلايدۇ ، ئۇلار قالاق باشقۇرۇش پىسخىكىسىغا ئىگە باشقۇرغۇچىلارنىڭ ھىمايىسىگە ئاسانلا ئېرىشەلەيدۇ . توغرىسىنى ئېيتقاندا ، ئۇلار قالاق باشقۇرۇش پىسخىكىسى ۋە ئۇسۇلىنىڭ ئىجتىمائىي يۆلەنچۈكىدۇر .

5 . سەنئەت پسىخىكىسى

سەنئەت پسىخىكىسى — ئىنسانلارنىڭ پسىخىك قۇرۇلمىسىدىكى ئىستېتىك تاللاشنىڭ خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىدىغان پسىخىك تۈر . ئۇ ئادەمنىڭ ئېڭى ، خۇي - مىجەزى ۋە خاراكتېرىنىڭ مەلۇم بىر خىل سەنئەت شەكلى ۋە مەزمۇنىنى ئىنكاسلىق تاللىشىدىن ھاسىل بولىدۇ ھەمدە ئىنسانلارنىڭ پسىخىك قۇرۇلمىسىدىن ئورۇن ئالىدۇ .

ئىنسانلارنىڭ ھاياتى سەنئەت ھادىسىسى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان . سەنئەت — ئىنسانلار مەدەنىيەت تارىخىدا ئەڭ دەسلەپ قولغا كەلتۈرۈلگەن مەنىۋى مەھسۇلات . ئۇ ئىنسانلارغا ئېستېتىك زوق بېرىش ئارقىلىق ھايات گۈزەللىكى ، گۈزەل ئەتىنى قۇرۇش ئىرادىسى ، چىنلىق ، ياخشىلىق ۋە گۈزەللىكنى ئىلگىرى سۈرۈش ئىستىكىنى يېتىلدۈرۈش رولىنى ئوينىغان .

سەنئەت ھادىسىسى ئىچىدە ئەڭ دەسلەپ بارلىققا كەلگەن تۈر ئۇسسۇل ھېسابلىنىدۇ . ئىپتىدائىي دەۋردىكى ئىنسانلار ئوۋچىلىق قىلىپ ئوۋ غەنىمەتلىرىگە ئېرىشكەندە تەبرىكلەش پائالىيىتى ئۆتكۈزگەن . ئوۋ ھەرىكىتىنى قايتا تەكرارلاش ئارقىلىق ، ئوۋ ئۇسسۇلىنى بارلىققا كەلتۈرگەن . نىقابلىق ئوۋ قىلىشتىن نىقابلىق ئۇسسۇل ئىجاد قىلىنغان . ئىنسانلار ئۇسسۇلنى دىنىي چۈشەنچىسىگە تەتبىقلاپ قۇياشقا تەلپۈنۈش ئۇسسۇلى (كېيىنكى

، ئۇسسۇلى ، ئۇيغۇرلاردا ساقلانغان ساما ئۇسسۇلى) نى ئىجاد
ان . يەنە يىرتقۇچ هايۋانلار ، جىن - شاياتۇنلار بىلەن
شىش ئۇسسۇلى (شامان ، باخشىلارنىڭ پېرىخونلۇق ،
سلىق هەرىكەتلىرى ۋە ئۇنىڭ داۋامى) نى ئوينىغان .
منچە ، هەر خىل تەبىئەت كۈچلىرى — كەلكۈن ، يىرتقۇچ
لارنىڭ هۇجۇمى ، ياۋۇز ئىنسان توپلىرىنىڭ هۇجۇمى
مدىن غەلىبە قىلىش ، تۇرمۇشنى سۆيۈش ، چىنلىقنى ،
سلىقنى ، گۈزەللىككە ئىنتىلىش ، بەختنى قولغا كەلتۈرۈش
مكى قاناتلىقلارنى ئۇسسۇل هەرىكەتلىرى ئارقىلىق
لىگەن . سەنئەت شەكىللىرىمۇ كۆپىيىپ ناخشا ، كۈي بىلەن
ۇل هەرىكىتى بىرلەشتۈرۈلگەن . بۇنىڭدىن باشقا قىيا تاشلارغا
سلىق ، ئۇسسۇل ۋە جانلىقلارنىڭ رەسىمىنى ئويۇپ ،
ۇشنى ، تەبىئەت هادىسىلىرىنى ۋە ئارزۇلىرىنى ئىپادىلىگەن .
بۇلار ئىپتىدائىي دەۋردىكى ئىنسانلاردا شەكىللەنگەن سەنئەت
كسىنىڭ دەسلەپكى هالىتى ئىدى .

ئىنسانلار ئىقتىسادىي تەبىقىلەرگە — ئېكسپىلاتاتورلار هەم
لگۈچىلەرگە بۆلۈنگەندىن كېيىن ، سەنئەتنىڭ شەكلى ۋە
ۇنى ئوخشاشمىغان خاراكتېر ئالغان . سەنئەتنىڭ ئوينايدىغان
ۇ هەر خىل خاراكتېردە بولغان . ئوخشاشمىغان تەبىقىلەرنىڭ
ستى ۋە سەنئەت پىسخىكىسىمۇ بىر خىللىقتىن پارچىلىنىپ ،
مۇ قارشى تالاشنى باشتىن كەچۈرگەن ؛ ئەمگەكچىلەر
تىلىق ، يامانلىق ، رەزىللىكنى پاش قىلىدىغان سەنئەت
ى ، مەزمۇننى ياراتقان هەم چىنلىق ، ياخشىلىق ، گۈزەللىكنى
ۇرىدىغان سەنئەت پىسخىكىسىنى يېتىلدۈرگەن .
سپىلاتاتورلار ۋە غەيرىي ئەمگەكچىلەردە ساختىلىق ، يامانلىق ،

رەزىللىكنى ياپىدىغان، ئەيش - ئىشرەت شەكلى، مەزمۇنى ئاساس قىلىنغان سەنئەتنى ياراتقان ھەمدە شۇنى قوغلىشىدىغان سەنئەت پسىخىكىسى ھاسىل بولغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ خىل قارىمۇ قارشى پسىخىك ئامىللار ۋە تۇرمۇشنىڭ بىر - بىرىگە زىت ھادىسىلەر سەنئەتتە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ئەمگەكچى خەلقتە ئېزىشكە، زۇلۇمغا قارشى تۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان سەنئەت شەكىللىرى بارلىققا كېلىپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئارزۇسى، سەنئەت پسىخىكىسى ئىپادىلەنگەن. ئېكسپىلاتاتورلار، غەيرىي ئەمگەكچىلەرنىڭ سەنئەت پسىخىكىسى تەلىپى بويىچە ئەيش - ئىشرەت مەزمۇن، شەكىلدىكى سەنئەت ئويۇنلىرى، ئاچكۆزلۈك، بېخىللىق، رەھىمسىزلىكنى پەردازلايدىغان سەنئەت ئويۇنلىرى ئىجاد قىلىنغان. بۇ سەنئەت پسىخىكىسىنىڭ بىرىنچى قېتىم قارىمۇ قارشى ئامىللارغا يۈزلىنىشى ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن سەنئەت پسىخىكىسى بارا - بارا كۆپ خىللىققا قاراپ ئۆزگەرگەن.

سەنئەت پسىخىكىسى — ئادەم (مىللەت) نىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى، ئۆرپ - ئادىتى، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئورنى، مەدەنىيەت سەۋىيىسى، تەربىيىلىنىشى، ئەخلاق ئۆلچىمى ۋە ئۇلار بەلگىلىگەن ئېستېتىك زوقلىنىش پەرقى ئاستىدا بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان خاراكتېرگە ئىگە بولىدۇ. يەنى، ئېكسپىلاتاتورلار، غەيرىي ئەمگەكچىلەر، بيۇروكراتلار، ئەخلاقسىزلار ئەيش - ئىشرەتلىك سەنئەتتىن زوقلانسا؛ ئەمگەكچىلەر ئەمگەكنى، ۋاپادارلىقنى ئىپادىلىگەن سەنئەتتىن زوقلىنىدۇ. بىلىملىكلەر، ئاقىللار سەنئەتتىكى چىنلىق بىلەن ساختىلىق، گۈزەللىك بىلەن رەزىللىك، ياخشىلىق بىلەن يامانلىق، ئەنئەنە بىلەن ئويدۇرما، ۋەتەنپەرۋەرلىك بىلەن

لىق قاتارلىقلارنىڭ ئىپادىلىرىنى توغرا پەرق قىلىپ بەدىئىي
سا ؛ بىلىمسىزلەر، نادانلار ئەنئەنىگە يات ، چاكىنا ، شاللاق
ن شەكلى ، مەزمۇنىدىن زوق ئالىدۇ . ياۋروپالىقلارنىڭ
ش ئادىتىدە ئايالالار مەيدىسىنى ئېچىپ يۇرسە گۈزەللىك
لىنىدۇ ھەم بىر قىسىم سەنئەت شەكىللىرىدە ئايالالار
ككىنە يېرىنىلا يېپىۋېلىپ ھەرىكەت قىلىدۇ ، ئەر -
نىڭ سۆيۈشۈشلىرى سەنئەتتىكى بىر خىل ئېستېتىك زوق
لىنىدۇ . ئاسىيالىقلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتىدە ئار - نومۇس
ن ئورنىدا تۇرغاچقا ، سەنئەتتىمۇ ئۆرپ - ئادەت چىقىش
ا قىلىنىدۇ . ئەرەب ئۇسسۇلى — ئىشقۋازلىقنى قوزغايدىغان
ا ئۇسسۇلى بولسا ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇسسۇلى قول ، پۇت ،
لڭ نەپىس ھەرىكىتى ئاساس قىلىنغان ئۇسسۇل ھېسابلىنىدۇ .
ردىن ئۆرپ - ئادەت ، مىللىي تۇرمۇش شەكلى ۋە
خىكىنىڭ سەنئەت پسىخىكىسىنى ئۆزگىچە شەكىل ، مەزمۇنغا
لىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ .
كىشىلەرنىڭ پسىخىك ھالىتىنىڭ ھەر خىللىقى ، بىر ئادەم
ن يەنە بىر ئادەمنىڭ پسىخىكىسىنىڭ ئوخشاشماسلىقى ،
سەلەردىكى ھەر خىل پسىخىك ئاجىزلىق ، خاسلىقلار ۋە باشقا
خىل ئىجتىمائىي ئامىللارنىڭ تەسىرىدە سەنئەت پسىخىكىسى
ككەپلىشىدۇ . شۇ سەۋەبلىك كىشىلەر مەلۇم خاراكتېردىكى
خىك ئامىللار ۋە مۇرەككەپ سەنئەت پسىخىكىسىنىڭ تاللىشى
دا مەلۇم خاراكتېرلىك سەنئەت مەزمۇنى ، شەكلىدىن
تېتىك زوق ئالسا ، يەنە باشقا بىر خاراكتېرلىك سەنئەت
نى ، شەكلىنى ياقتۇرمايدۇ .
سەنئەت پسىخىكىسىنىڭ خاراكتېرى ئېستېتىك زوقنىڭ

خاراكتېرىنى بەلگىلەيدۇ . ئېستېتىك زوق سەنئەت پىسخىكىسىنىڭ ئىنكاسى ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ . بىر ئادەمنىڭ سەنئەت پىسخىكىسى بىلەن يەنە بىر ئادەمنىڭ سەنئەت پىسخىكىسىدىكى پەرق ئېستېتىك زوقنىڭ ئوخشاشمايدىغانلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ .

ئېستېتىك تاللاش ، ئېستېتىك زوقلىنىش ئوبيېكتى ۋە مەزمۇنى قاتارلىقلار ئوخشاش بولمايدۇ . ئوخشاش بىر سەنئەت هادىسىسىگە بولغان تاللاشمۇ ئوخشاش بولمايدۇ . شۇڭا بىرسى بىر خىل سەنئەت تۈرىگە قىزىقسا ، بىرسى يەنە بىر خىل سەنئەت تۈرىگە قىزىقىدۇ . بىرسى چىنلىق ، گۈزەللىك مەدھىيىلەنگەن سەنئەتتىن زوقلانسا ، بىرسى رەزىللىك ، ساختىلىق ، يامانلىق پەردازلانغان سەنئەتكە ئامراق بولىدۇ . ئىككىنچى بىر هالەتتە ، بىرسى مىللىي سەنئەتنى ياقتۇرۇپ ئۇنىڭدىن ئېستېتىك زوق ئالسا ، بىرسى يات سەنئەت هادىسىلىرىگە ئىنتىلىپ مىللىي سەنئەتنى ياقتۇرمايدۇ . بىرسى مىللىي سەنئەتكە ۋارىسلىق قىلىشنى غۇرۇر ، ۋەتەنپەرۋەرلىك دەپ بىلسە ، ئايرىم ئادەملەر نادانلىقى ، غەلىتە پىسخىكىسى ، ئىچى قوتۇرلۇقى بىلەن ئۇنىڭ ئورنىغا يات سەنئەت هادىسىلىرىنى دەسسىتىشكە ئۇرۇنىدۇ . كىشىلەرنىڭ قانداق سەنئەتنى ، قايسى مەزمۇندىكى ، شەكىلدىكى سەنئەتنى ياقتۇرۇشىغا ، قانداق سەنئەتنى ، قايسى مەزمۇندىكى ، شەكىلدىكى سەنئەتنى ياقتۇرماسلىقىغا قاراپ ، ئۇ ئادەمنىڭ پىسخىك تاللىشىنى هەم باشقا پىسخىك هالىتىنى مەلۇم دەرىجىدە بىلگىلى بولىدۇ . يەنى بىر ئادەمنىڭ قانداق مەزمۇندىكى ، شەكىلدىكى سەنئەتنى ياقتۇرۇشى ، قانداق مەزمۇندىكى سەنئەتنى ياقتۇرماسلىقىغا قاراپ ئۇنىڭ سەممىي - ساختا ، ئاق كۆڭۈل - ئالا نىيەت ، راستچىل - يالغانچى ، ئاقىل - نادان ، ئەنئەنىچى - دورامچى ، غۇرۇرلۇق

جدانسىز ، ئالىيجاناب - ئىشرەتپەرەس ئىكەنلىكىنى
الغىلى بولىدۇ .
ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ جاھانغا مەشھۇر 12 مۇقامى ، نەپىس ،
ل ئۇسسۇل سەنئىتى بىلەن پەخىرلىنىشكە ھەقلىق .
ادلىرىمىز نەچچە مىڭ يىللىق تارىختا تەبىئەت بىلەن كۈرەش
ش ، زۇلۇمغا قارشى كۈرەش قىلىش ، چىنلىق ، ياخشىلىق ،
للىكنى يارىتىش ۋە ئۇنىڭغا ئىنتىلىش پسىخىكىسىنىڭ
كىسىدە ئاشۇنداق دۇنياغا مەشھۇر مۇزىكا ، ئۇسسۇل سەنئىتىنى
قان ھەم تەرەققىي قىلدۇرغان . ئاشۇ ئۇلۇغ ، مۇقەددەس
ەت بولىقى ئەجدادلىرىمىزنى ئۇلۇغۋار غايىگە ئىگە قىلغان .
رەھىمسىز فېئوداللار مۇقام ، ئۇسسۇلنى گەۋدە قىلغان
رەپلەرنى چەكلەپ ، ئەمگەكچى خەلقنى نادان ، رەھىمسىز ،
سىياتسىز قۇللارغا ئايلاندۇرۇپ قويغان . مۇتەئەسسىپ
دارلار ، « پىر »لەر ھۆرلۈكنىڭ نامايەندىسى بولغان مۇقامنى
ۇفرى » دەپ قاراپ خەلقنى نەغمىدىن ، مۇڭلۇق ناخشىلاردىن
رۇم قىلىپ ئالىي تۇيغۇ ، ھېسسىيات ۋە ئەقىل - پاراسەتنىڭ
دانىغا كېلىشىنى توسقان . بىراق سەنئەتخۇمار ئەجدادلىرىمىز
للىك ۋە جاھالەت ئىچىدىمۇ 12 مۇقام مۇزىكىلىرىنى رەتلەپ
تېپلاشتۇرغان ۋە داۋاملاشتۇرغان .
پىكىردىكى تارلىق (تار دۇنيا قاراش) ، ئىدراكنىڭ
زلىشىشى سەنئەت پسىخىكىسى ۋە ئېستېتىك زوقنى
نۇكلەشتۇرىدۇ . 50 - يىللاردا بىزدە ھىندىستاننىڭ كىنو
لىملىرىدىكى ناخشىلارنى پۈتۈن ۋۇجۇدىمىز بىلەن دوراپ
ۇيدىغان — چەت ئەلنىڭ سەنئىتىنى دوراش پسىخىكىسى بىراقلا
تۇرىغا چىققان . يېقىنقى مەزگىلدە بارلىققا كەلگەن پىكىردىكى

بىكىنىمچىلىكتىن قۇتۇلۇش روھىي كەيپىياتىنىڭ ئۆسۈشىگە ياندىشقان ياكى ئاشۇ دولقۇن ئىچىگە كىرىۋالغان بىر قىسىم كىشىلەر ۋە ئاز ساندىكى ياشلاردىكى پىكىرنىڭ تارلىقى، ئەقىل - ئىدراكىنىڭ ئاجىزلىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان بىر تەرەپلىمىلىك يات، مەنتىقسىز پىكىر، غەيرىي تۇيغۇ ھەمدە غەلىتە سەنئەت ھادىسىلىرىنى ۋۇجۇدقا چىقاردى. بۇ خىل سەنئەت ھادىسىسى خېلى كۆپ كىشىلەرنىڭ سەنئەت پىسخىكىسى ۋە ئېستېتىك زوق خاراكتېرىنى ئۆزگەرتىپ شاللاق، چاكىنا مەزمۇندىكى سەنئەتكە مايىل قىلدى. مەخسۇس تەربىيىلەنگەن دورىغۇچىلار ئورۇنلىغان تېتىقسىز، مەنىسىز ناخشا - ئۇسسۇللار «ھازىرقى زامان ناخشا - ئۇسسۇلى»، «ئاممىباب»، «يېقىملىق»، «قەلبلەرنى لەرزىگە سالىدىغان» دەپ پەردازلاندى. ھەتتا بەزىلەر ئۇنى «ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ چىقىش يولى» دەپ بازارغا سالدى. كىنو - تېلېۋىزىيە فىلىملىرىگە بۇ خىل مەزمۇن، شەكىللەر نىمە ئۇچۇندۇر سىغداپ كىرگۈزۈلدى. ئەكسىچە ئۇيغۇر ئۇسسۇللىرى باشقىلارنىڭ ئۇسسۇلى قىلىنىپ پادىشاھ سارايلىرىدىكى كۆرۈنۈشلەردىن ئورۇن ئالدى.

بىلىش كېرەككى چىنلىق، ياخشىلىق، گۈزەللىكنى چىقىش قىلغان، ساختىلىق، يامانلىق، رەزىللىكتىن نەپرەتلىنىدىغان، ئۆز مىللىتىنىڭ ئېسىل ۋە بەدىئىيلىكى يۇقىرى سەنئىتىدىن ئېستېتىك زوق ئالىدىغان سەنئەت پىسخىكىسى مىللەتنىڭ سەنئىتىنى راۋاجلاندۇرۇپلا قالماي، مىللەت ئەزالىرىنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرىدۇ؛ مىللەتنىڭ ئېتىقاد، غايە ۋە ئۇيۇشۇش كۈچىنى ئاشۇرۇپ، ئەقىل - ئىدراكىنى كېڭەيتىپ، ئادەمنى پىكىر كەڭلىكىگە باشلايدۇ.

6 . ئاياللار پسىخىكىسى

ئاياللار پسىخىكىسى ـــ ئاياللارنىڭ پسىخىك تەرەققىيات
ـخى ، ئىجتىمائىي ئورنى ، ساپاسى ، جىنسىي پەرقى كەلتۈرۈپ
قارغان پسىخىك ئامىللار ۋە پسىخىك خاسلىقلاردىن
ـكىللەنگەن مۇرەككەپ پسىخىك ئامىللارنىڭ يىغىندىسى . ئۇ
ـنسنى بىرلىك قىلغان پسىخىك تۈر بولۇپ ، ئىنسان تەبىئىتى ،
ـلەت پسىخىكىسى ۋە پسىخىك خاسلىقلارنى تەتقىق قىلىشتا
ـم ئورۇن تۇتىدۇ .

ئاياللاردا پسىخىك ئامىللارنىڭ شەكىللىنىشى ، يېتىلىشى ۋە
ەققىي قىلىپ سىستېمىغا ئايلىنىشى ئەرلەردىن بالدۇر بولىدۇ .
ـندائىي جەمئىيەتنىڭ ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق باسقۇچى ئاياللارنى
ـسانلار ئىچىدە تۇنجى قېتىم باشقۇرغۇچى ئورۇنغا چىقارغان .
للارنى گەۋدە قىلغان بىر ئۇرۇق (جامائە) ئەزالىرى بىر
ـللېكتىپ بولۇپ تەشكىللىنىپ ئانا (ئايال) نىڭ باشقۇرۇشىدا
ـغان . باشقۇرغۇچى ئورۇندا تۇرغان ئانا (ئايال) دا مۇناسىپ
ـا ئۆز جامائەسىنى باشقۇرۇش پسىخىكىسى ۋە ئۆز كوللېكتىپىنى
ـداش پسىخىكىسى يېتىلىشكە باشلىغان . كوللېكتىپ ئەزالىرىدا
ـسا ، تەبىئىي هالدا باشقۇرغۇچى ئانا (ئايال) غا بويسۇنۇش
ـخىكىسى شەكىللىنىشكە باشلىغان . بۇ خىل پسىخىك ئامىللار
ـلار (ئايالالار) نى مەركەز قىلغان كوللېكتىۋىزملىق روھ بىلەن
ـاندىكى تەبىئەتكە سىغىنىش روھىنى بىرلەشتۈرۈپ ، ئانىلار

(ئاياللار) نى تەبىئەت كۈچلىرىدىن قالسىلا قۇدرەتلىك كۈچكە ئىگە ئىلاھ ئورنىغا كۆتۈرگەن . بۇ نۇقتىنى قەدىمكى ئەپسانىلەردىكى ئايال ئىلاھلارنىڭ ئوبرازلىرىدىن چۈشىنىۋېلىشقا بولىدۇ . ئەجدادلىرىمىز ئىپتىدائىي دەۋردە « ئۇماي ئانا » غا چوقۇنغان . ئۇ پۈتكۈل تۈركىي خەلقلىرىنىڭ ئورتاق ئىلاھىي ئانىسى بولغان . ئۇ تۈركىي خەلقلىرىنىڭ ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەپسانىلىرىدە كوللېكتىۋىزملىقنىڭ ، مېھرىبانلىقنىڭ ۋە پەرزەنتلەرگە كۆيۈنۈشنىڭ سىمۋولى قىلىنغان . بۇنىڭدىن ، ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق مەزگىلىدىلا ئاياللاردا كوللېكتىۋىزملىق روھىنىڭ ، بىر ئۇرۇقتىكىلەرگە مېھرىبان بولۇش ، كۆيۈنۈش قاتارلىق پېسخىك ئامىللارنىڭ شەكىللەنگەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ . ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئاياللارنىڭ ئاساسلىق ئەمگەك كۈچى قاتارىدا ئەمگەك قىلغانلىقى — ئاياللاردا ئەمگەكنى سۆيۈشنى يېتىلدۈرگەن بولسا ، كوللېكتىپ ئەمگەكنىڭ مېۋىلىرىنى تەقسىملەش ھوقۇقىمۇ ئوخشاشلا كوللېكتىۋىزملىق روھىنى كۈچەيتىپ ، ئۆز ئۇرۇقى — كوللېكتىپنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداشتەك پېسخىك ئامىللارنى يېتىلدۈرگەن . شۇنىڭ بىلەن كوللېكتىپ ئەزالىرىدا ئەمگەكنى سۆيۈش ، كوللېكتىپنى ئويلاشتەك پېسخىك ئامىللارنىڭ يېتىلىشى تېزلەشكەن .

ئاياللاردىكى گۈزەللىككە ئىنتىلىش ، گۈزەللىكنى سۆيۈش ئېتىقادى ئاياللاردا خاس پېسخىك ئارتۇقچىلىق ۋە ئىنسانلاردا چىنلىق ، ياخشىلىق ، گۈزەللىك قاتارلىقلارنى بارلىققا كەلتۈرگەن مۇھىم ئامىل ھېسابلىنىدۇ . ئايال ئەجدادلىرىمىز قەدىمكى دەۋردە خاس ، كۆركەم كىيىملەرنى ئىجاد قىلىپ كىيىپ ، ئۆزىنىڭ جىسمانىي گۈزەللىكىنى نامايان قىلغان . ئۆزىنىڭ تەبىئىي

للىكىنى تەبىئەت گۈزەللىكى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ،
سانلارنىڭ ئۆزىنى تەبىئەت بىلەن بىرلەشتۈرۈش
ەنچىسىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس سالغان ھەمدە ئىنسان
للىكىنى ئاشۇرغان . بۇ خىل روھ ۋە پسىخىك ئامىللار ئىنتايىن
غ ئەھمىيەتكە ئىگە بولغاچقا ، ئىنسانلارنىڭ كېيىنكى
ققىياتى ۋە كىشىلىك ئاڭ تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئوينىغان .

ئاياللاردىكى تۇغۇش ئىقتىدارى ۋە بالا تەربىيىلەش
ئۇلىيىتى (ئەرلەرمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ئاياللاردا بىر قىسىم
خى ئامىللارنى ئەرلەردىن بۇرۇن پەيدا قىلىدۇ . ئايانكى ، ئانا
خۇچى پەرزەنت ئەتراپىدا پەرۋانە بولۇپ ، ئۇنىڭ ساغلام
ۇپ - يېتىلىشىگە كۆڭۈل بۆلىدۇ ، ئۇنىڭغا كۆيۈنىدۇ . بۇ
ل مەسئۇلىيەت ۋە روھ ئاياللاردا مەلۇم پسىخىك ئامىللارنى
كىللەندۈرىدۇ. ئىپتىدائىي دەۋردىكى ئىنسانلار ئاشۇ سەۋەبلەرنى
دە تۇتۇپ ئاياللارنى ئۇلۇغلىغان . ئەمەلىيەتتىمۇ ئاياللار
سانلار ئىچىدىكى ئۇلۇغ ئىنسان ھېسابلىنىدۇ . ئاياللارنىڭ
ۇش ئىقتىدارى ۋە ئانىلىق سۆيىتى بولمىغاندا ، ئىنسانلار
جۇت بولمىغان ، ئىنسانلاردا ئۆزئارا مېھرىبانلىق ، ياخشىلىق
ن ئالمىغان بولاتتى .

ئاياللاردىكى پسىخىك ئارتۇقچىلىقلار ۋە پسىخىك
ىزلىقلار پەرزەنتلەرگە قان ، سۈت ئارقىلىق ئۆتۈپ ، ئىنسانلار
ىخىكىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ . ئەجدادلىرىمىز بىر قانچە مىڭ
للار ئىلگىرىلا بۇ نۇقتىنى چۈشىنىپ يەتكەن ھەم ئۇنى
لاسلاپ « سۈت بىلەن كىرگەن خۇي جان بىلەن چىقىدۇ »
، ئوتتۇرىغا قويغان . ئىپتىدائىي دەۋرگە خاس ئاياللار
ىخىكىسىدىكى چىنلىق ، ياخشىلىق ، گۈزەللىك ، مېھرىبانلىق ۋە

كوللېكتىپچانلىق پسىخىك ئامىللىرى ئەجدادلىرىمىزدىكى چىنلىق، ياخشىلىق، گۈزەللىك قاتارلىق پسىخىك ئامىللارنىڭ مەنبەسىدۇر. شۇنىڭدەك، ئەجدادلىرىمىزدىكى كوللېكتىۋىزىملىق روھ، تەبىئەتكە سىغىنىش روھى ۋە باتۇرلۇق ئامىللىرى ئايال ئەجدادلىرىمىزنىڭ پسىخىك تەربىيىسىنىڭ نەتىجىسىدۇر.

ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ئاياللار (ئانىلار) دا شەخسىيەتچىلىك، ئۆز مەنپەئىتىنى كوللېكتىپ مەنپەئىتىنىڭ ئۈستىگە قويۇش، ئۆز توپىدىكىلەرگە رەھىمسىزلىك قىلىشتەك پسىخىك ئامىللار شەكىللىنىشكە باشلىغان. بۇنى ئەپسانىلەردىكى «يالماۋۇز» ئوبرازى ۋە خەلق چۆچەكلىرىدىكى «يالماۋۇزلار» پاكىتلايدۇ. «چىن تۆمۈر باتۇر» چۆچىكىدىكى يالماۋۇزنىڭ چىن تۆمۈر باتۇرنىڭ سىڭلىسى مەختۇمسۇلانىڭ قېنىنى شورىغانلىقى — ئاياللارنىڭ ئۆز جىنسىدىكىلەرگە بولغان رەھىمسىزلىكى ۋە ئاچكۆزلۈكىنى ئېچىپ بېرىدىغان مىسالدۇر. ئەپسانە ۋە چۆچەكلەردىكى بارلىق يالماۋۇزلار ئايال بولۇپ، ئۇ ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ ئاخىرىدا بارلىققا كەلگەن، ئۇرۇق باشلىقى بولغان ئاياللارنىڭ ھالىتى ۋە پسىخىكىسىنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئورۇن ئېلىشىدۇر. بۇنداق پسىخىك ئامىللار كېيىنچە ئىنسان پسىخىك قۇرۇلمىسىدىن ئورۇن ئېلىپ داۋاملىشىپ كەلگەن.

ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى ئاياللارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنى ئۆزگەرتكەن. نىكاھ تۈزۈمى ئاياللارنى باشقۇرغۇچى ئورۇندىن بويسۇنغۇچى ئورۇنغا چۈشۈرگەن. ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى ئاياللارنى ئاساسلىق ئەمگەك كۈچى بولۇشتىن ئائىلىۋى ئەمگەك كۈچى بولۇشقا ئالماشتۇرغان. بۇ

ـرىشلەر ئاياللارنىڭ پسىخىكىسىغا يېڭى پسىخىك ئامىللارنى
زىدىغانلىقى ۋە كىر گۈزگەنلىكى ئېنىق .
كېيىنكى دەۋرلەردە ئىجتىمائىي تۈزۈم ، نىكاھ تۈزۈمى ،
، قائىدە - يوسۇنلار ، دىن ۋە تەربىيىلىنىش مۇھىتى
لىقلار مۇئەييەن رول ئويناپ ، ئاياللارنىڭ پسىخىكىسىدا
قچىلىقلار بىلەن ئاجىزلىقلارنىڭ ئوخشاشمىغان دەرىجىدە
ىللىنىشىگە شەرت هازىرلاپ بەرگەن . شۇڭلاشقا ، بىر مىللەت
لىرىدىكى پسىخىك ئامىللار بىلەن يەنە بىر مىللەت
لىرىدىكى پسىخىك ئامىللاردا ئوخشاشماسلىق بولىدۇ . بۇ خىل
ت ئاياللاردا بەزى پسىخىك خاس ئاجىزلىقلارنى كۈچەيتىپ ،
مىللەت ئاھالىسىدىكى خاس پسىخىك ئاجىزلىقلارنى
لىدىن ، پسىخىك ئاجىزلىق ئامىللىرىنى كۆپەيتىش رولىنى
يدۇ .

7. ئۇيغۇرلارنىڭ پىسخىك ھالىتى

ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئۆزىگە خاس مول مەدەنىيەت يارىتىپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە، بولۇپمۇ ئېلىمىز مەدەنىيەت خەزىنىسىگە غايەت زور تۆھپىلەرنى قوشقان.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي دەۋردىكى چىنلىق، باخشىلىق، گۈزەللىك چۈشەنچىسى ئاساسىدىكى ئېتىقادى، ئەپسانە - رىۋايەتلىرىدىكى پەلسەپىۋى چۈشەنچىسى، گۈزەل پىسخىكىسى، ئاددىي - ساددا، پايدىلىق ئۆرپ - ئادەتلىرى؛ ئاتلىقلار مەدەنىيىتى ۋە ئېكىنچىلىق مەدەنىيىتى دەۋرلىرىدىكى چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك تېخنىكىسى؛ يىپەكچىلىك، توقۇمىچىلىق، مېتالچىلىق ھۈنەر - سەنئىتى؛ دۇنياغا مەشھۇر «يىپەك يولى» مەدەنىيىتىنى يارىتىش داۋامىدىكى ئەدەبىيات - سەنئىتى، 12 مۇقام مۇزىكىسى، ئىلىم - پەن كەشپىياتلىرى، ئۆز مەدەنىيىتىنى شەرق - غەربكە تارقىتىش، شەرق - غەربلەرنىڭ مۇنەۋۋەر مەدەنىيەت ئامىللىرىنى ئۆزىنىڭكىگە ئايلاندۇرۇپ قوبۇل قىلىشى داۋامىدا قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيەتلىرى ۋە ئىزدىنىشلىرىدىن، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەقىل - پاراسەتلىك، ئەمگەكچان، ئىجادكار، ئۇيۇشقاق، باتۇر خەلق ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ پىسخىك ھالىتى ئىلغارلىقتا ھەم ئاجىزلىقلارغا ئىگە پىسخىك ھالەت، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي پىسخىك

ـتى ـــ تارىخىي كەچۈرمىشلىرىنىڭ يىغىندىسى ، شۇنىڭدەك
ـىدىن ئۆزگىرىش ياساۋاتقان ، ئىلغار پىسخىك ئامىللار بىلەن
ـار پىسخىك ئامىللار بىر - بىرىنى يېڭىش ئۈچۈن جىددىي
ەش ھالىتىدە تۇرۇۋاتقان پىسخىك ھالەت .
ئۇيغۇرلار قەدىمكى دەۋردىن ھازىرغىچە بولغان ئۇزاق
ـخىي مۇساپىسىدە پىسخىك ئامىللارنى ھاسىل قىلىدىغان
ۇنىيەتلىك ئامىللار ـــ جۇغراپىيىلىك ئورۇن ، ياشاش ئۇسۇلى
ادىتى ، مۇناسىۋەتلىشىش ئۇسۇلى ۋە ئادىتى ، ئىشلەپچىقىرىش
ـۇلى ۋە ئادىتى ، نىكاھ ، ئائىلە ، ئۆرپ - ئادەت ، قائىدە -
ـۇنلىرى ، ئېتىقاد قىلغان دىنلىرى ، ئىجتىمائىي تۈزۈملىرى ،
سىيىتى ، ئۇدۇمى ، تەربىيىلىنىش مۇھىتى ، خاس يېمەكلىكى ۋە
ـرتىقى ئامىللارنىڭ تەسىرىدە ئۆزىدە بىر مۇنچە خاس پىسخىك
للارنى شەكىللەندۈرگەن .
ئەجدادلىرىمىز ئىپتىدائىي قەبىلە مەزگىلى ۋە ئۇنىڭدىن
ـيىنكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقى مەزگىللىرىدە ئاساسەن ، بىر قەدەر
ـغار پىسخىك ئامىللار ۋە پىسخىك خاسلىقلار ئورتاقلىقىدا
ـىغان . كېيىنكى ۋاقىتلاردا مەلۇم قەبىلە ، يۇرتلاردا
ەكىللەنگەن يەككە پىسخىك ئامىللارنىڭ رول ئوينىشى بىلەن
تاقلىقا ئىگە پىسخىك ئامىللار ئاجىزلىشىپ ياكى بېسىقى
چراپ ، قىسمەن ئۇللەتلەر باش كۆتۈرگەن . مىللەت ئىچىدە
لۇنمىچىلىك ، تارقاقلىق ھالىتى ئۈستۈنلۈكنى ئالغان - يېشىپ
يىتقاندا مىللەتنىڭ ئورتاق پىسخىكىسىنى بۇزىدىغان پىسخىك
ـللار پەيدا بولغان ھەمدە ئورتاق پىسخىك ئارتۇقچىلىق
ـللىرى پەيتكە قاراپ ئاجىزلاش ھالىتى شەكىللەنگەن .
كـىمىيەت ۋاتلىمدىكىلەرنىڭ ھوقۇق تالىشىشى ، ئاچكۆزلۈكى ،

يىراقنى كۆرەلمەسلىكى ، بېكىنمىچىلىكى ھەم ئۇنىڭدىن ھاسىل بولغان ناچار بويسۇنۇش پسىخىكىسى ۋە تاشقى تەسىرلەر پەيدا قىلغان پسىخىك ئاجىزلىقلار مىللەتنىڭ ئورتاق پسىخىك ئارتۇقچىلىقىنى بۇزۇپ ، كۆپ قاتلاملىق ھەم ناچار خاراكتېرلىك پسىخىك ئامىللارنى پەيدا قىلغان .

ئۇيغۇرلارنىڭ پسىخىكىسىدا ئورتاق پسىخىك ئامىللار ، پسىخىك خاسلىقلار ، پسىخىك ئۇدۇم بىلەن مىللەت ئەزالىرىدىكى يەككە ۋە ئورتاق پسىخىك ئامىللار ؛ مىللەتنىڭ ئورتاق پسىخىك خاسلىقى ھەم پسىخىك ئۇدۇمدىن چەتنىگەن پسىخىك ئامىللار ۋە ئۇنىڭدىكى ئىلغار پسىخىك ئامىللار بىلەن ناچار پسىخىك ئامىل تەركىبلىرى قوشۇلۇپ ناھايىتى مۇرەككەپ پسىخىك ھالەت شەكىللەنگەن . ئۇيغۇرلارنىڭ پسىخىكىسىدا ئىلغار — دۇرۇس پسىخىك ئامىللار ، پسىخىك خاس ئارتۇقچىلىقلارمۇ ؛ ناچار پسىخىك ئامىللار — ئاجىزلىق ۋە ئىللەتلەرمۇ بار . بۇ پسىخىك ئارتۇقچىلىق (خىسلەتلەر) ۋە پسىخىك ئاجىزلىقلار (ئىللەتلەر) نىڭ بەزىلىرى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەڭ دەسلەپكى پسىخىك قۇرۇلمىسىدا مەۋجۇت بولغان . بەزى پسىخىك ئاجىزلىقلار ، ياشاش ئۇسۇلى ۋە ئادىتى ، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋە ئادىتى ، ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە تاشقى ئامىللارنىڭ رولى بىلەن پەيدا بولغان ياكى شاخلاپ بارغان . بەزى ئىلغار — دۇرۇس پسىخىك ئامىللار ، خاسلىقلار ئاجىزلاشقان ، ھەتتا يوقىلىشقا يۈزلەنگەن .

فېئوداللىق ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىش ئادىتىنىڭ ئۇزاق مۇددەت داۋام قىلىشى ، مىللەت ئەزالىرى ئىچىدە نادانلىق ، قالاقلىق ، خۇراپاتلىق ۋە باشقا ئاجىزلىقلارنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ، ئىقتىساد ، ھوقۇققا ئىگە بولغانلاردا ھەممەتىسىزلىك ، ئىقتىسادىي

لمىلىك ، يىراقنى كۆرەلمەسلىك پسىخىك ئامىللىرىنىڭ
ىلىك خاسلىقىغا ئايلىنىشى ... سەۋەبلىك جەمئىيەتتە نامراتلىق ،
قلىق ، ساۋاتسىزلىق ھۆكۈم سۈرۈپ ، ئەۋلادلارنىڭ
ىكىسىدا پەقەت پسىخىك ئۇدۇم ئاساسىدىكى دۇرۇس پسىخىك
رلا ساقلاپ قېلىنغان .

ئۇيغۇرلاردىكى بىر قىسىم ناچار پسىخىك ئامىللارنى ئۇلۇغ
ەپەككۇر يۈسۈپ خاس ھاجىپ « قۇتادغۇ بىلىگ » ناملىق
ابىدا بىر - بىرلەپ ئېچىپ بەرگەن . ئۇنىڭدىن كېيىن
... لىك شائىرلىرىمىزدىن ناۋايى ، سەككاكى ، نىزامىلارمۇ
نىڭ ئۆلمەس شېئىرلىرىدا بۇ ھەقتە نۇرغۇن قىممەتلىك
لىرى ۋە ئۈمىدلىرىنى يېزىپ قالدۇرغان .

ئۇيغۇرلاردا پسىخىك ئارتۇقچىلىقلار ، دۇرۇس خۇي -
ەزلەر يەنىلا كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ . ئۇنىڭ بىر مۇنچىسى
ىخىك ئۇدۇم ، ئەنئەنە سۈپىتىدە نۇرغۇن ئاقىل ، بىلىملىك ،
ىپەتپەرۋەر كىشىلىرىمىزدە ساقلىنىۋاتىدۇ ھەمدە ئاۋام خەلقىمىز
ىپىدىن ۋارىسلىق قىلىنىۋاتىدۇ . ئەمما ، ھازىرقى زامان
ەنىيەت تەرەققىياتى ۋە ئىنسانىيەتنىڭ مەنىۋى يۈزلىنىشىگە
لىشتۇرغاندا ، بىزدىكى پسىخىك ئاجىزلىقلار نىسبەتەن ئېغىر .
ر قىسىم كىشىلىرىمىزنىڭ زامان يۈزلىنىشىگە قارشى يۆنىلىشتە
نا ، ناچار پسىخىك ئاجىزلىقلارنى ئۆلغايتىشتىن باشقا يەنە ،
گىباشتىن ناچار پسىخىك ئامىللارغا ئۆزىنى ئۆرۈشى ئادەمنى
سۇسلاندۇرىدۇ .

» ....

باش ئەگدى ئۇلارغا يەر بىلەن ئاسمان .

باشقىلار ئۇچتى ئايغا ، يۇلتۇزغا ،
بىزدىكى غەم بۇگۈن - توي بىلەن داستىخان »
دېگەن مىسرالاردا بىزنىڭ هازىرقى روھىي هالىتىمىز ناهايىتى ئېنىق هەم ئوبرازلىق ئېچىپ بېرىلگەن .

فېئوداللىق جەمئىيەتتىن باشلانغان هەشەمەتخورلۇق ، ئىسراپچىلىق ، داغۇازلىق هەم ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرۇش ئاساسىدا ئوتتۇرىغا چىققان تويلىشىش پىسخىكىسى ؛ ئاچكۆزلۈك ، خۇشامەتچىلىك ، تەمەخورلۇقنى چىقىش قىلغان زىياپەت - چايلار بىر قىسىم كىشىلىرىمىزنىڭ روھىيىتىنى ئىللەتلەر بىلەن تولدۇردى . يېقىنقى يىللاردىن بۇيان جەمئىيەتتە باش كۆتۈرگەن تويلىشىش ، داستىخان سېلىش پىسخىكىسىدىكى هەر قىسما ناچار ئامىللار ئىللەتلەرنىڭ بىمالال يىلتىز تارتىشى ، كېڭىيىشىگە سەۋەبچى بولدى . مىللەتنىڭ بىر قىسىم ئەزالىرىدا ئىقتىسادىي چەكلىمىلىك (بېخىللىق ، ئىقتىسادنى ئەهمىيەتسىز ئىشلارغا ئىشلىتىش ، ئىلىم - پەن ئىگىلەشتىن پۇل تېپىشنى ئەلا بىلىش) ، ئوقۇغۇچىلاردا شەكىللەنگەن دىپلومغىلا ئىگە بولۇش ئىستىكى ، كىشىلەردىكى بىر - بىرىدىن نەپ - هايان ئېلىشنى قوغلىشىش ، بىلىملىك ، ئىختىساسلىقلارنى كۆزگە ئىلماسلىق ، بىر - بىرىنى ئالداش ، مۇئامىلىدە سەمىمىي بولماسلىق ، تاشقى گۈزەللىككىلا ئەهمىيەت بېرىپ ئىچكى گۈزەللىكنى تاشلىۋېتىش ، غەيۋەتخورلۇق ، دادخورلۇق ، چېقىمچىلىق ، هەسەتخورلۇق ، يالغانچىلىق ، يۇرتۋازلىق ، ئاداۋەتخورلۇق ... قاتارلىق پىسخىك ئىللەتلەر يامرىدى .

چۈشىنىش كېرەككى ، مىللەتنىڭ روھىيىتىدىكى ئاجىزلىقلارنى ، ئىللەتلەرنى ئېچىشتىن مەقسەت مىللەتنى

ستتش بولماستىن ، بەلكى مىللەتتىكى مەنىۋى بويۇنتۇرۇق —
ىلك ئاجىزلىقلاردىن بوشىنىپ ، دەۋر روھىغا ماسلىشىپ ، باشقا
للەتلەرگە ئوخشاش مەنىۋى جەھەتتە ساغلام بولۇپ ، مىللەتنى
ىۋى ، ماددىي جەھەتتە تەڭ يېتىلگەن قىلىشنىڭ ئاساسىنى
ۇزۇشتىن ئىبارەت .

8 . قىممەت پىسخىكىسى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرلاردىكى ھالىتى

ئىنسانلار جەمئىيەتنى ئەمگەك ياراتقان (يارىتىدىغان) قىممەت بىلەن مەۋجۇت بولىدۇ ھەم تەرەققىي قىلىدۇ . بىراق ئىنسانلاردا ئەمگەك قىممىتىگە قارىتا ئەزەلدىن تارتىپ ئوخشاشمايدىغان قىممەت پىسخىكىسى ۋە قىممەت قارىشى مەۋجۇت بولۇپ كەلدى . بۇنداق ئوخشاشمايدىغان قىممەت پىسخىكىسى ۋە قىممەت قارىشى ئادەملەردە ئەمگەككە ، ئەمگەك قىممىتىگە ھەمدە ئەمگەك قىممىتنى ياراتقۇچىلارغا قارىتا ئوخشاشمايدىغان پوزىتسىيىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ ، جەمئىيەت تەرەققىيات قەدىمىگە ھەر خىل تەسىر كۆرسەتتى .

قىممەت پىسخىكىسى ــ ئادەمنىڭ پىسخىك قۇرۇلمىسىدىكى ئەمگەك قىممىتىنى تاللاشتىن شەكىللەنگەن پىسخىك تۈرنىڭ ئاتىلىشى . ئۇ ئادەمنىڭ مەلۇم ئەمگەك ياراتقان (يارىتىدىغان) قىممەتكە قارىتا مەلۇم بىر خىل قىممەت قارىشىدا ئىپادىلىنىدۇ ، يەنى بىر ئادەمدە قانداق خاراكتېردىكى قىممەت پىسخىكىسى بولسا ، شۇ ئادەمدە شۇنداق قىممەت قارىشى ئىنكاس سۈپىتىدە شەكىللىنىدۇ .

ئىنسانلار شۇغۇللىنىدىغان ئەمگەك تۈرلىرى جىسمانىي ۋە ئەقلىي ئەمگەكتىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تۈر بويىچە ناھايىتى كۆپ تارماق تۈرلەرگە ئايرىلىدۇ . ھەر بىر خىل ئەمگەك مۇئەييەن قىممەت يارىتىدۇ . ھەر بىر خىل ئەمگەك تۈرىنىڭ يارىتىدىغان

ـمـتى ئوخششدۇ . تېخىمۇ ئېنىق ئېيتقاندا ئەمگەك تۈرىنىڭ
ـىي بـايـلـىق قىممىتى ، مەنىۋى (روھىي) بايلىق قىممىتى ۋە
م قـىممىتى بولىدۇ . ئۇنىڭ رولىدىن ئالغاندا ھازىرقى قىممىتى
ەلگۈسى قىممىتى بولىدۇ .

مـاكـان ، زامـانـنـىـڭ ئەمـگـەك قـىـمـمـىـتـىـنـى تـالـلىشى
ـشـاشمايدۇ . ھەر بىر ماكاندىكى ئادەملەرنىڭ ھەر خىل ئەمگەك
متى ۋە قىممەتنىڭ بايلىق بولۇش دەرىجىسىگە بولغان پىسخىك
شىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ . زاماننىڭ ئەمگەك قىممىتىگە ، قىممەت
تىقۇچىلارغا بولغان تاللىشىمۇ ئوخشاشمايدۇ . بىر زاماندا مەلۇم
ئەمـگەك قىممەت يارىتىدىغان ھېسابلانسا ، يەنە بىر زاماندا يەنە
ئەمـگـەك چـوڭـراق قىممەت ياراتقۇچى ئەمگەك ھېسابلىنىدۇ .
ـشـاشلا مـىللەت بىلەن مىللەتنىڭ ئورتاق قىممەت پىسخىكىسىدا
ـشـاشـمـايدىغان پەرقلەر بولۇپ ، ئەمگەك يارىتىدىغان ھەر خىل
ـمـمـەتـكـە ئوخـشـاش بـولمىغان خاراكتېردە مۇئامىلە قىلىنىدۇ .
شـۇنـداق پـەرقـلـەر بـولغاچقا ، مىللەتلەرنىڭ پەن - تېخنىكا ،
ـتىساد ، مەدەنىيەت ، مائارىپ تەرەققىياتىدا چوڭ پەرقلەر كېلىپ
قان ، بولۇپمۇ ئەقلىي ئەمگەك يارىتىدىغان ماددىي ، مـەنـىـۋى
وھىي) بـايـلـىـق قـىـمـمـىـتـىـنى ئوبيېكتىپ تونۇيالىغانلارنىڭ
ـەكـكـۇرى چەكلىملىكتىن چەكسىزلىك ئېچىدىكى تەپەككۇرغا
ـگـىـيـىـپ پەن - تېخنىكا ، ئىقتىساد ، مەدەنىيەت ، مائارىپ ،
ـقۇرۇش ئۇسۇلى قاتارلىقلار ئىلغار سەۋىيىگە يەتكەن . ئەقلىي
ـگـەك يارىتىدىغان ماددىي ، مەنىۋى (روھىي) بايلىق قىممىتىنى
ـيـېـكـتىپ ئورۇنغا قويالمىغان مىللەتلەرنىڭ تەرەققىياتى ئارقىدا
ـغـان ، بـەلـكـى قـولـغـا كـەلـتـۈرگـەن ئىلىم - پەن ، تېخنىكا
ەپپەقىيەتلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان . ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلگىرىكى ۋە

ھازىرقى كەچۈرمىشلىرى ۋە قىممەتلىرىدە كېيىنكى ھالەت ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ .

1

ماددىي قىممەت يارىتىدىغان جىسمانىي ئەمگەك تۈرلىرى ، ماددىي قىممەت يارىتىدىغان ئەقلىي ئەمگەك تۈرلىرى ھەم مەنىۋى (روھىي) قىممەت (بايلىق) يارىتىدىغان ئەقلىي ئەمگەك تۈرلىرىنىڭ قىممەت (بايلىق) دەرىجىسىمۇ ھەر خىل بولىدۇ . ئۇنى يىغىنچاقلاپ تۆۋەندىكى تۈرلەردە كۆرسەتكىلى بولىدۇ .

1 . ماددىي ، مەنىۋى قىممەت (بايلىق) يارىتىدىغان ئەمگەك تۈرلىرى :

دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ئەمگىكى يارىتىدىغان ماددىي بايلىق قىممىتى ؛

سانائەت ئەمگىكى يارىتىدىغان ماددىي بايلىق قىممىتى ؛

ئەقلىي ئەمگەك يارىتىدىغان ئىلىم - پەن كەشپىيات قىممىتى ؛

پەن - تېخنىكا مەشغۇلاتى يارىتىدىغان ئىختىرا قىممىتى ؛

ئەقلىي ئەمگەك يارىتىدىغان ئىجادىيەت قىممىتى ؛

يۇقىرىقى ئەمگەك تۈرلىرىنىڭ يارىتىدىغان بايلىق قىممىتى بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدۇ . ئۇنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ، مىللەت ۋە مىللەت ئەزالىرىنىڭ ماددىي ، مەنىۋى ئېھتىياجىغا كۆرسىتىدىغان قىممەت (بايلىق) رولىمۇ ھازىرقى ۋە كەلگۈسى قىممەتكە ئىگە بولىدۇ .

2 . مەنىۋى (روھىي) بايلىق قىممىتى يارىتىدىغان ئەمگەك
ىرى :

ئىلىم ئۆگىتىش ئەمگىكى ۋە ئۇنىڭ بايلىق قىممىتى ؛

ئىلىم ئۆگىنىش ئەمگىكى ۋە ئۇنىڭ بايلىق قىممىتى ؛

بىلىملىك ، ئىختىساسلىقلارنى ئىشلىتىش ۋە ئەتىۋارلاشنىڭ
ىتى ؛

تەرەققىيپەرۋەرلىك ، مەرىپەتپەرۋەرلىكنىڭ قىممىتى ؛

توغرا يېتەكچىلىك ، باشلامچىلىقنىڭ قىممىتى ؛

كوللېكتىۋىزىملىقنىڭ قىممىتى ؛

ۋاسىتىلىك ئەمگەك يارىتىدىغان مەنىۋى (روھىي) ئۇنۇم
ىتى .

مەنىۋى (روھىي) قىممەت يارىتىدىغان مەنىۋى (روھىي)
گەك تۈرلىرى ماددىي قىممەت (بايلىق) يارىتىشنىڭ ئاساسىنى
كلەيدۇ ھەم ئۇنى مۇستەھكەملەيدۇ . ماددىي قىممەت يارىتىش
ستۇن ، مەنىۋى (روھىي) قىممەت يارىتىش تۆۋەن بولسا ،
لەتنىڭ مەنىۋى ، ماددىي ساپاسى يۇقىرى بولمايدۇ . مەنىۋى
وھىي) قىممەت ماددىي قىممەتكە يېتىشىپ ماڭغاندىلا
ىسمانىي ، ئەقلىي ئەمگەك ياراتقان ماددىي قىممەت بايلىقنى
رقى بايلىق قىممىتىدىن كەلگۈسى بايلىق قىممىتىگە
ندۇرغىلى بولىدۇ .

3 . ئىككى ياقلىمىلىقتا ئىگە قىممەت يارىتىدىغان ئەمگەك
ستە) تۈرلىرى :

ۋاسىتىلىك ئەمگەك يارىتىدىغان قىممەت ؛

ئىلىم ـ بىلىم ، ھۈنەر ـ تېخنىكىنىڭ قىممىتى ؛

ئەمەل ـ مەنسەپنىڭ قىممىتى ؛

شەخسنىڭ قولىدىكى ئارتۇق ئىقتىسادنىڭ قىممىتى؛
نام ـ ئاتاقنىڭ قىممىتى.

يۇقىرىقى ئەمگەك (ۋاستە) تۈرلىرى ئىجتىمائىيەتتە ئىككى ياقىلىمىلىقا ئىگە قىممەت يارىتىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولىدۇ. پارس مۇتەپەككۇرى شەيخ سەئدى: «بەس ـ مۇنازىرىسىز ئىلىمنىڭ، قىممەت ياراتمايدىغان مۆلۈكنىڭ ئورنى بولمايدۇ» دەپ ئېنىق كۆرسەتكەن. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، بۇ خىل ئەمگەك (ۋاستە) تۈرلىرى توغرا ئىشلىتىلسە، رولى تولۇق جارى قىلدۇرۇلسا مۇئەييەن قىممەت يارىتىدۇ؛ خاتا ئىشلىتىلسە ياكى رولى جارى قىلدۇرۇلمىسا يامان ئاقىۋەت پەيدا قىلىدىغان ئامىلغا ئايلىنىدۇ.

ئىنسانلار شۇغۇللىنىدىغان جىسمانىي، ئەقلىي ئەمگەك تۈرىنىڭ كۆپلۈكى ۋە ئوخشاشماسلىقى ئەمگەك تۈرلىرى يارىتىدىغان ماددىي، مەنىۋى ئەمگەك قىممىتىنىڭ سۈپەت، ئۈنۈم، بايلىق پەرقى ۋە ماددىي، مەنىۋى قىممەت پەرقى قاتارلىقلارنى شەكىللەندۈرگەن. جىسمانىي ئەمگەك بىلەن ئەقلىي (مەنىۋى) ئەمگەك يارىتىدىغان قىممەتتە ھەم ماددىي، مەنىۋى بايلىق قىممىتىدە ئوبيېكتىپ قىممەت پەرقى بولىدۇ؛ ماددىي قىممەت يارىتىدىغان جىسمانىي ئەمگەك تۈرلىرى ئىچىدىكى بىر خىل ئەمگەك يارىتىدىغان قىممەت بىلەن يەنە بىر خىل جىسمانىي ئەمگەك يارىتىدىغان قىممەتتىمۇ قىممەت پەرقى بولىدۇ. ئوخشاشلا بىر خىل ئەقلىي ئەمگەك يارىتىدىغان قىممەت بىلەن يەنە بىر خىل ئەقلىي ئەمگەك يارىتىدىغان قىممەتتە مەلۇم ماددىي، مەنىۋى قىممەت پەرقى بولىدۇ. ئىككىنچى بىر ھالدا، بىر خىل جىسمانىي ئەمگەك يارىتىدىغان ماددىي قىممەت بىلەن ئەقلىي ئەمگەك يارىتىدىغان

دىي ، مەنىۋى قىممەت ئۆتتۈرىسىدا ئالدىنقى قىممەتتىن كېيىنكى
گەك قىممىتىنىڭ قىممەت دەرىجىسى ئۈستۈن بولۇشتەك ؛
مئىيەتكە ، كىشىلەرگە كەلتۈرىدىغان كەلگۈسى بايلىق قىممىتى
ىى مەنىۋى (روھىي) بايلىق قىممىتى چوڭ بولۇشتەك پەرقلەر
دۇ . ئەپسۇسكى ، ئىجتىمائىيەتتە بۇنداق قىممەتنى ئوبيېكتىپ
ۇش ، قوبۇل قىلىشتا هازىرقى قىممەتنىلا ئەلا بىلىپ كەلگۈسى
ممەتنى ئويلىماسلىق ، « ئەتىدىكى قۇيرۇقتىن بۈگۈنكى ئۆپكە
» دېيىشتەك هادىسىلەرمۇ ئۇچراپ تۇرىدۇ . ئۇچىنچى بىر
دا ، بىۋاسىتە ئەمگەك ياراتقان ماددىي ، مەنىۋى قىممەت بىلەن
ستىلىك ئەمگەك ياراتقان ماددىي ، مەنىۋى قىممەت (ئۈنۈم)
نۈرىسىدىمۇ ئوخشاشمايدىغان قىممەت پەرقى بولىدۇ . بۇ يەردە
قەت قىلىشقا تېگىشلىكى شۇكى ، جىسمانىي ئەمگەك يارىتىدىغان
دىي قىممەت بىلەن ئەقلىي ئەمگەك يارىتىدىغان ماددىي ، مەنىۋى
ممەتنى ، ۋاسىتىلىك ئەمگەك يارىتىدىغان قىممەت (ئۈنۈم)
لەن بىۋاسىتە ئەمگەك ياراتقان قىممەتنى بىر - بىرىدىن
رقلەندۈرۈۋېلىش . بۇنى ئوبيېكتىپ ئەھۋالدا سىېلىشتۇرغىلى
لمايدۇ . مەنىۋى ، ماددىي قىممەت ئېچىدە جەمئىيەتكە ، مىللەتكە
شەخسكە پايدىلىق ئەمگەك قىممىتىمۇ بولىدۇ ، شەخسكىلا
يدىلىق ، جەمئىيەتكە ، مىللەتكە هېچقانداق قىممەت بەرمەيدىغان
گەك قىممىتىمۇ بولىدۇ . ۋاسىتىلىك ئەمگەك ئېچىدە ماددىي ،
نىۋى قىممىتى يۇقىرى ، ئادەتتىكىدەك ھەم ئۈنۈمى تۆۋەن
ۇشتەك پەرقلەرمۇ بولىدۇ .

ئەمگەك ياراتقان ئەمەلىي قىممەتكە بولغان پىسخىك تاللاش
منىڭ ئەمگەككە ، ئەمگەك ياراتقان (يارىتىدىغان) ئوبيېكتىپ
ممەتكە تۇتۇلغان پىسخىك پوزىتسىيىسىدىن بەلگىلىنىدۇ .

پسخىك تاللاش بىر ئادەمدە شۇ خىل ئەمگەك قىممىتىگە قارىتىلغان مەلۇم بىر خىل ئىچكى - تاشقى ئامىللار ئارقىلىق شەكىللىنىدىغان پسخىك ئامىل بولغاچقا، ئۇنىڭ ئەمگەك ياراتقان قىممەتكە بولغان تاللىشى ۋە پسخىك ئىنكاسى ھەر خىل بولىدۇ. بۇ خىل تاللاش ۋە ئىنكاس رېئال تۇرمۇشتا بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان خاراكتېردە ئىپادىلىنىدۇ. يەنى بىلىملىكلەر بىلەن بىلىمسىزلەر، ئاقىللار بىلەن نادانلار، ئەمگەكچىلەر بىلەن تەييارتاپلار (ئېكسپىلاتاتور ۋە غەيرىي ئېكسپىلاتاتورلار)، تەرەققىيپەرۋەرلەر بىلەن مۇتەئەسسىپلەر، ئوبيېكتىپچىلار بىلەن سۇبيېكتىپچىلاردا بىر خىل ئوبيېكتىپ ئەمگەك قىممىتىگە بولغان پسخىك تاللاش قارىمۇ - قارشى بولىدۇ.

2

جىسمانىي ۋە ئەقلىي ئەمگەك يارىتىدىغان ماددىي، مەنىۋى قىممەتنىڭ ئوخشاشماسلىقى ھەم ئادەمنىڭ قىممەتنى تاللىشىنىڭ ئوخشاشماسلىقى قىممەت پسخىكىسىنى ئوبيېكتىپ قىممەت پسخىكىسى، سۇبيېكتىپ قىممەت پسخىكىسى ۋە تۇراقسىز قىممەت پسخىكىسى قاتارلىق ئۈچ خىلغا ئايرىغان.

ئوبيېكتىپ قىممەت پسخىكىسى — ئادەمنىڭ پسخىك قۇرۇلمىسىدىكى ئوبيېكتىپ ئەمگەك ياراتقان (يارىتىۋاتقان) ئوبيېكتىپ قىممەتنى ئوبيېكتىپ تاللاشتىن ھاسىل بولغان پسخىك ئامىل. ئۇ، ئادەمدىكى بىۋاسىتە ئەمگەك (مەيلى جىسمانىي ئەمگەك ياكى ئەقلىي ئەمگەك بولسۇن) قىممىتى بىلەن ۋاسىتىلىك ئەمگەك قىممىتى، ئەقلىي ئەمگەك قىممىتى بىلەن جىسمانىي ئەمگەك

ممىتى ، يۇقىرى ماددىي ، مەنىۋى بايلىق قىممىتى يارىتىدىغان
گەك بىلەن ئادەتتىكى ماددىي ، مەنىۋى بايلىق يارىتىدىغان
گەك ھەمدە بۇ خىل ئەمگەك تۈرلىرىدىكى يۇقىرى ماددىي ،
نىۋى قىممەت (ئۈنۈم) ياراتقۇچىلار بىلەن ئادەتتىكى ياكى
ۋەن قىممەت (ئۈنۈم) ياراتقۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئوبيېكتىپ
رقنى ۋە قىممەت پەرقىنى ئوبيېكتىپ تاللاشنىڭ مەھسۇلى . ئۇ ،
ساندىكى چىنلىق سۈپىتىنىڭ ئىپادىسى .

ئوبيېكتىپ قىممەت پىسخىكىسىغا ئىگە ئادەمدە غايە
تىقادى ، ۋەتەن - زېمىن ئېتىقادى ، مىللەت ، ئائىلە بۇرچ
تىقادى قاتارلىق زور ئېتىقاد تۈرلىرى تولۇق يېتىلگەن بولىدۇ .
ار « ۋەتەن ، مىللەت ، مەن » نىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا ھەل
لىپ ، توغرا كىشىلىك قىممەت قارىشىنى تىكلەپ ، ھەر خىل
گەك ياراتقان (يارىتىۋاتقان) ئوبيېكتىپ قىممەتنى ، ئۆزى
رىتىۋاتقان قىممەتنى ۋە باشقىلار يارىتىۋاتقان قىممەتنى ، قىممەت
رقىنى ئوبيېكتىپ ۋە توغرا تاللىيالايدۇ . ئىقتىدار بىلەن قىممەت ،
قۇق بىلەن قىممەت ، باشقۇرۇش بىلەن قىممەت ، بويسۇنۇش
لەن قىممەت قاتارلىقلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئوبيېكتىپ بىر تەرەپ
الايدۇ .

ئوبيېكتىپ قىممەت پىسخىكىسى ئىنسان خۇي -
جەزىسىدىكى ئەڭ ئىلغار پىسخىك ئامىل . ئادەم ، مىللەت
سخىكىسىدا بۇنداق قىممەت پىسخىكىسى ئورۇن ئالسا ، ئادەم ،
للەتنىڭ يەككە ، ئورتاق ، مەنىۋى ، ماددىي ساپاسى يۇقىرى
تۈرۈلىدۇ . ھەر خىل ئىش - ئەمگەك (ۋاستە) تۈرلىرىنىڭ
ممەت (بايلىق ، ئۈنۈم) يارىتىش دەرىجىسى ئاشىدۇ . ئوبيېكتىپ
ممەت پىسخىكىسىغا ئىگە ئادەمنىڭ تەپەككۇرى كەڭ ۋە چوڭقۇر

بولىدۇ . ئۇلار ماكان ، زاماندىن ھالقىپ پىكىر يۈرگۈزەلەيدۇ ھەم قىممەتنىڭ ھازىرقى ۋە كەلگۈسى بايلىق قىممىتىگە توغرا ھۆكۈم قىلالايدۇ . بىراق ، بەزى ھاللاردا بۇ خىلدىكى ئادەملەر مىللەت ئىچىدە چەتكە قېقىلىش ، زەربىگە ئۇچراشتىن خالى بولالمىسىمۇ ئۇلارنىڭ يۈزى ھامان يورۇق بولىدۇ ، ياراتقان ئەمگەك قىممىتى ئۆلمەيدۇ .

سۇبيېكتىپ قىممەت پسىخىكىسى — ئادەمدىكى ئەمگەك قىممىتىنى تاللاشنىڭ سۇبيېكتىپلىقىدىن شەكىللەنگەن پسىخىك ئامىل . ئۇ رېئال تۇرمۇشتا مۇرەككەپ ئامىللارغا باغلىنىدۇ ، ئىپادىلەيدىغان پسىخىك خاراكتېرىمۇ ھەر خىل بولىدۇ .

سۇبيېكتىپ قىممەت پسىخىكىسىنى خاراكتېرى ۋە ئوبيېكتى بويىچە ئىككى تۈرگە ئايرىغىلى بولىدۇ . ئۇنىڭ بىرى ، ئادەمنىڭ ئەمگەك قىممىتىنى تاللىشىدىكى تەپەككۇرنىڭ قاتمال ، قالاق ياكى رەزىللىكىدىن شەكىللىنىدۇ . ئۇ قىممەتنىڭ ئۆزىگە پايدىسى بار - يوقلۇقىنى نەزەردە تۇتۇش ، قىممەتنىڭ كۆز ئالدىدىكى پايدىسىنى مۆلچەرلەش ، ماددىي قىممەتنى مەنىۋى بايلىق قىممىتىدىن ئەلا كۆرۈش ، ئەمگەك قىممىتىنى ئېتىراپ قىلماسلىق قاتارلىق تۆت تۈردە ئىپادىلىنىدۇ . يەنە بىرى ، ئادەم پسىخىكىسىدا شەكىللەنگەن ھەر خىل ناچار ئىللەتلەرنىڭ تۈرتكىسىدە قىممەت ياراتقۇچىغا بولغان پوزىتسىيىسىدىن شەكىللىنىدۇ . ئۇ قىممەت ياراتقۇچى ئادەمنى كۆزدە تۇتۇش ، قىممەت ياراتقۇچىنىڭ ئۆزىگە بولغان پوزىتسىيىسىنى ياكى ئۆزىنىڭ ئۇنىڭغا بولغان قارىشىنى ئاساس قىلىش ، ئۆزى ياراتقان قىممەتنى بارلىق قىممەت (بايلىق ، ئۇنۇم) ئۈستىگە قويۇش قاتارلىق ئۈچ تۈردە ئىپادىلىنىدۇ .

سۇبيېكتىپ قىممەت پسىخىكىسى ئىنساندىكى ناچار پسىخىك

ـللاردىن شەكىللىنىدۇ ھەم بۇ خىل ناچار پسىخىك ئامىللارنى
پەيتىپ شاخلىتىدۇ . سۇبيېكتىپ قىممەت پسىخىكىسى ئادەم ،
ـللەتتە ئورۇن ئالسا ئادەم ، مىللەتنىڭ مەنىۋى ، ماددىي ساپاسى
ۋەنلەيدۇ : جەمئىيەت ، مىللەتكە پايدىلىق ئەقلىي ئەمگەك بايلىق
ـممىتى يارىتىدىغانلارنى چەتكە قېقىش ، شەخسىي مەنپەئەتىنى
رىي دىتلىرىنى ئوبيېكتىپ قىممەت ئۈستىگە قويۇش ھالىتى پەيدا
ـدۇ . بۇ ھال مىللەتنىڭ مائارىپ ، مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى
غۇپ ، ئىقتىسادىي نامراتلىق ۋە روھىي نامراتلىقنى كۈچەيتىپ ،
لەتنىڭ گۈللىنىشىنى چەكلەيدۇ .

تۇراقسىز قىممەت پسىخىكىسى — ئادەم پسىخىك
رۇلمىسىدىكى مەلۇم بىر خىل ئەمگەك قىممىتىگە ۋە قىممەت
اتقۇچىغا بولغان تاللاشنىڭ ئۆزگىرىشچانلىقىدىن
كىللىنىدىغان پسىخىك ئامىل . تۇراقسىز قىممەت پسىخىكىسى
راكتېرى جەھەتتىن سۇبيېكتىپ قىممەت پسىخىكىسىنىڭ
كىلەمچى ھالىتى ، ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلىق پسىخىكىسىنى
بە قىلغان پسىخىك ئاجىزلىقىنىڭ ھاسىلاتى ، شۇنداقلا ئادەمدىكى
كى يۈزلىمىلىكنىڭ ، ساختىلىقنىڭ ئىپادىسى . شۇڭا ئۇ ، ئادەتتە
شاق ئىشلەپچىقارغۇچىلىق پسىخىكىسىغا ئىگە ئادەمدە ۋە
قۇرغۇچىلاردا كۆپرەك شەكىللىنىدۇ .

تۇراقسىز قىممەت پسىخىكىسى كىشىلەرنىڭ قىممەت
ـخىكىسى ۋە قىممەت قارىشىنى ئوبيېكتىپلىقتىن سۇبيېكتىپلىققا
گەرتىدىغان ئامىل . ئۇ جەمئىيەتكە ، مىللەتكە ماددىي ، مەنىۋى
ـمەت (بايلىق ، ئۈنۈم) ياراتقۇچىلارنى كاردىن چىقىرىدۇ ،
مەت ياراتمايدىغانلارنى نەپكە ئېرىشتۈرىدۇ ؛ مىللەتنىڭ قەدىر -
ـممىتىنى چۈشۈرىدۇ ھەمدە مىللەتنىڭ كەلگۈسىنى

خۇنۇكلەشتۈرىدىغان قىسمەتنى پەيدا قىلىدۇ .

3

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەمگەككە ، ئەمگەك قىممىتىگە بولغان پىسخىك تاللىشىنى مۇنداق ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈپ چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ : بىرىنچى باسقۇچ — ماددىي ، مەنىۋى بايلىق قىممىتىنى قولغا كەلتۈرۈش باسقۇچى (ئۇ ، ئىپتىدائىي دەۋرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن بۇنىڭدىن 3 ~ 5 مىڭ يىل ئىلگىرىكىچە بولغان ئارىلىقتىكى ۋاقىتنى ئىچىگە ئالىدۇ) . ئەجدادلىرىمىز ئۆزىنىڭ ساددا تەبىئەت چۈشەنچىلىرى ۋە تەپەككۇرىنىڭ ياردىمىدە ، ئۆزى ياشاۋاتقان جۇغراپىيىلىك ماكانىنىڭ ئەۋزەل شارائىتىدىن پايدىلىنىپ هاياتلىققا ئېھتىياجلىق ماددىي ، مەنىۋى قىممەتنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشقان . چارۋىلارنى كۆندۈرۈش ، نەسلىنى ياخشىلاش ، ئاشلىق تېرىش ، دان يانجىش ، يۇڭ - يىپەك ئىشلەش ، مېۋە يېتىشتۈرۈش ، تىبابەتچىلىك قاتارلىقلاردا بايلىق قىممىتى يارىتىش سەۋىيىسىنى قولغا كەلتۈرگەن . ئۇيغۇرلار بۇ خىل ماددىي ، مەنىۋى بايلىق قىممىتىنى يارىتىشتا باشقا رايونلاردىن كۆپ ئىلگىرى بولغان .

ئىككىنچى باسقۇچ — ئەقلىي ئەمگەك قىممىتى يارىتىش باسقۇچى (ئۇ مىلادى Ⅷ ئەسىردىن X V ئەسىرگىچە بولغان ۋاقىتنى ئىچىگە ئالىدۇ) . ئەجدادلىرىمىز ئىدىقۇت ، قاراخانىلار خاندانلىقى دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان مەزگىلدە ، دەسلەپتە قولغا كەلتۈرگەن ستىخىيىلىك ، ساددا ئىلىم - پەن نەتىجىلىرى ۋە ماددىي بايلىق

ممىتى ئاساسىدا ئىلىم - پەننىڭ ماددىي ، مەنىۋى بايلىق
ممىتىنى تونۇپ يېتىپ ، ئىلىم - پەنگە يۈرۈش قىلغان ھەم زور
ۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرگەن . پەلسەپە ، ئەدەبىيات -
ەنئەت ، تىلشۇناسلىق ، مەتبەئەچىلىك ، مائارىپ ،
ىكەلتاراشلىق ، رەسساملىق ، مۇنەججىملىك ساھەلىرىدە نۇرغۇن
ملار ، ئەدىبلەر ، تەرجىمانلار ، كەشپىياتچىلار يېتىشىپ چىققان .
ر ئۆزىنىڭ يۇقىرى ماددىي ، مەنىۋى ئەمگەك قىممىتى بايلىقى
لەن جاھانغا مەشھۇر « يىپەك يولى » مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلغان
مدە « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، « قۇتادغۇ بىلىك » قاتارلىق
شهۇر نادىر ئەسەرلەرنى يېزىپ مىللىتىمىزنى جاھانغا تونۇتقان .
ئۇچىنچى باسقۇچ — جاھالەت ھۆكۈم سۈرگەن باسقۇچ .
نى ئەقلىي ئەمگەكنىڭ ماددىي ، مەنىۋى بايلىق يارىتىش
ممىتىنى چەكلەش ياكى ئۇنىڭدىن چەتنەش باسقۇچى (ئۇ
لادى XVI ئەسىردىن XIX ئەسىرگىچە بولغان ۋاقىتنى ئىچىگە
مدۇ) . سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە « ئاپپاق
وجا » ۋەكىللىكىدىكى ھاكىمىيەت تارتىۋېلىش ، مال - دۇنيا
پلاش ۋەسۋەسىسىگە بېرىلگەن كەلگۈندى سولچىل
وپىزمچىلار « قۇرئان كەرىم » دىن باشقىسى ئىلىم ئەمەس
گەن سۈبىيېكتىپ قىممەت پىسخىكىسى مەنبە قىلىنغان
دۇرغۇچى شۇئارنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ ، ئىلىم - پەن
ئەسسەلىرىنى ، كىتابلىرىنى كۆيدۈرۈپ مىللىتىمىزنىڭ
دەنىيەت بايلىقلىرىنى ، ئىلىم - پەن ئوچاقلىرىنى ۋەيران
لغان . ئۇنىڭدىن كېيىن مەنچىڭ ئىستىبدات ھاكىمىيىتى بىلەن
لڭشىسەي خەلقنى نامراتلىق ، نادانلىق ، قالاقلىقتا قالدۇرۇپ
شقۇرۇش سىياسىتىنىقوللىنىپ ، بىزدە ئىلىم - پەن ، مائارىپ

ئىشلىرىنىڭ قىممەت يارىتىش ئەمگىكى قاتارىدىن قايتا ئۆرۈن ئېلىشىغا كۈچىنىڭ بارىچە قارشى تۇرغان. مىللەت ئىچىدىكى ئاچكۆز بايلار، مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ ھامىيلىقىدا ئالىملار، مەرىپەتپەرۋەرلەرنى قەبىھ ۋاستىلەر بىلەن ئۆلتۈرۈپ يوقاتقان. ئاۋام خەلق سوپىلارنىڭ داشلىرىدىكى ئوماچقا كۆندۈرۈلگەن. بۇ قاباھەتلىك چۈش ھازىرمۇ بىزنىڭ ئېڭىمىز ۋە پسىخىكىمىزغا سايە تاشلاپ كېلىۋاتىدۇ.

بىزنىڭ ھازىرقى قىممەت پسىخىكىمىزنىڭ يەككە ۋە ئومۇمىي ھالىتىگە قارايدىغان بولساق، سۇبيېكتىپ ۋە تۇراقسىز قىممەت پسىخىكىسى كەڭ يامرىغان ھەم يىلتىز تارتقان. ئاددىي ئەمگەكچىلەر پەرزەنتلىرىنى بىلىم ئېلىشقا بېرىشتىن ئەمگەككە سېلىشنى ئارتۇق كۆرىدۇ. ئۇلار نېمىنىڭ چوڭ قىممەت يارىتىدىغانلىقىنى بىلمەيدۇ ياكى بىلىشنى خالىمايدۇ. زىيالىيلار، مائارىپچىلار، كادىرلار ئىچىدىكى قىممەت پسىخىكىسى ئادەمنى چۆچۈتىدۇ. تازا دىققەت بىلەن قارىساق، بىزنىڭ ئىچىمىزدە ئالىملار، مەشھۇر ئەدىبلەر، سەنئەتكارلار، مائارىپچىلار، مۇتەخەسسىسلەر ئاز ئەمەس. ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن قاتلام ئىچىدىمۇ يەنە نۇرغۇن بىلىملىك، ئىختىساسلىق ئادەملەر بار. ئەمما زىيالىيلار، مائارىپچىلار، كادىرلار ۋە باشقا ساھەدىكىلەر ئىچىدە مەۋجۇت بولۇۋاتقان سۇبيېكتىپ ۋە تۇراقسىز قىممەت پسىخىكىسى تۈپەيلىدىن ئالىملار، مائارىپچىلار، ئەدىبلەر ھەم بىلىملىك، ئىختىساسلىق ئادەملەر ھەقىقىي ھۆرمەتكە ئېرىشەلمەيۋاتىدۇ. بەلكى «سۇ ئەكەلگەن خار، كوزا چاققان ئەزىز» قىسمىتى يۈز بېرىۋاتىدۇ. ستودېنتلىرىمىز بىلىم ئىگىلەشتىن دىپلوم ئېلىشنى ئەلا بىلىدىغان؛ بىر قىسىم ئوقۇتقۇچىلاردا نومۇرنى سوۋغات،

خانغا بېقىپ قويىدىغان خاھىش باش كۆتۈرمەكتە. بىر قىسىم قۇرغۇچىلار قىممەت (ئۇنۇم) نى خۇشامەتلىك، داستىخان، ىمائىي سۈپەت بىلەن ئۆلچەيدىغان؛ ھەتتا ساختىپەز، داپيۇز، كى يۈزلىمچى، يالغانچى، بۇزغۇنچىلارنى قىممەت ياراتقۇچى ابلايدىغان قىممەت پىسخىكىسىغا ھامىلدار بولدى. بىر قىسىم دارلار پۇلنى كەيپ - ساپاغا، توي - نەزىرنى ھەشەمەتلىك كۆزۈشكە، ئۆيىنى چاكىنا بېزەپ، ئۆزىنى كۆرسىتىشكە لىتىشتەك قىممەت پىسخىكىسى پاتقىقىغا پاتتى. بەزىلەرنىڭ مەت قارىشى ھوقۇق - ئىمتىياز، تۆر - داستىخان، ھايان - پەئەتكە ئاغدى. جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قاتلىمىدىكى بىر قىسىم شىلەر «پۇل بولسىلا ھەممىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ، بىلىمنىڭ بىلىك قىممىتى بار» دېيىشىپ، بىلىملىكلەر، ئىقتىدارلىقلاردىن ارەت قىممەت ياراتقۇچىلارنى يامان كۆرىدىغان، چەتكە دىغان تراگېدىيىنى ئوينىماقتا. بۇ بالا - قازانىڭ شەپىسى.

بىزگە ئەقلىي ئەمگەك يارىتىدىغان قىممەتنى ئەلا سىدىغان، جەمئىيەت، مىللەتكە ھەقىقىي ئەمگەك قىممىتى تىدىغانلارنى ھۆرمەتلەيدىغان، ئۇنى ھەممىدىن ئۈستۈن نىغا قويىدىغان ئوبيېكتىپ قىممەت پىسخىكىسى بەكمۇ ۇردۇر.

II بىر قىسىم پسىخىك ئاجىزلىقلار

1. تەمەخورلۇق

تەمەخورلۇق — ئىنسان پسىخىكىسىدىكى غەيرىي نورمال روھىي ھالەتنى ۋە ئۇنىڭ ئىپادىلىرىنى ئېچىپ بېرىدىغان ئاتالغۇ.

«تەمە» — مەلۇم بىر ئادەمنىڭ پسىخىكىسىدىكى مېھنەت سەرپ قىلماي، ئەقلىنى، زېھنىنى ئىشلەتمەي، ئۆزىگە تېگىشلىك بولمىغان بايلىق، ئىقتىدار، ھوقۇق - ئىمتىيازنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە ئۇنىڭغا ئىگە بولۇشنى قوغلىشىش روھىي ھالىتىگە قارىتىلغان. تەمەخور — تەمە پسىخىكىسىنى يۇقتۇرۇۋالغان ھەم ئۇنى ھەرىكىتىدە ئىپادىلىگەن ئادەمنى كۆرسەتسە؛ «تەمەخورلۇق» تەمە پسىخىكىسىنىڭ مەلۇم ئادەم تەرىپىدىن ئىش - ھەرىكەتكە ئايلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىنسانلار پەيدا بولغان دەسلەپكى چاغلاردا تەمە ۋە تەمەخورلۇق بولمىغان. كېيىنكى زامانلاردا غەيرەت - شىجائىتىگە تايىنىپ تەبىئەت بىلەن كۈرەش قىلىدىغان، ئۆز كۈچى، قابىلىيىتى، تىرىشچانلىقىغا تايىنىپ ماددىي بايلىق يارىتىدىغان ئادەملەر بىلەن بىللە، غايىبتىن، تەبىئەتتىن بايلىق تەمە قىلىدىغان ئادەملەر پەيدا بولۇشقا باشلىغان. ئالدىنقى خۇسۇسىيەتتىكىلەر ئىنسانىيەت ئۈچۈن بايلىق ياراتقان بولسا، كېيىنكى

سۇسىيەتتىكىلەر تەييارتاپلىق، ھۇرۇنلۇق بىلەن ياشىغان. سان تەپەككۇرىنىڭ مۇرەككەپلىشىشى ھەم ئىجتىمائىي گىرىشلەرگە ئەگىشىپ، ئەسلىدىكى نادانلىقتىن پەيدا بولغان مە كۆپ قاتلاملىق تەمەخورلۇققا يۈزلەنگەن. تەمەخورلۇقنىڭ زدىكى پىسخىك ھالىتىگە قاراپ، ئۇنى تۆۋەندىكى تۈرلەرگە ىشقا بولىدۇ:

(1) غايىب (تەڭرى، ئىلاھ) تىن تەمە قىلىش؛

(2) تەبىئەتتىن تەمە قىلىش؛

(3) پۇلدارلاردىن تەمە قىلىش؛

(4) باشقۇرغۇچىلاردىن تەمە قىلىش؛

(5) بويسۇنغۇچىلاردىن تەمە قىلىش؛

(6) ھەرقانداق ئادەمدىن تەمە قىلىش.

تەمەخورلۇق — ئادەم تەبىئىتىدىكى روھىي ئاجىزلىقنىڭ ر خىل ئىپادىسى بولۇپ، «تەمە كېسىلى» گە گىرىپتار بولغان مىنىڭ تاللىشىدا ئىش - ئەمگەكنى سۆيۈش ئېتىقادى، ئالغا نتىلىش غايىسى، يېڭىلىق يارىتىش — بايلىق يارىتىش رىشچانلىقى، ئۆزىگە (ئىقتىدارى) غا تايىنىش غۇرۇرى ئاجىز كى يوق بولىدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ خۇي - پەيلى ۋە سۆز - ىكەتلىرىگە خۇشامەت، تەخسىكەشلىك، قاششاقلىق، دقىلىقلىق، ئىككىيۈزلىمىلىك، ئاچكۆزلۈك، بەدنىيەتلىك، خىللىق، ھارامخورلۇق، قانائەتسىزلىك قاتارلىق ئىللەتلەر جەسسەملەنگەن بولىدۇ.

ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا ئۇچرايدىغان تەمەخورلۇقنىڭ ادىلىرى ھەر خىل بولىدۇ. بىر قىسىم پارازىتلار ئەزگۈچىلەردىن نساد، ھوقۇق ئىمتىياز تەمە قىلىپ، ئەمگەكچىلەرگە زورلۇق -

زومبۇلۇق قىلغان. يەنە بەزىلىرى ھوقۇق، بايلىق ياكى ھاۋايى ـ ھەۋەسىنى قاندۇرۇش تەمەسىدە ئۆزگىلەرگە، ياتلارغا، زالىملارغا يالاندىغان، ھەتتا بەزىلىرى ھوقۇق، بايلىق تەمەسىدە دۈشمىنىگە باش ئەگكەن.

ھازىرقى دەۋردىكى تەمەخورلۇقنىڭ ئىپادىلىرى تېخىمۇ مۇرەككەپ ۋە رەزىل بولۇپ، بۇنى مۇنداق ئىپادىلەردىن كۆرۈشكە بولىدۇ:

يالغانچىلىق، چېقىمچىلىق دېگەنلەرنى تۆھپە ساناش؛ سوۋغات، داستىخان توشۇپ قىلتىقىغا ئىلىندۇرۇش؛ بويسۇنغۇچىلاردىن داستىخان، پارا ئېلىش؛ قوبۇل قىلىش، ئورۇنلاشتۇرۇش، ھەل قىلىشنى باھانە قىلىپ پارا ئېلىش؛ ئەمەلدارلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى داۋراڭ قىلىپ ئۆزىگە بويسۇنۇشنى تەمە قىلىش؛ داستىخان سېلىپ نەپ ئېلىش؛ سالاھىيىتى، سالاپىتىنى دەسمايە قىلىپ نەپ ئېلىش؛ يامانلىق، زىيانكەشلىك قىلىپ باش ئەگدۈرۈش؛ كىچىككىنە ئىشقا چوڭ ئىلتىپات ئېلىش؛ قىل ئۆتكۈزمەي پىل ئېلىش؛ ھال ـ كۈنى ياخشى تۇرۇپ كەمبەغەلدىن «زاكات» ئېلىش قاتارلىقلار. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە نائۇستا ھۈنەرۋەننىڭ كور خېرىدار تىلىشى؛ يالغانچىنىڭ دۆت بىلەن دوست بولۇشنى ئارزۇ قىلىشى؛ بىلىمسىز خوجايىنىنىڭ خادىمىنىڭ دۆت بولۇشىنى، نادان بولۇشىنى كۈتۈشى؛ كۆرەلمەسنىڭ ئىككى مىسرا شېئىر ئوقۇپ شائىر ئاتىلىشىنى كۈتۈشى؛ بەدنىيەتلەرنىڭ ئۆز قىلمىشىنىڭ قانۇنلۇق سانىلىشىنى تىلىشى؛ ئۆزىنىڭ باي بولۇشىنى، ئۆزگىنىڭ نامراتلىششىنى كۈتۈشى؛ ئۆزىنىڭ سالامەت، ئۆزگىنىڭ بالا ـ قازاغا ئۇچرىشىنى تىلىشى؛ ئاچكۆزنىڭ ئاش يەپ پۇل

ەسلىكى ؛ هارامخورنىڭ خەقنىڭ مۈلكىنى تارتىۋېلىشى ۋە
ە بايلىق ئۈچۈرنىشنى خىيال قىلىشى قاتارلىقلار .
تەمەخورلارنىڭ ئىچكى دۇنياسى رەزىل ۋە مۇرەككەپ
دۇ ، بەزى تەمەخورلار كۈتكەن مەقسىتىگە ئېرىشكەندىن
ىن ، بىر مەھەل ئالىيجاناب قىياپەتكە كىرىۋالىدۇ . بىراق
مەخورنىڭ قازىنى تولماس » دېگەندەك ، تەمەخورلار ئۆزىنىڭ
ەسىنى قاندۇرغان ئادەمنى « نان » دىن قۇرۇق قالدۇرۇشقا
ىدۇ .

تەمەخورلۇقنىڭ كەلتۈرىدىغان ئاقىۋىتىمۇ بىر - بىرىدىن
لىق بولىدۇ . غايىبتىن ، تەبىئەتتىن تەمە قىلىش ئادەمنى
لىق ، قالاقلىق ھەم خۇراپاتلىق ئازگىلىغا ئىتتىرىدۇ .
دارلاردىن ، ھەرقانداق ئادەمدىن تەمە قىلىش ئادەمنى
خورلۇقتا ، قانائەتسىزلىككە ، ئاچكۆزلۈككە مۇپتىلا قىلىدۇ .
قۇرغۇچىدىن ، بويسۇنغۇچىدىن تەمە قىلىش ئادەمنى
شامەتكويلۇققا ، بەدنىيەتلىككە باشلاپ ، ئاخىرىدا ھىيلە -
ر ، سۈيىقەست ئىشلىتىشكە ئېلىپ بارىدۇ .

تەمەخورلۇقنىڭ مىللەتكە كەلتۈرىدىغان زىيىنىمۇ چوڭ
ۇپ ، ئۇ ، مىللەت ئەزالىرىدىكى گۈزەل ئەخلاقنى ئاجىزلىتىپ ،
ئۈكلەشتۈرۈپ ، شەخسىيەتچىلىك ، ھەسەتخورلۇق ،
خنىپەزلىكنى ئۆلغايتىدۇ . مىللەتنىڭ ئۇيۇشۇش كۈچىنى
ىزلىتىپ خاس تۆرپ - ئادەتنى يوقىتىدۇ . ئاخىرىدا مىللەت
ىرىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئېتىقادى ، تۇرمۇش ئېتىقادى
ىلىشقا يۈزلىنىپ ، ئىقتىسادىي سەۋىيىسى تۆۋەنلەيدۇ . دېمەك ،
خورلۇق مىللەتنىڭ تېنىگە چاپلاشقان مەنىۋى راك ھۈجەيرىسى
ۇپ ، مىللەتنىڭ قەلبىنى قاراڭغۇلاشتۇرۇپ ، ئوبرازىنى

خۇنۇكلەشتۈرۈپ، غۇرۇز، غايە ۋە ئېتىقادتىن مەھرۇم قىلىپ ئادەمنى خارلىق چۆلگە تاشلايدۇ.

2 . نادانلىق

نادانلىق — « نادان » سۆزىگە « لىق » قوشۇمچىسى ىنىپ ياسالغان سۆز بىرىكمىسى . « نادان » — ئادەم ىخكىسىدىكى روھىي ئاجىزلىقنى ، « نادانلىق » — ئادەمدىكى ىۇ روھىي ئاجىزلىقنىڭ رېئال ئىش - ھەرىكەتتىكى ئىپادىسىنى رسىتىدۇ .

ئىنسانلار پەيدا بولغاندىن تارتىپ ئادەملەر تەبىئىي ىدا « ئاقىل » ۋە « نادان » دەپ ئىككى بۆلەككە ئايرىلىپ ەلدى . ئاقىللىق ۋە نادانلىق بىر ئادەمنىڭ ئەقلى ، تەپەككۇر تىدارى ، ماكان ، زامان چۈشەنچىسى ، ماكان ، زاماننى ھاياتلىققا رلەشتۈرۈش ئېڭى ، ئائىلە ، مىللەت ، ۋەتەنگە بولغان مۇناسىۋىتى بۇ مۇناسىۋەتنى بىر تەرەپ قىلىش ئۇسۇلى ، ئۆزىنىڭ قىممىتى ، ىغا بولغان پوزىتسىيىسى ۋە ئۇقۇمى ، بۈگۈن ۋە ئەتىگە بولغان رىشى قاتارلىقلاردىكى تاللىشى ۋە ئىنكاسىغا قاراپ ئايرىلىدۇ . ىللىق — ئادەمدىكى بىر خىل روھىي تاكامۇللۇق ، نادانلىق — ھىي جەھەتتىكى ئەڭ چوڭ گادايلىق ھېسابلىنىدۇ . ئاقىل ئادەم ىلە ، مىللەت ، ۋەتەنگە بولغان ساداقىتى بىلەن ماكان ، زامان ناسىۋىتىنى توغرا ھەل قىلىپ ، شۇ زامان ، شۇ ماكاندا مىللەتكە ، تەنگە پايدىلىق ئىشلارنى قىلالايدۇ . ئۆز شەخسىيىتىنى ھەرگىز ىلە ، مىللەت ، ۋەتەن مەنپەئىتى ئۈستىگە قويمايدۇ ، ئۆزىنىڭ

قىممىتىنى ، قانچىلىك ئىقتىدارى بارلىقىنى ، قانچىلىك تۆھپە يارىتالايدىغانلىقىنى ئاساسەن توغرا باھالىيالايدۇ ۋە شۇ بويىچە ئىش تۇتىدۇ . نادان ئادەملەر ئائىلە ، مىللەت ، ۋەتەن مەنپەئىتىنى ماكان ، زامان بىلەن قارىمۇ قارشى ئورۇنغا قويۇۋېلىپ ، ئىش قىلغاندا ھامان شەخسىي مەنپەئىتىنى كۆزلەيدۇ . ھېچقانچە ئىقتىدارى بولمىسىمۇ ، ئۆزىنى قالتىس چاغلاپ ، خاتا پىكىر ، زىيانلىق قىلمىشتا چىڭ تۇرۇۋېلىپ ، ئۆزگە ھەم باشقىلارغا ھەمىشە باش ئاغرىقى تېپىپ بېرىدۇ ؛ يەنە بىر تەرەپتىن ، پۈلى كۆپەيگەنسېرى نادانلىشىدۇ ، ئەگەر ھوقۇققا ئېرىشىپ قالسا باشقىلارغا قارىتا رەھىمسىزلىشىدۇ ؛ ئالدىراپ - تېنەپ قارىغۇلارچە ئىش كۆرۈپ ، ياكى بۇرنىنىڭ ئۇچىنىلا كۆرۈپ ئىش قىلىپ ، باشقىلارغا زىيان يەتكۈزىدۇ .

نادانلىق ـــ ھەر بىر مىللەت ئاھالىسى ئىچىدە ئوخشاشمىغان دەرىجىدە مەۋجۇت ئىللەت بولۇپ ، بەزى مىللەت ئاھالىسىدە كەڭ ۋە چوڭقۇر يىلتىز تارتقان ، بەزى مىللەت ئاھالىسىدە تارقىلىشى ئاز بولىدۇ . بەزى كىشىلەردە ئېغىر دەرىجىدە مەۋجۇت بولسا ، بەزى كىشىلەردە ئازراق مەۋجۇت بولىدۇ ياكى ئۇنىڭدىن خالىي بولىدۇ . شۇنىڭدەك بەزى مىللەتلەر نادانلىقتىن خېلى بۇرۇن قۇتۇلغان بولسا ، بەزى مىللەتلەردە نادانلىقتىن قۇتۇلۇشنى ئىزدەش ئىرادىسى ئاجىز بولۇشتەك پەرقلەرمۇ بولىدۇ .

نادانلىقنىڭ ساقلىنىشى ۋە ئۇلغىيىشىدا مىللەت ئەزالىرى ئىچىدە ساقلانغان ھەسەتخورلۇق ، چېقىمچىلىق ، تەمەخورلۇق ، نەپسانىيەتچىلىك ، جاھىللىق ، يۇرتۋازلىق ، مەزھەپچىلىك ۋە شەھۋەتپەرەسلىك قاتارلىق روھىي ئاجىزلىقلارنىڭ رولى چوڭ بولىدۇ . چۈنكى ، بۇلار شۇ مىللەتنىڭ ئومۇمىي پسخىك

ۇلمىسىدىكى تارىخىي پېسخىك ئاجىزلىقلىرىنى تونۇپ يېتىش ۋە
ىتىش شەۋىيىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ئۆزىمىزگە كەلسەك، نادانلىقنىڭ يۇقىرىقىدەك
ادىلىرىنى ئىلگىرىكى زاماندىكى ھالىتىمىز ۋە ھازىرقى
ىتىمىزدىنمۇ خېلىلا كۆپ تاپالايمىز. مەسىلەن، ھازىر بەزى
ىلەردە پۇلى كۆپەيسىلا ئىسراپچىلىق، بەتخەجلىكنى مىللەتنىڭ
س ئۆرپ - ئادىتى ئۆستىگە دەسسىتىدىغان، تۇرمۇشى سەل
چار بولسا جاھىللىشىپ ئاڭقاۋلۇق قىلىدىغان، كىچىككىنە
ىتىياز، ھوقۇقى ئىگە بولسىلا، قول ئاستىدىكىلەرگە ۋە باشقىلارغا
يىرىي مۇئامىلە قىلىدىغان ئىللەتلەر ئوخشاشمىغان دەرىجىدە
ۋجۇت. گەرچە بۇ خىل نادانلىق قىلمىشلىرى ئايرىملىق
لىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ كەلتۈرىدىغان زىيىنى چوڭ بولۇپ، ئېغىر
ۋەتلەرنى ئېلىپ كېلىدۇ.

3 . قالاقلىق

قالاقلىق ـــ ئىنسان تەبىئىتىدىكى غەيرىي نورمال پسىخىك ھالەت ، ئۇنىڭ ئىپادىلىنىش شەكىللىرى مۇرەككەپ . ئۇ جاھىللىق پسىخىكىسى بىلەن يىلتىزداش كېلىدۇ ، شۇنىڭدەك نادانلىق ھەم خۇراپاتلىق ئىللەتلىرىگە چېتىلىدۇ . قالاقلىققا يېتىپ قېلىشنىڭ مۇھىم بىر سەۋەبى مائارىپ سۈپىتىنىڭ تۆۋەنلىكىدىن بولسا ، ئۇنى مەلۇم ئىرسىيەتلىك ئامىلنىڭ رول ئوينىغانلىقى ياكى مىللىي بېكىنمىچىلىكنىڭ رول ئويناۋاتقانلىقىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ . شۇڭلاشقا قالاق ھالەتتە قالغان مىللەت ، ئادەمنىڭ پسىخىكىسى ۋە ھەرىكىتىدە « ئەتىكى قۇيرۇقتىن بۈگۈنكى ئۆپكە ئەلا » دەيدىغان خاتا نۇقتىئىنەزەر ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ ، ماكان تەرەققىياتىنى ئويلىماسلىق ، زاماندىن بىخەۋەر ياشاشتەك ھالەت داۋام قىلىدۇ . قالاقلىقنىڭ ئەمەلىي ئىپادىلىرى مۇنداق بولىدۇ : كونىلىققا ئېسىلىۋېلىپ ، يېڭى شەيئى ، يېڭى تېخنىكىغا پاسسىپ پوزىتسىيىدە بولۇش ، ھەتتا قارشى تۇرۇش ؛ ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ، ئىلغار پىكىرلەرگە تاقابىل تۇرۇش ؛ بىرەر ئىشقا ، مەسىلىگە دۇچ كەلگەندە ماكان ، زاماننىڭ بۈگۈنكى ۋە ئەتىكى تەرەققىياتى ، مەنپەئىتىنى كۆزلىمەي ، ئۆتكەن زامان ئېڭى ۋە ئۆتكەن زامان پىكىر قىلىش ئەندىزىسى بويىچە ھۆكۈم چىقىرىش ۋە شۇ بويىچە ئىش قىلىش ؛ ئۆزىگىلا پايدىلىق ، مىللەتكە زىيان

ەتكۈزىدىغان تۇرمۇش رىتمى ، ۋاقتى ئۆتكەن ناچار تۇرمۇش
دىتىگە يېيىشئۆپلىش ؛ ئۆزىنىڭ ئاجىزلىقلىرىنى ، يېتەرسىزلىكىنى
نۇماسلىق ؛ ئائىلە ، مىللەتنىڭ مەرىپەت ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلمەي
ۇن ئۆتكۈزۈش ؛ پۇل تېپىش ، تاپقان پۇلنى تىقىپ ساقلاش
ەلەكچىلىكىدىلا يۈرۈش قاتارلىقلار . بۇنىڭ بىلەن قالاقلىق
اتىقىغا پېتىپ قالغانلار ئۆزىنىڭ ئائىلە ، مىللەت ھەم ۋەتەنىنىڭ
ەلگۈسىگە قانچىلىك زىيان يەتكۈزىدىغانلىقىنى بىلمەيدۇ .
قالاقلىق روھىي ھالىتىنى ئۆزىمىزگە تەتبىقلىغاندا ، بىزدىن
ەرزەنتلەرنى ئوقۇتماسلىق ، مەكتەپتىن چېقىرىۋېلىش ، تۇرۇبا
ۋىينى « كۈن كۆرمىگەن » دەپ ، بولغانغان سۇنى بىلىپ تۇرۇپ
چىش ؛ ئىپتىدائىي تېرىقچىلىق ئۇسۇلىدىن كېچەلمەسلىك ،
لىمىي ئۇسۇلدا تېرىقچىلىق قىلىشقا ئىنتىلمەسلىك قاتارلىق
الەتلەرنى تاپقىلى بولىدۇ .
ئەمما ، ئىلغارلىق بىلەن قالاقلىقنىڭ پەرقى ئۇستىدە پىكىر
ۇرگۈزگەندە ، باشقىلارنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىنى ئۆزلەشتۈرۈپ
وبۇل قىلىش بىلەن مىللىي ئەنئەنە (مەدەنىيەت - سەنئەت ،
رپ - ئادەت) لەرنى چەتكە قېقىش ، ئۆزگەرتىش ھالىتىنى
رق قىلىشقا دىققەت قىلىش كېرەك .

4 . خۇراپاتلىق

خۇراپاتلىق ئادەم ئېڭىدىكى غەيرىي تەبىئىي چۈشەنچىلەرنىڭ يىغىندىسى بولۇپ، كىشىلەر تەرىپىدىن سىتىخىيىلىك ھەم مەلۇم مۇددىئادا ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان، ھەر خىل دىنلاردىكى بەزى ئىدىيال چۈشەنچىلەر ئارىلاشتۇرۇلۇپ يۇغۇرۇلغان ئەبجەش قاراشلارنىڭ ئادەم ئېڭىدىكى ئىنكاسىدىن ئىبارەت. خۇراپاتلىق دىنىي ئېتىقادتىن پەرقلىنىدىغان ئۇقۇم ۋە ھادىسە. بۇ نۇقتىنى چۈشەنمىگەندە دىن بىلەن خۇراپاتلىقنىڭ پەرقىنى بىلمەي ئىككىسىنى بىر - بىرىگە چېتىپ قويۇشتەك خاتالىق كېلىپ چىقىدۇ.

ئىنسانىيەت دۇنياسىدا نۇرغۇنلىغان دىنلار بار بولۇپ، بۇ دىنلارنىڭ ئوخشىشىدىغان، ئوخشاشمايدىغان تەلىماتلىرى، قائىدىلىرى بار. بۇ دىنلار ئۆز ئېتىقادچىلىرىنى قائىدە - ئەمەللىرى ئارقىلىق روھىي جەھەتتىن يېتەكلەپ يامان ئىشلاردىن ئۆزىنى تارتىش، ساۋابلىق ئىشلارنى قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. خۇراپىي قاراشلار بىر خىل دىنىنىڭ تەبىئەت، ھاياتلىق قارىشىنىڭ ئۆزى بولماستىن، بەلكى ئۇ، مەلۇم ئادەم، مەلۇم شەيئىگە ياكى مەلۇم ئادەم تەرىپىدىن ئورۇندىلىدىغان سىرلىق قىلىقلارغا چوقۇنۇپ، ئۇنىڭدىن بىرەر تىلەككە يېتىشنى كۈتۈشتەك ئاڭ ۋە ھەرىكەتنە بولۇش دېمەكتۇر.

خۇراپاتلىق ئاشۇنداق خۇسۇسىيىتى بىلەن كىشىلەرنى

دانلىق ، قالاقلىق ھالەتلىرىگە گىرىپتار قىلىپ ، قورقۇنچاق ،
رۇن ، مۇتەئەسسىپ روھىي ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويىدۇ .
ۇراپاتلىق ئۆز نۆۋىتىدە يەنە دىنىي ئېتىقاد ، تۇرمۇش ئېتىقادى ۋە
بە ئېتىقادى قاتارلىقلاردىن مەھرۇم قىلىدۇ .

ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا ئىنسانلار
ڭىدا خۇراپىي قاراشلار بولمىغان . ئىنسانلار دەسلەپتە ئۆزىنى
بقىۋاتقان زېمىن ، ئۆسۈملۈك ، سۇ ۋە جانىۋارلارنى ئۇلۇغلاپ
لارغا تېۋىنغان . كېيىن يەنە ئانىلار ، ئاتىلارغا چوقۇنغان .
ۈلارنىڭ ھەممىسى ئىنسانلارنىڭ ئەقلىي تەپەككۇر ئىقتىدارى
ۆدەكلىك باسقۇچىدا تۇرغاندا شەكىللەنگەن ئىنتايىن گۈزەل ،
اپ چۈشەنچە بولۇپ ، ئۇنىڭغا مۇجەسسەملەنگىنى پانتىزملىق
ىنىيا قاراش ئىدى .

ئىپتىدائىي دەۋرنىڭ ئاخىرىدا ئەجدادلىرىمىز ئىچىدە
يدانغا كەلگەن يېرىم ئىپتىدائىي ، يېرىم نەزەرىيىلەشكەن دۇنياۋى
ىن شامان (قامان) دىنىدا ئاساس قىلىنغىنى پانتىزملىق دىنىي
ۈشەنچە بولمىسىمۇ ، كېيىنچە دىن يېتەكچىلىرى بولغان شامان ،
اخشىلارنىڭ ئۆزىنى سىرلىقلاشتۇرۇش ، ئىلاھىيلاشتۇرۇش
ەقسىتىدە ئوتتۇرىغا چىقارغان غەيرىي ئۇقۇملىرى كىشىلەر
ىڭىدىكى روھ چۈشەنچىسى بىلەن بىرىكىپ دەسلەپكى خۇراپىي
اراشلارنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەب بولغان ، ھەمدە جىن ،
لۋاستى ، روھلارنىڭ تەسۋىرى ۋە شەرىكىتى ئارقىلىق ئۆز
ىپادىسىنى تاپقان . « جىن - ئالۋاستى » ئۇقۇمى ئىنسانلار
ڭىدىكى خۇراپاتلىقنىڭ باشلىنىش مەنبەسى بولغان .

ئىپتىدائىي باسقۇچتىكى ئىنسانلار كىچىك - كىچىك
وپ بولۇپ مەلۇم جاينى ماكان قىلىپ ئوۋچىلىق بىلەن ھايات

كەچۈرگەن، ئوۋ قىلىشتا يىرتقۇچ ھايۋانلاردىن مۇداپىئەلىنىش، يات كۈچلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، نىقابلىق ئوۋ قىلىش ئۇسۇلىنى ئىجاد قىلغان. ئىنسان توپلىرىنىڭ بەزىلىرى باشلىرىغا ھايۋانلارنىڭ باش سۆڭەكلىرى، مۈڭگۈزلىرىنى تاقاپ، بەزىلىرى يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ تېرىسىنى بەدىنىگە يۆگەپ ئوۋ قىلغان. يەنە بەزىلىرى يۈزلىرىگە ھەر خىل شەكىل - رەڭدىكى نىقابلارنى تارتقان. ئوۋدا نىقاب ئىشلىتىش پۈتكۈل ئىنسانىيەتكە ئورتاق بولۇپ قالغان. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭمۇ خاس نىقابلىنىپ ئوۋ قىلىش ئۇسۇلى بولغان. ئۇلار ئوۋ غەلىبىسىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن «نىقابلىق ئوۋ قىلىش ئۇسۇلى» (دەسلەپكى ئۇسسۇل) نى ئىجاد قىلغان. بەزى چاغلاردا ئىنسان توپلىرىدا يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ توپلىشىپ قىلغان ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تالاپەت تارتىدىغان ھادىسىلەرمۇ كۆرۈلۈپ تۇرغان. ھەممىدىن ئېغىرى، تەبىئىي ئاپەت ياكى ئوۋ قىلالماي ئاچ قالغان ئىنسان توپلىرى ياكى بۇلاڭچىلىق، قىرغىنچىلىقنى تاللىۋالغان ئىنسان توپلىرى باشقا ئىنسان توپلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ ئادەم ئۆلتۈرۈپ بۇلاڭچىلىق قىلىشتەك ئىشلارمۇ يۈز بېرىپ تۇرغان. قەدىمكى كۈچار تىلىدا يېزىلغان «چاستانى ئىلىگ بەگ» ھېكايىسىدىكى «ئۇ جىنلار ئادەملەرنىڭ گۆشىنى يەپ، قېنىنى ئىچىپ، ئۈچەيلىرىنى بەدەنلىرىگە يۆگىۋالغان ئىدى. ئۇلار چىرايلىرىنى (ئادەم) قورققۇدەك كۆپكۆك قىلىپ، يامان (ۋە) قاتتىق ئۈن بىلەن چىرقىرىشاتتى... ئوت رەڭلىك چاچلىرىنى مۈرىسىگە چۈشۈرۈپ، زەھەرلىك يىلانلار بىلەن گەۋدىلىرىنى يۆگەپ...» دېگەن تەسۋىرلەر بىز ئېيتىۋاتقان بۇلاڭچىلىق، قىرغىنچىلىقنى كەسىپ قىلغان ئىنسان توپلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

نىڭدىن مەلۇمكى، ئىنسان توپلىرى ئۆزى تەڭ كېلەلمىگەن قارا
ۈچلەر — ئادەم، ھايۋانلارنى جىن - شاياتۇن، ئالۋاستى،
ماۋۇز، دىۋە ... دېگەندەك ناملاردا ئاتىغان.
دېمەك، جىن - ئالۋاستى ئۇقۇمى ئىپتىدائىي دەۋرنىڭ
سىلىپىدە ئىنسانلارنىڭ ئارىسىدا مەۋجۇت بولغان ئادەم
ىتۇرىدىغان ۋەھشىي ئادەم، ۋەھشىي ئىنسان توپلىرى ھەم
ىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ئىنسانلار تەرىپىدىن سۈرەتلىنىشىدىن باشقا
نۇم ئەمەس (ئىنسانىيەت ئالىمىدە بۇنداق ئۇرۇق، قەبىلىلەرنىڭ
لغانلىقى ھەققىدىكى تارىخىي خاتىرىلەر بار). بۇ قاراشتا
نسانلارنىڭ ۋەھشىي، قانخور كۈچلەرگە قارىتا ئۆچمەنلىكى،
ىنلىق، ياخشىلىقنى ئەلا بىلىدىغان ئېڭى ۋە پسىخىكىسى
يادىلەنگەن.
جىن - شاياتۇن ئۇقۇمى كېيىنكى چاغلارغا بارغاندا
زگىرىش ياساپ، ئەۋلادلارنىڭ ئېڭىدا كۆزگە كۆرۈنمەس كۈچ
ۇپىتىدە پەيدا بولغان. شامان، باخشىلار بۇ خىل چۈشەنچىدىن
يدىلىنىپ «يامان روھ، جىنلار ئادەملەرنىڭ كېسەل بولۇشىنىڭ
ەۋەبچىسى، ئادەمنىڭ كېسەل بولۇشى يامان روھ چاپلاشقانلىقتىن
ولىدۇ. شامان، باخشىلار يامان روھ - جىنلارنى قوغلاپ كېسەل
اقايتالايدۇ.» دەپ داۋراڭ سېلىپ، كىشىلەرنىڭ جىن -
ۋاستى چۈشەنچىسىنى تېخىمۇ كېڭەيتكەن.
زارۇ - ئاستىر دىنى بۇددا دىنى... ىلىڭ بەزى ئىدىئال
ەلىماتلىرىدىكى جىن - شاياتۇن ئۇقۇمى ۋە ئايزىم دىنىي
اتتىباشلارنىڭ ئۆز رولىنى سىرلىقلاشتۇرىدىغان ئەقىدىلىرىنى
اشقا دىن ئەقىدىلىرىگە ئارىلاشتۇرۇۋېتىپ دىن ئېتىقادچىلىرىنىڭ
ۇراپىي قارىشى ۋە چۈشەنچىسىنى ئۇلغايتىۋەتكەن. شۇنىڭ بىلەن

دىن ئەقىدىلىرىدىكى ئايرىم تەلىماتلار خۇراپىي چۈشەنچىگە ئايلىنىپ كەتكەن.

يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى، خۇراپاتلىقتا ئائىت چۈشەنچىلەرنىڭ چەك - چېگرىسى بولمايدۇ. خۇراپىي قاراشلار خۇراپاتلىقتا پاتقان ئادەملەرنىڭ ئېڭى ۋە ھەرىكىتى ئارقىلىق كىيىنكىلەرنىڭ ئېڭىغا بىرسى ئىككى بولۇپ سىڭىپ كىرگەن. مۇشۇ سەۋەبلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئېڭى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىگە خۇراپىي قاراشلار تەسىر كۆرسىتىپ ئايرىم قاراش، ئادەتلەرگە ئارىلىشىپ قالغان. مەسىلەن، «يۈرۈك» تىلەپ «ئاۋاق ئېشى» ئېتىپ تۆت كوچا دوقمۇشىغا قويۇش، بىمارنى «ئوتلاپ قېقىش»، «ئاق توخۇ ئۆلتۈرۈپ قان قىلىش»، «دەمدە» ئىچۈرۈپ كېسەلگە شىپالىق تىلەش، دۇرت ئوقۇپ، ئەپسۇن ئوقۇتۇپ، پىرە ئويىنىتىپ كېسەل داۋالاش؛ مازار - ماشايىققا چىقىپ پەرزەنت تىلەش؛ قۇرغاقچىلىق، يۇقۇملۇق كېسەللىك، ھاشارات ئاپىتى بولسا ئالدىنى ئېلىش، مۇداپىئەلىنىش چارىلىرىنى قىلماي داش قازان ئېسىپ «زارە خەتمە» قىلىش، كەلكۈن كەلسە توختىتى ئىسىملىكلەرنى سۇغا تاشلاپ سۇنى توختىتىشقا ئۇرۇنۇش قاتارلىقلار مۇشۇ خىلدىكى خۇراپىي ھەرىكەتلەردۇر.

5. خۇشامەتكويلۇق

خۇشامەت ئىنساندىكى ئىززەت ـ ھۆرمەتنىڭ ئۆزگەرگەن
ـىتى ۋە ئىپادىسى بولۇپ، ئۇ غەيرىي مۇددىئا مەنبە قىلىنغان
بىرىي نورمال پسىخىك ھەرىكەتنى كۆرسىتىدۇ.

خۇشامەت سىنىپىي بۆلۈنمە پەيدا قىلغان، فېئوداللىق
رزۇم ۋايىغا يەتكۈزگەن پسىخىكلىك ئامىل. فېئودالالار بايلىق،
ـمتىياز، ھوقۇق پەرقىگە قاراپ بىر ـ بىرىگە خۇشامەت قىلىشنى
ۇي ۋە ئادەتكە ئايلاندۇرۇۋالغان. ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى بىر
ـسىم «ئادەم» لەر بايلىقتا ئېرىشىش مەقسىتى، ھوقۇق، ئىمتىياز
ەمەسى ۋە ئۆزىدىن تۆۋەن تەبىقىلەرنى بوزەك قىلىش قارا
ـيىتىنىڭ ۋەسۋەسىسىدە فېئودالالارغا ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن
ۇشامەت قىلغان. خۇشامەتنى ئىبارەت بۇ غەيرىي نورمال
ـسىخىك ئامىل ئىجتىمائىي تۈزۈم، ئىرسىيەت، ئۇدۇم، نىيەت ۋە
اشقا ئامىللارنىڭ ھامىيلىقىدا تەرەققىي قىلىپ بۈگۈنگە قەدەر
ۋاملىشىپ كەلگەن.

خۇشامەتنى ئىپادىلىنىش ھالىتىگە قاراپ تۆۋەندىكى
رلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

(1) سالام خۇشامىتى؛
(2) مەرىكە ـ سورۇن خۇشامىتى؛
(3) تۆۋەنچىلىك خۇشامىتى؛
(4) كۆز بوياش خۇشامىتى؛

(5) قولغا كىرگۈزۈۋېلىش خۇشامىتى؛
(6) چەكلىملىك قىلىش خۇشامىتى.

سالام خۇشامىتى — سالاملىشىشتا ئىپادىلىنىدىغان خۇشامەت تىپى. خۇشامەتچىلەر بايلىقى كۆپ، هوقۇق - ئىمتىيازى بار ئادەملەرگە هەر خىل شەكىللەردە قۇللارچە ئېگىلىپ سالام قىلىدۇ. خۇشامەت سالىمى قىلغۇچىلارنىڭ هەرىكىتى ئىككى تەرەپلىمىلىككە ئىگە بولىدۇ: ئۇنىڭ بىرى — باي، ئىناۋەتلىك، هوقۇقدارلارغا يېقىنلىشىپ ئۇلارنى قولغا كەلتۈرۈش، ئۇلارنىڭ ئىشەنچىسگە ئېرىشىش، ئۇلاردىن نەپ ئېلىش، ئۆزىنى سەممىي، كەمتەر كۆرسىتىشنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا كۆرۈلسە؛ يەنە بىرى — دەرىجىسى تەڭ ياكى تۆۋەنلەرگە غادىيىش، مەنمەنچىلىك قىلىش، ئۆچمەنلىك قىلىشتا كۆرۈلىدۇ. بۇنداق خۇشامەتچىلەر بەزىدە ئۆزىگە گۇپپاڭچى كۆپەيتىش غەرىزىدە ئەتراپىدىكىلەرگە نەيرەڭۋازلىق سالىمى قىلىدۇ.

مەرىكە - سورۇن خۇشامىتى — داستىخاندا ئىپادىلىنىدىغان خۇشامەت تىپى. خۇشامەتچىلەر هوقۇقى بار، ئىمتىيازى چوڭ، بايلىقى كۆپ ئادەملەرگە مەرىكە - سورۇندىن پايدىلىنىپ خۇشامەت قىلىدۇ. خۇشامەتچىلەر مەرتىۋە جەهەتتە ئۆزىدىن يۇقىرىلار توي - تۆكۈن، نەزىر - چىراغ قىلسا، چاي، زىياپەت ئۆتكۈزسە، ئازراق تونۇشلۇقنى باهانە قىلىپ قازان ئاسقۇچىلار، خىزمەت قىلغۇچىلار قاتارىغا كىرىۋېلىپ ئۆي ئىگىسىگە خۇشامەت قىلىدۇ. سورۇنغا كەلگەن ئەمەلدارلارغا خۇشامەت قىلىپ خەقنىڭ ئىشىدا ئۆزىنى كۆرسىتىدۇ، يەنە پۇرسەت تېپىپ ئەمەلدارلارغا خۇشامەت چېيى بېرىدۇ.

چاكارلىق خۇشامىتى — خۇشامەتنىڭ ئالاهىدە تىپى. ئۇ

ۇشامەتچىلەرنىڭ ئەمەلدار ، بايلارنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىشتىكى
ستىسى بولۇپ ، بۇنداق خۇشامەتچىلەر ئەمەلدار ، بايلارنىڭ
ىگە بېرىۋېلىپ ئۆي ئىشنى قىلىپ بېرىش ، بالىلىرىنى بېقىش ،
شۇق توشۇش ، خوتۇنىنى ، بالىسىنى ئەۋەتىپ چاكارلىق
لدۇرۇش ۋاستىسى بىلەن خۇشامەت قىلىدۇ . بۇ خىل
ۇشامەت ئادەتتە قولغا كىرگۈزۈۋېلىش خۇشامىتى ، مەرىكە ـ
رۇن خۇشامىتى بىلەن ئارىلىشىپ ياكى بىرىكىپ كېتىدۇ .

كۆز بوياش خۇشامىتى ـــ بىر خىل مۇرەككەپ خۇشامەت
ىپى . ئۇ ، بىلىمسىز ، ئىقتىدارسىز ، ئەخلاقسىز ، ئەمما ھىيلە ـ
كىرلىك ، نەيرەڭۋازلىققا كۆنگەن مەككار ئادەملەر تەرىپىدىن
ۇندىلىدۇ . بۇنداق ئادەملەر ھەر خىل ئۇسۇل ۋە شەكىللەردە
ۇشامەت ھۈنەرلىرىنى ئىشقا سېلىپ ئەمەلدارلارنىڭ كۆزىنى
ياپ ، ئۆزىنى بىلىملىك ، ئىقتىدارلىق ، سەمىمىي قىلىپ
ۆرسىتىدۇ ؛ باشقىلار قىلغان ئىشنى مەن قىلدىم ، دەپ دوكلات
لىدۇ ؛ يىغىن سورۇنلىرىدا ئەمەلدار (باي) نى قارىتىپ تۇرۇپ
ختايدۇ ؛ باشلىق بار چاغدا ئىنتىزامچان ، ئىشچان بولۇۋالىدۇ ؛
شقىلارنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرىنى ئوغرىلاپ ياكى ئۇنىڭغا
رىك بولۇۋېلىپ بىلىملىك قاتارىغا كىرىۋالىدۇ .

قولغا كىرگۈزۈۋېلىش خۇشامىتى ـــ مۇرەككەپ ، ئاسان
يقىغىلى بولمايدىغان خۇشامەت تىپى . ئۇ ، ھەر خىل
تلاملاردىكى ئۆزگىچە خاراكتېرلىك ئادەملەر تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا
ىقىدۇ . بۇنداق ئادەملەر ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى ، سالاھىيىتى
باشقا خۇسۇسىيەتلىرىدىن پايدىلىنىپ ، ئەمەلدار ، باي ،
متىيازلىقلارغا سوۋغات بېرىش ، داستىخان سېلىش ، خوتۇن
ستىسى ، چاكارلىق قىلىش ، ناتوغرا يول بىلەن تاپقان پۇلىدىن

« زاكات » بېرىش ، پەيدىغىندىن « ئۆشرە » ئايرىش ئۇسۇللىرىنى ئىشقا سېلىپ خۇشامەت قىلىپ ناچار باشقۇرۇش پىسخىكىسى ، ناچار باشقۇرۇش ئۇسۇلىغا ئىگە ئەمەلدارلار ۋە ئاچكۆز ، شەھۋەتپەرەس ئادەملەرنى قولغا كىرگۈزۈۋالدۇ . ئۇلاردىن پايدىلىنىپ يۇقىرىغا ئۆرلەش ، ئورنىنى چىڭىتىش ، « رەقىب » لىرىنى يىقىتىش ۋە ئۇلارنى كۆزدىن يىراقلىتىش غەرىزىنى روياپقا چىقىرىدۇ . بۇ خىلدىكى خۇشامەتچىلەر ئۆز نۆۋىتىدە ئىلغار باشقۇرۇش پىسخىكىسى ۋە ئىلغار باشقۇرۇش ئۇسۇلىغا ئىگە ئەمەلدارلارنىڭ كۈشەندىسى ، ناچار باشقۇرۇش پىسخىكىسى ۋە ئۇسۇلىغا ئىگە ئەمەلدارلارنىڭ يۆلەنچۈكى ، تۇراقسىز باشقۇرۇش پىسخىكىسى ۋە ئۇسۇلىغا ئىگە ئەمەلدارلارنى ئازدۇرغۇچى بولۇش رولىنى ئوينايدۇ .

چەكلىمىلىك قىلىش خۇشامىتى — خۇشامەتنىڭ بىر خىل يوشۇرۇن تىپى ، بۇ خىلدىكى خۇشامەتچىلەر ئەتراپىدىكى ئادەملەرنىڭ مەلۇم ئىقتىدارى ، ئەمگىكى ، ئەقلىي قابىلىيىتى ۋە ئىناۋىتىنى چەكلەش ئۈچۈن مەلۇم ئەمەلدار ، گۇيپاگچىلارنى خۇشامەت قىلىپ قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ ، ئۇلارنىڭ كۈچى بىلەن ئۆزى كۆرەلمىگەن كىشىلەرنى نابۇت قىلىشقا ئۇرۇنىدۇ . بۇ خىل خۇشامەت تىپى قولغا كىرگۈزۈۋېلىش خۇشامىتى ، چاكارلىق خۇشامەتلىرى بىلەن بىرىكىپ كېتىدۇ .

خۇشامەتچىلىك ناچار ئىللەت . ئۇ ئىلغار باشقۇرۇش پىسخىكىسى ۋە ئۇسۇلىنى چەكلەش بىلەن بىر چاغدا ، ئىلغار باشقۇرۇش پىسخىكىسى ۋە ئىلغار باشقۇرۇش ئۇسۇلى تېخى ئۈستۈنلۈكنى ئالمىغان مىللەت ۋە قاتلاملاردا مەلۇم دەرىجىدە بازار تاپىدۇ . خۇشامەتچىلەر ھەر خىل « ھۈنەر » لىرى بىلەن ناچار

شقۇرۇش ، بويسۇنۇش پسخىكىسىنى كۆچەيتىدۇ . شۇنىڭ بىلەن
اختىپەز ، ئىقتىدارسىز ، يالغانچى ، ئىككى يۈزلىمە ، قاششاق ،
سەتخور ، ئاداۋەتخور ، تەمەخور ، ئاچكۆزلەرنىڭ بازىرى
اتلىشىپ ، ئىقتىدارلىق ، سەمىمي ، هايالىق ، دۇرۇس
ىشىلەرنىڭ چەتكە قېقىلىشىغا ، ئىختىساس ئىگىلىرىنىڭ
سۇرۇلۇپ قېلىشىغا سەۋەب بولىدۇ ـ دە ، « ئات جۇۋازدا ، كالا
ىدە » هالىتى شەكىللىنىدۇ .

بىزدە خۇشامەتنىڭ ھەممە تىپلىرى تولۇق مەۋجۇت . ئۇ
زى ، ھاي ، تارماق ۋە بەزى يۇرت ئاھالىلىرىنىڭ بىر قىسمىدا
ىلا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان . خۇشامەتچىلەر مىللىتىمىزنىڭ
ئەنىۋى ئېسىل ئەخلاقىي پەزىلىتى ــ چوڭلار ، بىلىملىكلەرنى
رمەتلەش ، كىچىكلەرنى ئىززەتلەش ، بىر ـ بىرىنى ئۆزئارا
رمەت قىلىشنى بۇزۇپ ، خۇشامەتنى پايدىلىنىپ ئىجتىمائىي ،
سىياسىي نەپ ئېلىۋاتىدۇ ھەم مىللەتنىڭ ساپاسىنى تۆۋەنلىتىپ ،
ىرازىغا تەسىر يەتكۈزۈۋاتىدۇ . ئەمما ، خۇشامەتچىلەر ھامان ،
ر قانداق جايدا ، ھەق ئالدىدا ، دۇرۇس نىيەتلىك ئادەملەر ئالدىدا
رمەندە بولماي قالمايدۇ .

6. ئاچكۆزلۈك

« كۆزى ئاچقا يەتمەس پۈتۈن بۇ جاھان »

ـ يۈسۈپ خاس ھاجىپ

ئاچكۆزلۈك ئىنسان تەبىئىتىدىكى چېكىدىن ئاشقان شەخسىيەتچىلىك روھىي ھالىتى ۋە ھەرىكىتىنىڭ بىر خىل ئىپادىسى بولۇپ، ئۇ مەلۇم ئادەم ۋە تەبىقىلەرنىڭ ماددىي، مەنىۋى ئوبيېكتلارغا قانائەت قىلماسلىقتىن ئىبارەت پسىخىك ھالىتى ۋە ھەرىكىتىنى كۆرسىتىدۇ.

ئاچكۆزلۈك ئىنسانلار خۇي ـ مىجەزىگە ئەڭ دەسلەپتە چاپلاشقان روھىي ئاجىزلىق بولۇپ، ئۇ ئىنسانلار خۇي ـ مىجەزىنىڭ بىر ـ بىرىگە ئوخشاشمايدىغان ھالەتكە كېلىشىگە سەۋەبچى بولغان روھىي كۈشەندە ۋە بىر قىسىم ئىنسانلارنى بىر ـ بىرىگە قارىمۇ قارشى ئىككى قۇتۇپقا بۆلگەن مەنبەدۇر. ئىنسان تەبىئىتىدىكى تەمەخورلۇق، خۇشامەت، ئاداۋەتخورلۇق، قۇلچىلىق (تەخسىكەشلىك)، يۇرتۋازلىق ۋە ھەسەتخورلۇق قاتارلىق ئاجىزلىقلارنى ئاچكۆزلۈك تۇغدۇرىدۇ ھەم يېتىشتۈرىدۇ. رېئاللىقتا ئاچكۆزلۈكنىڭ ئىپادىلىنىشى كۆپ قاتلاملىق ۋە مۇرەككەپ بولىدۇ.

ھەممىلا ئادەم ئاچكۆز بولمايدۇ. پەقەت ئايرىم ئادەملەردە ئاچكۆزلۈك پسىخىكىسى شەكىللەنگەن بولىدۇ. ئاچكۆزلۈك ئادەملەرنىڭ گۆدەكلىك دەۋرىدە يېمەك ـ ئىچمەككە ئاچكۆز بولۇشىدىن پەيدا بولۇپ، ئادەملەرنىڭ جىسمانىي ۋە پسىخىك

لشگه ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىپ، يېڭى ئاچكۆزلۈك تىپلىرىغا
گىرىدۇ. يەنە مەلۇم بىر خىل ئىجتىمائىي شارائىت ياكى بىر
ل يېڭى تاللاش بەزىدە مەلۇم بىر خىل ئاچكۆزلۈكنى پەيدا
دۇ. ئاچكۆزلۈك پسىخىكىسى بەزىلەردە روشەن ھەم كۈچلۈك،
لەردە سۇس ياكى يوشۇرۇن بولىدۇ؛ بەزىلەرنىڭ پسىخىكىسىدا
اڭ بىر - ئىككى تىپى مۇقىملاشقان، بەزىلەردە ئۇنىڭ ھەممە
پى تېپىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئاچكۆزلۈك پسىخىكىسىنى
تىلدۇرگەن ئادەملەردىكى ئاچكۆزلۈكنىڭ ئىپادىسى ئوخشاش
مايدۇ؛ بەزىلەر يېمەك - ئىچمەككە، بەزىلەر مال - دۇنياغا،
لەر كىيىم - كېچەككە ئاچكۆز بولىدۇ؛ بەزىلەر ھاۋايى -
ەسكە ئۆزىنى ئۇرسا، بەزىلەر ھوقۇق - ئىمتىياز
ەكچىلىكىدە ھىيلە - مىكىر، سۇيىقەست ئىشلىتىدۇ.

(1) يېمەك - ئىچمەك ئاچكۆزلۈكى. يېمەك - ئىچمەك
كۆزلۈكى ئادەمنىڭ كىچىكلىكىدە پەيدا بولىدىغان ئاچكۆزلۈك
پى. ئۆسمۈرلەردىكى يېمەك - ئىچمەككە بولغان ئاچكۆزلۈك
اسەن بىر نەچچە خىل غىزاغا كۆزى تويماسلىقتىن پەيدا
لىدۇ. بۇنداق باللاردا غىزانى كۆپ يەپ قورسىقى تويسىمۇ،
زى تويمايدىغان خۇي يېتىلىدۇ. مانا مۇشۇ خۇي ئاستا - ئاستا
بالىنىڭ بىر خىل پسىخىكىسىغا ئايلىنىدۇ - دە، چوڭ بولغانچە
اقىنى زىيادە ئىستېمال قىلىدىغان، قورسىقى تويسىمۇ كۆزى
ماي، يېمەك - ئىچمەككە ئۆزىنى ئۇرىدىغان بولۇپ قالىدۇ.

« كۆزى ئاچ ئۆلسە تويار » دېگەندەك، يېمەك - ئىچمەك
كۆزلۈكىگە گىرىپتار بولغانلار بىرەر ۋاخ تاماق ياكى بىرەر
تىملىق زىبايەت بىلەن ئاقنى قارا، قارىنى ئاق قىلىشقا تەييار
رىدىغان بولىدۇ. ئاچكۆزلەر دائىم مېھماندارچىلىق، توي،

نەزىر ، تاماق سورۇنلىرىنىڭ بولۇپ تۇرۇشىنى ، ئالىي غىزانىڭ بولۇشىنى تەمە قىلىدۇ . ئەجدادلىرىمىز بۇنداقلارنى « گېلى تويماسىنىڭ قولى گال ، كۆزى تويماسنىڭ ئەقلى گال » دەپ خۇلاسىلىغان .

(2) كىيىم - كېچەك ئاچكۆزلۈكى . كىيىم - كېچەك ئاچكۆزلۈكى يېمەك - ئىچمەك ئاچكۆزلۈكىگە ئوخشاش بىر خىل ئاچكۆزلۈك تىپى . ئۇ كۆپىنچە ئاياللاردا ، ئاير ئەرلەردە شەكىللىنىدۇ . كىيىم - كېچەك ئاچكۆزلۈكىگە مۇپتىلا بولغانلارنىڭ ئولتۇرسا - قوپسا ئويلايدىغىنى يېڭى كىيىم كىيىش ، باشقىلار كىيگەننىمۇ كىيىش ، باشقىلار كىيمىگەننىمۇ كىيىش . بۇنداق پىسخىكىلىق ئادەملەرنىڭ كۆزى كىيىم - كېچەككە ، زىبۇ زىننەتكە تويماي ، ھەدىسە كىيىم - كېچەك ، زىبۇ زىننەت توپلايدۇ . باشقىلار بىرەر يېڭى پاسوندا كىيىم كىيسە ياكى زىبۇ زىننەت تاقىسا ھەسەت قىلىپ ئولتۇرالماي قالىدۇ . بەزىلىرى ئائىلىسىنىڭ ئىقتىسادىي شارائىتى بىلەن ھېسابلاشماي ، يېمەي - ئىچمەي ، بالىلىرىنى كىيىمسىز ، قورسىقىنى ئاچ قالدۇرۇپ ، ھەتتا قەرز ئېلىپ كىيىم - كېچەك توپلايدۇ . كىيىم - كېچەك ئاچكۆزلۈكى ئاخىر ئۇلارنى « ئۇچىسىغا قارىسا كۆز چاقنايدىغان ، ئۆيىدىن چاشقان يامانلايدىغان » قىلىپ قويىدۇ .

كىيىم - كېچەك ئاچكۆزلۈكى ئادەملەرنى سۆلەتۋاز ، ھۇرۇن قىلىپ قويىدۇ . ئىقتىسادنى بۇزۇپ ، ئائىلىنى ، جەمئىيەتنى ئىسراپچىلىققا باشلاپ ، جەمئىيەتكە « تېشى پال - پال ، ئىچى غال - غال » لىق ئېلىپ كېلىدۇ .

(3) مال - دۇنيا ئاچكۆزلۈكى . مال - دۇنيا

كۆزلۈكى ئاچكۆزلۈك ئىچىدىكى ئەڭ ناچار پسىخىك ھالەت. ئۇ
- مالغا ھېرىسمەن بولۇش، ئۇنى ئاچكۆزلۈك بىلەن يىغىپ
لاشتا ئىپادىلىنىدۇ.

مال - دۇنيا ئاچكۆزلۈكىنىڭ ئىنسان پسىخىكىسىدا
كىللەنگەن تارىخى ئەڭ ئۇزاق. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئىنسانلار
پلىشىپ ئوۋچىلىق، تېرىقچىلىق قىلىپ ئوۋ غەنىمەتلىرى،
لىق، مېۋىلەردىن تەڭ بەھرىمەن بولغان. ئوۋ قوراللىرى،
رىقچىلىق سايمانلىرى جامائە - ئورۇق (توپ) نىڭ
گىدارچىلىقىدا بولغان. يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرىغا
لگەندە، پسىخىكىسىدا شەخسىيەتچىلىك ۋە يامان نىيەت ئۆسۈپ
ىقان جامائە باشلىقلىرى ۋە ئۇنىڭ يانتاياقلىرىدا مال - دۇنيا،
شلەپچىقىرىش قوراللىرى، ئوۋ غەنىمەتلىرى، ئاشلىق، مېۋە،
پىنچا بۇيۇملىرى، چارۋا، ئورمان - يەرلەرنى ئىگىلىۋېلىپ
نىڭ قىلىۋېلىش مەقستى شەكىللەنگەن. ئاخىر بۇ سەۋەبلەر
پەيلى ئىپتىدائىي كوممۇنا يىمىرىپ تاشلانغان. ئاقىۋەتتە
سانلار ئىچىدە مال - مۈلۈككە، بايلىققا ئىگە بولۇۋالغانلار،
- مۈلۈككە ئىگە بولالمىغانلاردىن ئىبارەت ئىككى گۇرۇھ
كىللەنگەن.

مال - دۇنيا ئاچكۆزلۈككە گىرىپتار بولغانلار مال -
لۈككە ئىگە بولغاندىن كېيىن، ئۇلاردا تايىيار تاپلىق پسىخىكىسى
سىل بولۇپلا قالماي يەنە ئىگە بولغان ئىشلەپچىقىرىش
ستىلىرىگە تايىنىپ ئەمگەكچىلەردىن كۆپلەپ مال - دۇنيا
دۇرۇۋېلىش ئاچكۆزلۈكى ئۆسۈپ چىققاچقا، ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە
ۇم ۋۇجۇدقا چىققان.

مال - دۇنيا ئاچكۆزلۈككە گىرىپتار بولغانلارنىڭ پۇل -

مالغا بولغان ئاچكۆزلۈكى بەك كۈچلۈك بولىدۇ. قولىغا خېلى كۆپ مال - دۇنيا كىرسىمۇ ئۇنىڭغا قانائەت قىلمايدۇ. بۇ خىل ئاچكۆزلۈك ئادەتتە هوقۇق - ئىمتىيازغا ئېرىشكەنلەر، سودىگەر - زەردارلار ۋە پۇل - مالغا ئېرىشىش ئۈچۈن پۈتۈن هۈنىرى، هىيلىسىنى ئىشقا سېلىۋاتقانلاردا پەيدا بولۇپ ئۆسۈپ بارىدۇ. ئۇلارنىڭ پۈتۈن پىكىر - خىيالى مال - دۇنيا توپلاشقىلا قارىتىلىدۇ. باشقىلاردىن نەپ ئېلىش، توپلاش، ئۇنى قانداق ساقلاش ۋە كۆپەيتىش — ئۇلارنىڭ تىرىكچىلىكىدۇر.

« كۆزى ئاچ كىشى بولماس مالغا باي، پۈتۈن دۇنيا بولسا ئۇنىڭ، يەنە ئۇ گاداي ». مال - دۇنيا ئاچكۆزلۈكى ئادەملەرنى بېخىل، پىخسىق، قانائەتسىز قىلىپ قويىدۇ. شۇڭا ئاچكۆزلەر مال - دۇنياغا ئىگە بولغاندىن كېيىنمۇ، يەنە مال - دۇنياغا كۆزى تويمايدۇ.

ئۇيغۇرلاردىكى مال - دۇنيا ئاچكۆزلىرى ئىلگىرى يىغقان مال - دۇنياسىنى ئالتۇن - كۈمۈشكە ئايلاندۇرۇپ، ئۇنى يات قول تېگىشتىن ساقلايمەن دەپ تام قېتىغا تىقىش، كۆلۈگىغا، دەرەخ تۈۋىگە كۆمۈپ ساقلاش، پۇلغا يەر ئېلىش هەلەكچىلىكىدىلا ياشىغان. بىر قىسىم ئاچكۆزلەر هازىرمۇ شۇ ئەندىزىلەردىن چەتنىگىنى يوق.

ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا باشقىلارنىڭ، يېتىمنىڭ هەققىگە قارا ساناش، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش، جازانىخورلۇق قىلىش، دۆلەتنىڭ، كوللېكتىپنىڭ پۇلىغا، مۈلكىگە خىيانەت قىلىش يولىدا هەر خىل ۋاسىتىلەرنى ئىشقا سېلىشتەك ئەخلاقىي بۇزۇقلۇقنىڭ سادىر بولۇپ تۇرىدىغانلىقى دەل مال - دۇنيا ئاچكۆزلۈكىنىڭ ئاقىۋىتى.

مال ـ دۇنيا ئاچكۆزلۈكى پسىخىكىسى مال ـ دۇنيالىق
لغانلاردا ھوقۇق ـ ئىمتىياز ئاچكۆزلۈكىنى پەيدا قىلىدۇ. ئۇلار
قۇقنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا ھوقۇقدارلارغا خۇشامەت قىلىپ
رنى تورغا ئىلىندۇرماقچى بولۇشىدۇ. ئەتراپىدىكىلەرگە ئىچى
لىق بىلەن مۇئامىلە قىلىپ كۆزگە ئىلمايدۇ. بۇ پسىخىك ھالەت
رنى ئېتىقادسىز، غۇرۇرسىز ھالغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ. ۋاقتى
لگەندە ئۇلار ھارام مالغا ئىگە بولۇش، مال ـ دۇنياسىنى قولدىن
قارماسلىق ئۈچۈن ئەل، مىللەت ۋە ئائىلىسىگە خىيانەت قىلىدۇ.

(4) ھوقۇق، ئىمتىياز ئاچكۆزلۈكى. ھوقۇق، ئىمتىياز
ىكۆزلۈكى ئېكسپىلاتاتور سىنىپ ۋە ئۇنىڭ ۋەكىلى بولغان
كۈمرانلار ھەمدە ئۇلارنىڭ غالچىلىرى، ئەگەشكۈچىلىرىنىڭ
سىخىكىسىدا شەكىللەنگەن شۇنداقلا شەكىللىنىدىغان يىرىك
ىچكۆزلۈك تىپى. بۈگۈنكى كۈندە بولسا مەلۇم شەخسىي غەرەز
ى غەيرىي نىيەتنى كۆڭلىگە پۈككەن ۋە ياكى ئىجتىمائىي نەپنى
لغا كەلتۈرۈشنى خىيال قىلىدىغان ئادەملەردە پەيدا بولىدىغان
ورمال ھەرىكەت.

ئۆتمۈشكە نەزەر سالغاندا، ھوقۇق، ئىمتىياز ئاچكۆزلۈكىگە
پتىلا بولغان خاقان ـ پادىشاھلار، ئېلىكخان، ۋەزىر ـ
زرالار ئىچىدە ھوقۇقنى دەپ قېرىندىشىنى، ئاتىسىنى
ىتۈرگەن؛ بالىسىنى ئۆلتۈرۈپ ھوقۇقنى قوغدىغان، ھوقۇق
لىشىپ ئەلنى پارچىلىغان، ھوقۇققا ئېرىشىش ئۈچۈن دوستلىرىغا
تقىنلىق قىلغانلار بولغان. بەزى ھوقۇق ـ ئىمتىياز ئاچكۆزلۈكى
تقىقىغا چوڭقۇر پاتقانلار ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىنى،
مىنىنى كېڭەيتىش، باشقىلارنى قۇل قىلىش غەرىزىدە ئۇرۇش
زغاپ قانلىق قىرغىنچىلىققا سەۋەبچى بولۇپ، ئىنسانىيەتكە

دەھشەتلىك بالايىئاپەت كەلتۈرگەن . ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنى ۋەيران قىلىشقان .

ھوقۇق ، ئىمتىياز ئاچكۆزلۈكى پىسخىكىسى ئادەمنى رەھىمسىز ، قارانىيەت ھەم غۇرۇرسىز قىلىپ قويىدۇ . بۇنداق پىسخىكىلىق ئادەم باشقىلارغا رەھىمسىز بولىدۇ . ھەممىدە ئۆزىنىڭ گېپىنى راست قىلىدۇ . خەلققە ، قول ئاستىدىكىلەرگە كۆيۈنمەيدۇ . ھوقۇقىنى ، ئىمتىيازىنى ساقلاش ياكى ئۇنى قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن شۇملۇق پىلانلايدۇ ؛ باشقىلارغا قارا چاپلايدۇ . ئاق - كۆكۈل ، ئىقتىدارلىق ئادەملەرنى يوق قىلىش كويىدا بولىدۇ . ئۆزىدىن چوڭ ئەمەلدارلارغا ئۇرا كولايدۇ . ئۆزىدىن تۆۋەنلەرنى بېسىپ ، ئىقتىدارى ، تۆھپىسى بارلارنى پۇتلايدۇ . بۇنداق ئادەملەر ئاغزىدا ۋەتەن ، مىللەت دەپ مەيدىسىگە مۇشتلىسىمۇ ، ئاستىرتتىن ۋەتەن ، مىللەت مەنپەئىتىگە زىيان سالىدۇ .

ھوقۇق ، ئىمتىياز ئاچكۆزلۈكى پىسخىكىسى بىر بۆلۈك ئىنسانلارغا ھەمراھ ئامىل . ئۇ ھەر قانداق ماكان ، زاماندا ھامان ئايرىم كىشىلەرنىڭ پىسخىكىسىدىن تېپىلىدۇ . ئۇلار بىر ياكى بىرنەچچە خىل ئاچكۆزلۈك پىسخىكىسىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ ھەرىكەت قىلىدۇ ، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى ، ئىقتىسادى ئۇلارنىڭ ئاچكۆزلۈك پىسخىكىسىنى ئۆزگەرتەلمەيدۇ . ھەتتا ئۇلارنىڭ باشقا ھەر خىل سۈپەتلىرىمۇ ئۇنىڭ ئاچكۆزلۈك پىسخىكىسىغا توسالغۇ بولالمايدۇ . ساختىلىق ، كۆز بوياماچىلىق بىلەن قولغا كىرگۈزۈلگەن مەلۇم ھوقۇقى ، ئىمتىيازى ياكى سالاھىيىتىدىن پايدىلىنىپ ئۆزىگە تېگىشلىك بولمىغان ئورۇنغا چىقىشنى خىيال ـــ تەمە قىلىدۇ . بۇ يولدا ئۆزىگە توسالغۇ دەپ قارىغان كىشىلەرنى كۆزدىن يوقىتىش ۋاستىلىرىنى قوللىنىدۇ .

هوقـۇق ، ئىـمـتـيـاز ئاچكۆزلۈكى پسخىكىسى هوقۇقدار ،
ـتـيـازلـىقلارنـىڭ قـول ئاسـتىدا ۋە ئەتراپىدا يۇرگەنلەرنىڭ
ـخىكىسىغىمۇ ئۆتىدۇ . ئۇلار خوجايىنىنىڭ هوقۇق ، ئىمتىيازىنى
ـا تـېـرەك قـىـلـىـپ بـاشـقـىلارغـا زۇلۇم سالىدۇ . خوجايىنىنىڭ
ـپىياتىغا قاراپ ، خوجايىنى يامان كۆرگەننى دۈشمەن تۇتۇپ ،
جـايـىـنـى ھىجايغانغا خۇشامەت ، يالاقچىلىق قىلىپ ، مەنسەپ ،
ئام تەمە قىلىدۇ . « پادىشاھ ئۆزىسە بىر ئالىمنى ، نەۋكىرى ئۆزەر
ـڭ ئالـمـىـنـى » دېـگـەنـدەك . غالچىلارنىڭ ئەلگە كەلتۈرىدىغان
لمىش ـ ئەتمىشلىرى هوقۇق ـ ئىمتىيازلىقلارنىڭكىدىنمۇ كۆپ
ـدۇ .
هوقـۇق ، ئىـمـتىياز ئاچكۆزلۈكى مال ـ دۇنيا ئاچكۆزلۈكى
ەن بىرىكىپ كېتىدۇ . هوقۇقلۇق ، ئىمتىيازلىقلارنىڭ ئاچكۆزلۈك
ـخـىكىسىدا ۋە هوقۇق ، ئىمتىيازنى قولغا كىرگۈزۈش قەستىدە
رگـەنـلـەردە هارام ئىـقـتـىسادقا ئېرىشىش غەرىزى يوشۇرۇنغان
ىدۇ . شۇڭا ئۇلار هوقۇق ، ئىمتىيازغا ئىگە بولۇپلا بېيىش ئۈچۈن
ـيـانەت قىلىش ، پارا ئېلىش ، ئارتۇق ئىگىلىۋېلىشنى باشلايدۇ .
ـغـقـان هارام ئىـقـتـىساد ، مۈلۈكنىڭ بىر بۆلىكىنى ئۆزىگە هامىي
ـغان هوقۇقدارغا تۇشۇپ « تەخت » نى چىڭىتىش ۋە يوغىنىتىش
يـىـدا بـولـىـدۇ . بـۇ خـىـل تـەبـئەت ئۇلاردىكى تەمەخورلۇق ،
ـيلـىـگـەرلـىـك ، ئاداۋەتخورلۇق ، ھەسەتخورلۇق ۋە يالغانچىلىق
ارلىق ئاجىزلىقلارنى تەڭ يېتىلدۈرگەن بولىدۇ .
(5) هاۋايـى ـ هەۋەس ئاچكۆزلۈكى . هاۋايى ـ هەۋەس
ـكـۆزلۈكى ئاچكۆزلۈك ئىچىدىكى ئۆزگىچە تىپ . ئۇنىڭ هالىتى
ئۇبيېكتى غەيرىي ۋە بىر قانچە خىل بولىدۇ . شەھۋەتپەرەسلىك ،
اق ـ شارابـقا بېرىلىش ، قىمارغا بېرىلىش ، ئويۇن ـ تاماشىغا

بىرىلىش ، زەھەرلىك چېكىملىككە بېرىلىش قاتارلىقلار ئۇنىڭ كونكرېت خىللىرى . ئۇنى جىنس ئايرىمىسى ، ئىجتىمائىي ئورۇن پەرقى ، ئىقتىسادىي ئەھۋال بويىچە شەكىللىنىدىغان خاراكتېرلاردا پەرقلەندۈرۈش مۇمكىن .

شەھۋەتپەرەسلىكتىن ئىبارەت ھاۋايى ھەۋەس ئاچكۆزلۈكى پىسخىكىسى زىناخورلۇق ، پاھىشىۋازلىق ، خوتۇنبازلىقلاردا روشەن ئىپادىلىنىدۇ . بۇ خىل ئاجىزلىققا گىرىپتار بولغانلار ئەقلىدىن ، ئېتىقادىدىن ، غۇرۇرىدىن ھەم ئىنسانىي سۈپىتىدىن مەھرۇم قىلىپلا قالماي ، مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنى تۆۋەنلىتىپ ، ئەخلاقىي بۇزۇقلۇقنى ئەۋج ئالدۇرىدۇ .

ئىچىملىككە ، چېكىملىككە بېرىلىش ئوخشاشلا ئادەمنى ئېتىقادتىن مەھرۇم قىلىپ ، ئادەمنى ھۇرۇنلۇق ، تەمەخورلۇققا باشلاپ ، ئەقلىدىن ، ئىقتىسادىدىن ھەم ياشلىق باھارىدىن ئايرىيدۇ .

ھاۋايى - ھەۋەس ئاچكۆزلۈكى پىسخىكىسى ئىنسان تەبىئىتىدىكى ئەڭ يىرگىنىشلىك ئامىل . ئىلگىرى ئۆتكەن بەزى پادىشاھ ، ئەمەلدارلار ھوقۇقىغا تايىنىپ شەھۋەتپەرەسلىككە بېرىلىپ ئەلنىڭ ئامانلىقى ، خەلقنىڭ ھالى بىلەن كارى بولمىغان . ھازىرقى كۈندىمۇ ، بۇنداق پىسخىكىلىق ئادەملەر يەنىلا پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ . ئۇلار ھاياسىز ، بەتئەخلاقلىق تەبىئىتى بىلەن جەمئىيىتىمىزدە ھەر خىل ئاقىۋەتلەرنى پەيدا قىلىشماقتا .

7 . هۇرۇنلۇق

هۇرۇنلۇق ئىنساننىڭ ئەقلىي ۋە جىسمانىي ئەمگەككە
ۇتقان پاسسىپ ئىنكاسى ۋە پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلەيدىغان
تالغۇ . ئۇنىڭ لۇغەت مەنىسىدىن پىسخىك مەنىسى كەڭ بولىدۇ .
ەنى ئۇ ، ئادەم (مىللەت) نىڭ ئالغا ئىنتىلمەسلىك ، ئۆزىنى
ۇچەيتىشنى خالىماسلىق ، ئوبيېكتىپ رېئال ھالىتىگە شۈكرى -
نائەت قىلىپ ياشاشتەك سۇبيېكتىپ روھىي ھالىتىنى ۋە خۇي -
ىجەز ئىپادىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان روھىي ئاجىزلىقىنىڭ
رى .

هۇرۇنلۇق پىسخىكىسى بەزى روھىي ئاجىزلىقلارنى پەيدا
ىلىدىغان مەنبە . ئۇ كىشىلەرنىڭ كەسپى ، ئېتىقادىي ھالىتى ھەم
رنى قاتارلىق جەھەتلەردە بىر خىل قاتمال خاراكتېرنى
ەكىللەندۈرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن دېھقان ، ھۈنەرۋەن ،
قۇتقۇچى ، ئوقۇغۇچى ، زىيالىي ، دوختۇر - سېستىرا ،
ۇلازىمەتچى ، پىرىكازچىك ۋە باشقا بارلىق ئىش تۈرلىرىنى
شلەيدىغانلاردا بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان كەسپىي
رۇنلۇق پەيدا بولىدۇ . ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا ، بېرىلىپ
شلىمەسلىك ، تەر ئاققۇزۇشتىن قېچىش ، قانچە نامرات بولسا
ۇنچە هۇرۇنلۇق قىلىش ؛ قولنىڭ ئۇچىدا ئىشلەپ قويۇپ « ئۇجمە
ىش ، ئاغزىمغا چۈش » دەپ كۈتۈپ تۇرۇشلار بىر خىل
رۇنلۇق تىپى بولسا ؛ ئۆگىنىشكە بېرىلمەسلىك ، تۆۋەن ئىقتىدار ،
ەۋسىيىگە قانائەت قىلىش ، قىيىن نۇقتىغا دۇچ كەلگەندە ئايلىنىپ

ئۆتۈپ كېتىش؛ ئۆگىنىشتە ئەپلەپ ـ سەپلەپ كۆن ئۆتكۈزۈش كويىدا بولۇشلار ھورۇنلۇقنىڭ بىر خىل تىپى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىقتىدار، بىلىم، شارائىتى تۇرسىمۇ، ھېرىش ـ چارچاشتىن قېچىپ رولىنى جارى قىلدۇرماسلىق ھورۇنلۇقنىڭ بىر خىل تىپى بولسا؛ جاپالىق ئىشنى قىلىشنى ھار بىلىش، قىلالايدىغان ئىش كۆزىگە كۆرۈنۈپ، پۇتىغا پۇتلىشىپ تۇرسىمۇ قىلماسلىق؛ تەييار ئاش، تەييار كىيىمگە خۇشتار بولۇش؛ ھېچ ئىشقا قول تەۋرەتمەي، زېھنىنى سەرپ قىلماي غايىبتىن، بىرەركىمدىن مال ـ دۇنيا تەمە قىلىش؛ باشقىلار ھەمدەمدە بولسىمۇ، ياردەم بەرسىمۇ، ئۆزىنىڭ نامراتلىق، قالاق قىياپىتىنى ئۆزگەرتىشكە غەيرەت ـ شجائىتى بولماسلىقلار ھورۇنلۇقنىڭ يەنە بىر خىل تىپى ھېسابلىنىدۇ. ھورۇنلۇقنىڭ ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئۆزىگە تېگىشلىك ئىشنى قىلماي ياكى قىلالماي، باشقىلارنىڭ ئىشىغا توپا سىلىپ چەكلىمىلىك قىلىشتەك ئۆزگىچە تىپىمۇ بار.

ئىجتىمائىيەتتە ھورۇنلۇقنىڭ ئىپادىلىنىش شەكىللىرى خىلمۇ خىل بولىدۇ. قالاقلىق، خۇراپاتلىق ۋە نادانلىق روھىي ئاجىزلىقلىرىنىڭ ھورۇنلۇق بىلەن چېتىلىشلىق بولۇشى سەۋەبلىك ھورۇنلۇقنىڭ ئىپادىلىنىش ھالىتى كۆپىيىدۇ. نادانلار ھېلى ئۇ ئىشنى تەس، ھېلى بۇ ئىشنى مەينەت دەپ ھېچ ئىش قىلمايدۇ. ئاخىرىدا ئۇنىڭدىن، بۇنىڭدىن نارازى بولۇپ، ئۆزىنىڭ نامراتلىشىش سەۋەبىنى باشقىلارغا ئارتىدۇ. قالاقلار ئۆزىنىڭ نامراتلىق ھالىتىگە شۈكۈر قىلسا، خۇراپاتلار نامراتلىقنى تەڭرىنىڭ پېشانىمىزگە پۈتكىنى، دەپ تۇرمۇشنى ئۆزگەرتىشنى خالىمايدۇ.

ھورۇنلۇق پسىخىكىسى ئۆزىدىكى ھەر خىل ئامىللار

ەبىدىن ئادەمنى يەنە باشقا ئىجتىمائىي ئىللەتلەرنى سادىر
ىشقا ئېلىپ بارىدۇ . ھۇرۇنلارنىڭ بەزىلىرى ئوغرىلىق ،
چۇقچىلىق قىلىپ ناتوغرا كەسىپ بىلەن ياشاش يولىنى تۇتسا ؛
ە بەزىلىرى تىلەمچىلىك قىلىپ كوّن كەچۈرۈشكە ئۆرۈنىدۇ .
بىلىرى ئاتا - ئانىسى ، تۇغقانلىرىغا ئېششىپ ، ئۇلارنىڭ
قىنىنى ئۆزىنىڭ قىلىش كويىدا بولىدۇ . بەزىلىرى باشقىلار
لغان ئىشنى ، نەتىجىنى ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىش ئۈچۈن ھىيلە -
كىر ئىشلىتىدۇ . بەزىلىرى ئۆزى بىرەر ئىشنى ۋۇجۇدقا
قارالماي ، باشقىلارنىڭ نەتىجىسگە ھەسەت قىلىپ ۋاستە
ىتىپ ئۇنىڭغا زىيانكەشلىك قىلىدۇ .

دېمەك ، ھۇرۇنلۇق پىسخىكىسى ئۆز ماھىيىتى بىلەن ئادەمنى
جدان ، غۇرۇر ۋە ئېتىقادتىن مەھرۇم قىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن
ۇنلاردا ھايا - نومۇس كەملەپ ۋەتەنپەرۋەرلىك ،
ەتپەرۋەرلىك ھەم ئائىلىنى سۆيۈش بۇرچى يوقىلىدۇ . نەتىجىدە
قىمچىلىق ، يالغانچىلىق ، نەپسانىيەتچىلىك ، خۇشامەتچىلىك ۋە
دامچىلىق قاتارلىق ئاجىزلىقلار ھۇرۇنلۇق بىلەن تەڭ ئۆسۈپ
دۇ .

ھۇرۇنلۇقنىڭ ئادەم (مىللەت)، جەمئىيەتكە كەلتۈرىدىغان
بىنى ھەر تەرەپلىمە ۋە زور بولىدۇ . بىرسى ، ئۇ كىشلەرنى
شچانلار ، ئىقتىدارلىقلارنى يامان كۆرىدىغان ئېنسابىسز ،
ىمسىزلىككە مۇپتىلا قىلىدۇ ؛ يەنە بىرسى ، ئادەملەرنى كالتا
م ، كەلگۈسىنى ئويلىماس قىلىپ ، مىللەت ئەزالىرى ئىچىدە
ائەتچانلىق ، قاششاقلىق ، قاتماللىق ۋە بېكىنمىچىلىك روھىي
ىتىنى ئۇلغايتىپ ، مىللەتنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات قەدىمىنى
تىلتىش ، مەدەنىيەتنە چېكىنىدۇرۇش رولىنى ئوينايدۇ .

8. ھەسەتخورلۇق

ھەسەتخورلۇق ئىنسان تەبىئىتىدىكى غەيرىي نورمال پسىخىك ھالەتنىڭ بىر خىل ئىپادىسى. بۇ ئىللەت قەدىمدىن تا ھازىرغىچە بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ مىجەز - خۇلقىدىن ئورۇن ئېلىپ كەلمەكتە. ھەسەت — پارسچە سۆز بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىمىزدا «كۈنلىمەك، ئىچى تارلىق قىلماق، قىزغانماق، ...» دېگەندەك مەنىلەرنى بېرىدۇ ۋە ئادەم پسىخىكىسىدىكى شۇ خىل روھىي ھالەتنى كۆرسىتىدۇ؛ ھەسەتخور — پارس ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان سۆز بولۇپ، «ئىچى تار، قىزغانچۇق، كۈنچى ...» دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ ۋە مەلۇم شەخسنىڭ ھەرىكەت ئىپادىسىنى كۆرسىتىدۇ. بۇلاردىن قارىغاندا، ھەسەتخورلۇق — بىرەر نەرسە مەلۇم ئادەمگىلا تەئەللۇق بولۇش، باشقىلار ئۇنىڭغا يېقىن يولىماسلىق، ئۆزى ئىگە بولالمايدىغان نەرسىگە باشقىلارمۇ ئىگە بولماسلىق، ئۆزى قىلالمايدىغان ئىشلارنى باشقىلارنىڭمۇ قىلالماسلىقىنى تەلەپ قىلىش، مەندە يوق نەرسە باشقىلاردىمۇ بولماسلىقى كېرەك، دەپ قاراپ باشقىلارنىڭ يولىنى توسۇشتەك تېپىك روھىي ھالەت ۋە مەلۇم ئادەمنىڭ خۇلق - مىجەزىدىن ئورۇن ئالغان غەيرىي خۇسۇسىيەتتۇر.

ھەسەتخورلۇق ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. ئىنسانلار ئارىسىدىكى جىسمانىي پەرقلەر، قەلب ۋە خۇي - مىجەز پەرقى قاتارلىق قارىمۇ قارشى روھىي ھالەتلەرنىڭ ئادەملەر ئېڭىدا ۋە

ـ مىجەزىدە پەيدا بولۇشى تۈپەيلىدىن ھەسەتخورلۇق بارلىققا
ەن .
يىلتىزى يوق دەرەخ بولمىغاندەك ، ئىنسانلاردىكى ھەر
ق روھىي ھالەت ۋە ئىدىيىنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەسى ، تۈرتكە
مدىغان ئاملى بولىدۇ . مۇشۇ مەنىدىن قارىغاندا
ەتخورلۇقنىڭ يىلتىزى — ئادەم ئېڭىدىكى چەكتىن ئاشقان
خسىيەتچىلىك ۋە ئىنسان تەبىئىتىنىڭ ئېغىر دەرىجىدە
زۇلۇشىدىن باشقا نەرسە ئەمەس . بەزى كىشىلەر
خسىيەتچىلىك بولمىسا ، ئادەم مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ ،
، يەنە بەزىلەر ھەسەتخورلۇقنى « رىقابەت » دەپ پەردازلايدۇ .
خىل قاراشنىڭ ھەر ئىككىلىسى خاتا . ھەسەتخورلۇق زامان ،
ان ھەم مىللەت ئايرىمايدۇ . ئۇنى ھەر قايسى دەۋردىن ، ھەممە
للەتتىن تاپقىلى بولىدۇ . بۇ يەردە ئايرىۋېلىشقا تېگىشلىك ئىش
ەت ، ھەسەتخورلۇقنىڭ شۇ دەۋر ، شۇ مىللەت ئاھالىسى ئىچىگە
چىلىك دەرىجىدە تارقالغانلىقى ، كىشىلەرنىڭ پسىخىكىسىدىن
چىلىك ئورۇن ئالغانلىقىنى بىلىشتىن ئىبارەت . بەزىلەر
سەتخورلۇق يۇرتۋازلىقتەك مەنىۋى كېسەللىكنىڭ ئىپادىسى ھەم
ملىشىنى شۇ مىللەت ئاھالىسىنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە
بىيلىنىشىگە باغلىق دەپ قارايدۇ . ئىنسان تەبىئىتىدىكى غەيرىي
ماللىقنىڭ سەۋەبىنى مەدەنىيەت ، مائارىپ سۈپىتىدىن ئىزدەش
لىنىققا پەقەت ئۇيغۇن ئەمەس . ئەگەر مەدەنىيەت سەۋىيىسى
نىرى ، تەربىيىلىنىشى ياخشى بولسا ھەسەتخور بولمايدۇ ، دەپ
ساق ، بىر قىسىم زىيالىيلار ، ئالىي مەكتەپ تەربىيىسىنى ئالغان
دىملار ئارىسىدىكى قىزغىنىش ، كۆرەلمەسلىك ، ئىچى تارلىق
لىش ھەم بىر - بىرىگە ئورا كولاشتەك ئىللەتلەرنى نېمدەپ

ئىزاھلاش كېرەك ؟!

ھەسەتخورلۇق روھىي ھالىتى كىشىلەرگە بىرىدىن بىرىگە ، چوڭلاردىن كىچىكلەرگە ، ئاتا - ئانىلاردىن باللارغا يۇقىدۇ ، يەنە بىر تەرەپتىن ، ھەسەتخورلۇقنىڭ ئاتا - ئانىنىڭ قېنى ئارقىلىق باللىغا ئىرسىيەتلىك ھالدا ئۆتۈشىنىمۇ ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ . مانا بۇلار ھەسەتخورلۇق روھىي ھالىتىنىڭ قەدىمدىن تاھازىرغىچە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنلىكىنىڭ بىر ئاساسلىق سەۋەبى . ھەسەتخورلۇقنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى ئىپادىلىرىنى بىلىشتە ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ « قۇتادغۇ بىلىك » كىتابىغا قارىساق ، ئىنتايىن چوڭقۇر چۈشەنچىگە ئىگە بولالايمىز .

« سېنىڭدىن چوڭلار كۆرەلمەس سېنى »

ھەسەتخور ئەمەلدار ، ھەسەتخور خوجايىن قول ئاستىدىكى بىرەر ئادەمنىڭ ئۆزىدىن ئازراق ئېشىپ كېتىشىنى ، تۇرمۇشتا خاتىرجەم ياشاپ ، باياشاد ئۆتۈشىنى خالىمايدۇ ۋە شۇنداق بولۇشقا پۈتۈن كۈچى بىلەن قارشى تۇرىدۇ ھەم توسقۇنلۇق قىلىدۇ . ئۆزىدىن بىلىم ، مەرتىۋە ، ئابروي جەھەتتە ئېشىپ كەتكەنلەرنى ئۆزىنىڭ ئىمتىيازىغا ، ئىناۋىتىگە ، ھوقۇقىغا خەۋپ كەلتۈرىدىغان مەنبە ، ھەتتا دۈشمەن كۆز دەپ قاراپ ، قەستەن قۇسۇر تېپىپ زەربە بېرىدۇ ؛ ئۆز ئەتراپىغا ئىقتىدارسىز ، ئەمەلىي سەۋىيىسى تۆۋەن ، ئاق - قارىنى پەرق ئېتەلمەيدىغان تەخسكەشلەرنى توپلاپ ، ئۆزىنىڭ ئىقتىدارسىزلىقىنى جېنىنىڭ بارىچە يوشۇرىدۇ .

« ھەم سېنى كۆرەلمەس يەنە تەڭ تۇشۇڭ »

ھەسەتخورلۇق ئىللەتتىگە مۇپتىلا بولغانلار ئۆزى بىلەن تەڭتۇش ، تەڭ دەرىجىلىكلەرنىڭ ھەر جەھەتتىن ئۆزىدىن ئېشىپ كېتىشىنى خالىمايدۇ ھەم ئىچى تارلىق قىلىدۇ . بىرەر تەڭتۇشى

ئۆزى بىلەن تەڭ دەرىجىلىكلەر بىرەر ئىشتا نەتىجىگە ئېرىشسە
، خۇشال بولسمۇ ، ئۆزى بىئارام بولىدۇ ۋە قارشى تەرەپنىمۇ
م قىلىشقا ئۇرۇنىدۇ ؛ پۇرسەت تاپسىلا قارشى تەرەپنىڭ
ىتىنى چۇشۇرۇشكە ، نەتىجىسىنى يوققا چىقىرىشقا ئۇرۇنىدۇ .
« سېنىڭدىن كىچىكلەر كۆرەلمەس سېنى »
ئادەتتىكى خادىملار ۋە كىشىلەر ئارىسىدىكى ھەسەتخورلۇق
بەتەن كۆپرەك بولىدۇ . بۇلارنىڭ ھەسەت قىلىشىمۇ
نقىلاردىن قىلىشمايدۇ . بۇنداقلارنىڭ پسىخىكىسىدا
ەتخورلۇقنىڭ ھەممە ئالامەتلىرى بولغاندىن تاشقىرى ، يەنە
ھىيلىگەر ، رەڭۋاز ۋە ئىككى يۈزلىمە كېلىدۇ ، ئۆزىنى
ابلاشقا ئۇستا بولىدۇ . بۇنداقلار ھەسەتخور ۋە كەم ئەقىل
لدارلارغا ئامراق كېلىدۇ - دە ، ھەر خىل ھىيلە - نەيرەڭلەر
ەن ئەمەلدارلارنى ماختاپ ئۇچۇرىدۇ . ئۆزىدىن چوڭ ،
تچىل ، ئاق كۆڭۈل كىشىلەر بىلەن ئۇچراشقاندا ، ئۆزىنى
تىدارلىقلارنى ھۆرمەت قىلىدىغان سەممىي ئادەم قىلىپ
ستىدۇ - يۇ ، كەينىدىن ئۇلارغا ئۆچمەنلىك نەزىرىدە قاراپ ،
سەت تاپسىلا ئۇرا كولايدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ھەرىكىتىنى داۋاملىق
ىتىپ ، ئۆزى ياخشىچاق بولۇۋالغان ئەمەلدارغا داۋاملىق
كلات » قىلىپ ، ئىقتىدارلىقلارغا تاقابىل تۇرۇش گۇرۇھى
شتۇرىدۇ .
ھەسەتخورلۇقنىڭ يەنە بىر تىپى بار ، ئۇ بولسىمۇ ، ئۆزىدىن
لىيەتسىز ، ئىقتىسادى ناچار ، تۇرمۇشى جاپالىق كىشىلەرنىڭ
ۇنداق ئەھۋال ئاستىدىمۇ يەنە خۇشال - خۇرام
اۋاتقانلىقىنى ، جاپا - مۇشەققەتكە تېز پۈكمەي ئۆزىنى
لۇق ، تېتىك تۇتقانلىقىنى كۆرۈپ ئىچى ئىچىشىپ ، خۇدىنى

يـوقـسـتــپ قويغۇدەك دەرىجىدە بىئارام بولىدۇ . ھەسەتخورلۇقنىڭ يەنە مۇنداق بىر ئومۇمىي تىپىمۇ بار بولۇپ ، باشقىلارنىڭ چىرايى ، مېڭىش - تۇرۇشى ، كىيىنىشى ، باشقىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ، باشقىلارنىڭ جورىسى ، ئۆي سەرەمجانلاشتۇرۇشى قاتارلىقلارغىمۇ ھەسەت قىلىشتىن ئىبارەت .

ھەسەتخورلۇق كېسىلى چاپلاشقان كىشىلەر بەزىدە ھەتتا ئاتا - ئانىسى ، ئۆز قېرىنداشى ، بالىسى ، يېقىن دوستىنىڭ تۇرمۇشىغىمۇ ھەسەت قىلىدۇ . بۇ خۇددى « قۇتادغۇبىلىك » داستانىدا كۆرسىتىلگەن « ھەسەت بىر كېسەلدۇر داۋاسى ئۇزاق ، ئۆزىنى ئۆزى يەپ سېزەر ئۇ ئاداق » دېگەننىڭ دەل ئۆزىدۇر .

ئومۇمەن قىلغاندا ، ھەسەتخورلۇقنىڭ ئىپادىلىرى بەك مۇرەككەپ ھەم كۆپ خىل جەريانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ . ھەسەتخورلۇقنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ئاخىرقى ھېسابتا ئىنساننىڭ قەدىر - قىممىتىنى چۈشۈرۈپ ، پۇت - قولىنى بوغۇپ ، ئالغا ئىلگىرىلىيەلمەيدىغان ھالغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ . ئەمما ، بەزى كىشىلەر بۇ نۇقتىنى چۈشىنىشتىن تېخى بەك يىراقتا تۇرماقتا . بۇ تولىمۇ ئەپسۇسلىنارلىق ئىش .

بۈگۈنكى كۈندە ، ھەسەتخورلۇقنىڭ كەلتۈرۈۋاتقان زىيانلىرىغا قاراپ سوكۇت قىلىپ تۇرۇۋېرىش زادىلا توغرا ئەمەس ، شۇنداقلا ھەسەتخورلۇق خۇيىنى ئۆزگەرتىشمۇ ئانچە ئاسان ئەمەس . بۇنىڭ ئۈچۈن ھەممە كىشى ئورتاق تىرىشچانلىق كۆرسىتىشكە ، ئۆزۈمچىلىكتىن خالى بولۇپ ، ئومۇمىيلىق كۆز قارىشىنى مۇستەھكەم تۇرغۇزۇشقا توغرا كېلىدۇ .

9 . يۇرتۋازلىق

يـۇرتۋازلىق ـــ بىر مىللەت ئىچىدىكى يۇرت (مەھەللە) نى
لـىك قىلغان ئاھالىدە شەكىللەنگەن مەزھەپچىلىك خاھىشى ۋە
مـەنـپـەئەتپەرەسلىكنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان پسىخىك
ت .

يـۇرتـۋازلـىـق ھەمـمـە مىللەتتە مەۋجۇت بولغان ئىجتىمائىي
لـەت . مەدەنىيەت ساپاسى ئۆسكەن ، مائارىپ ، پەن ـ تېخنىكا
ارخانا باشقۇرۇش سەۋىيەسى يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن مىللەتلەردە
رى ـ كېيىن تۈگىگەن ياكى ئاجىزلاشقان روھىي ئاجىزلىق .
ەقـەت ئىـقـتىسادى گۈللەنمىگەن ، مەدەنىيەت ، مائارىپتا ئارقىدا
قـان ، ئۇششـاق ئىشـلـەپـچـىـقـارغۇچىلار (يەنە بىر ئاتىلىشى
ىـگـەر) پـسـىـخـىـكـىسى ئۈستۈنلۈكنى ئالغان مىللەت ئىچىدە
بىللىق بىلەن مەۋجۇت بولۇۋاتقان مەنىۋى راك كېسەللىكى .

يـۇرتـۋازلـىـق ئۇيـغـۇر جـەمئىـيـىـتىدە ياشاۋاتقان چوڭ ـ
چـىـك ، ئەر ـ ئايـال ، ئەمـەلـدار ـ خـىـزمەتچى ، زىيالىي ـ
غـۇچـى ، سـودىـگـەر ـ مـولـلـىـنـىـڭ زور كـۆپ قـىسمىنىڭ
ـخىكىسىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان بولغاچقا ، بۇ خىل پسىخىك
كەت ھەر قاچان ، ھەر زامان ئوتتۇرىغا چىقىپ تۇرىدۇ . « ×
× لـىـكـلـەر ئولـتـۇرۇشـى » ، « × × × لىكلەر بەزمىسى »
ـەنـدەك سـورۇنلارنىڭ تويۇشتۇرۇلۇپ تۇرۇشى يۇرتۋازلىقنىڭ
الـىـيلار ، ئالـىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ، خىزمەتچىلەر ئىچىدە
لـى بـازار تاپقانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ . ھەقىقەتەن جەمئىيىتىمىزدە
تـۋازلـىـقـنـىـڭ ئېغـىـر ئىـكـەنـلـىـكىنى ، ئۇنى ئالاھىدە خۇي
ۋالغانلارنىڭ بارلىقىنى ، ئۇنى ئەۋلادلىرىغا سىڭدۈرۈۋاتقانلىقىنى

ئېتىراپ قىلماي تۇرالمايمىز .

يۇرتۋازلىق يېڭى پەيدا بولغان ھادىسە ئەمەس ، ئۇنىڭ مەنبەسى « قەبىلىۋازلىق » تۇر . ئىپتىدائىي دەۋرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى ئاتىنى مەركەز قىلغان ئۇرۇقداشلىق جامائەسىدە شەخس بىلەن ئۇرۇقنىڭ مەنپەئەتى گىرەلىشىپ كەتكەچكە ، ئۇرۇق ئەزالىرى بىرلىكتە ئوۋ ، ئەمگەك قىلىپ ئوۋ غەنىمەتلىرى ، ئەمگەك مېۋىلىرىدىن تەڭ بەھرىمەن بولغان . يەنە بىر تەرەپتىن يات ئۇرۇق - كۈچلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن بىرلىكتە قوغدىنىپ ، ياشاش ئېھتىياجىنى كاپالەتلەندۈرگەن . بۇ ئەينى زاماندىكى ئۆز كوللېكتىپىنى ، ئورتاق مەنپەئەتىنى ۋە ئۆز ماكانىنى قوغداشتىن ئىبارەت ئېسىل خىسلەت بولۇپ ، ئۇنىڭدا شەخسىي غەرەزگە ئورۇن يوق ئىدى . جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى سەۋەبلىك ئىنسانلارنىڭ تەپەككۇرى مۇرەككەپلىشىپ ، ئادەملەردە نىيەت ئوخشاشماسلىقى كېلىپ چىققان . ئۇرۇق - قەبىلىلەردە ئۆزگىچە خۇي - مىجەزلەر شەكىللەنگەن . ئايرىم ئۇرۇقلاردا يەنە بىر ئۇرۇققا ھۇجۇم قىلىپ ، ئۇنىڭ ئوۋ غەنىمەتلىرى ، مال - مۈلكى ، ماكانىنى تارتىۋېلىپ ، ئۆز ئۇرۇقىنى كۈچەيتىشكە ئۇرۇنۇش ئېڭى ۋە خۇيى پەيدا بولغان . بۇ خىل خۇينى تەتقىق قىلغاندا ، ئۇنىڭدىن قەبىلىۋازلىقنىڭ دەسلەپكى بىخلىرىنى تاپقىلى بولىدۇ .

ئىنسانلار ئۇرۇق بويىچە ئايرىلىپ ياشاپ ، تىل ، ئۆرپ - ئادەت ، جۇغراپىيىلىك ماكان بىرلىكى بويىچە قەبىلىلەرگە ئۇيۇشقانلىقتىن ياكى بىر قانچە ئۇرۇق قانداشلىق ، تۇغقانچىلىق ئاساسىدا بىر قەبىلە بولۇپ توپلاشقانلىقتىن ، قەبىلە ئەزالىرىدا بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان خۇي - خۇسۇسىيەتلەر بارلىققا كەلگەن ؛ ئۆز مەنپەئەتىنى ئۈستۈنكى ئورۇنغا قويۇپ ، باشقا بىر

نىڭ مەنپەئەتىنى زىيانغا ئۇچرىتىپ كۆنگەن ئۇرۇقلارنىڭ
اقاللىرى قەبىلىنىڭ هوقۇقىنى ئىگىلىگەن بولسا ، بۇ
لىدىكىلەر يەنىلا باشقا قەبىلىدىكىلەرنى بوزەك قىلىپ ،
نىڭ ئوتلاقلىرىنى ، مال - چارۋىسىنى تارتىۋېلىش
سىلىرىنى دائىم سادىر قىلىپ تۇرغان . بۇ خۇسۇسىيەت ۋە
كەتلەر قەبىلە بىلەن قەبىلە ئوتتۇرىسىدا ئۆتكۈر زىددىيەت ۋە
مەنلىك كەيپىياتىنى ئۇلغايتقان . ئۇرۇق ئەزالىرىدا
شاشمايدىغان خۇيلار ئۆسۈپ بارغان . باشقا قەبىلىگە هۇجۇم
ىپ تەييارغا ئىگە بولۇشنى كەسىپ قىلغان قەبىلە ئەزالىرىدا
كۆزلۈك ، شەخسىيەتچىلىك ، ئۇرۇشقاقلىق ، هارامخورلۇق
خىكىسى پەيدا بولۇپ كۈچەيگەن . ئۇنىڭ قارشىسىدىكى
ىلەرنىڭ ئەزالىرىدا رەزىللىككە قارشى تۇرۇش ، ئۆز
لىسىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش پسىخىكىسى يېتىلگەن .

مانا بۇ بىر قاتار پسىخىك ئامىللار قەبىلە ئەزالىرىنىڭ
ي - مىجەزىدە قەبىلىۋازلىقنى شەكىللەندۈرگەن . ئۇ ئاستا -
تا قانغا ئۆتۈپ ، ئىرسىيەتكە ئايلانغان . ئۇيغۇر ۋە باشقا
رىنداش مىللەتلەرنىڭ تارىخىدا قەبىلىۋازلىقتىن ئىبارەت بۇ
لەت خېلى ئۇزاق داۋام قىلغان . بەزىدە قەبىلە ئىتتىپاقى ،
لىقلارنىڭ پارچىلىنىشى ۋە يوقىلىشىنى كەلتۈرۈپ
قارغان . « ئۇلارنىڭ قوشۇنىنىڭ يېرىمى ئوردىدىكى مال -
لىقنى بۇلىغىلى ماڭدى ، يېرىمى ئۇرۇشقىلى كەلدى ...① »
ەبىلىۋازلىق خاھىشى قەبىلە ئەزالىرىنى شۇنداق
للەشتۈرگەنكى ، قوشنا قەبىلىنى يوقىتىش ئۈچۈن يات
ۆملارنى ئىشقا سالغان . بەزى قەبىلىلەر قەبىلىۋاز قوشنا

① « بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى » دىن .

قەبىلىلەرنىڭ دەستىدىن ماكانىنى تاشلاپ جاپالىق جايلارنى ماكان تۇتقان. «بەگلەردە، خەلقتە ساداقەت بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئىنى بىلەن ئاكىنى ئۆچلەشتۈرۈپ قويغانلىقى ئۈچۈن، بەگلەر بىلەن خەلق ئارىسىغا سوغۇقچىلىق سېلىپ قويغانلىقى ئۈچۈن... دۆلىتىدىن ئايرىلىپتۇ... خاقانىدىن ئايرىلىپ قاپتۇ... ①».

«قەبىلىۋازلىق» نىڭ شەكىللىنىشى ۋە داۋاملىشىشى، بىرىنچىدىن، قەبىلە ئەزالىرىنىڭ پىسخىكىسىدا نادانلىق، ئېتىقادسىزلىقنىڭ پەيدا بولغانلىقى، كۆچمەنلىك ۋە ئۇنىڭ ئىرسىيەتلىك داۋاملاشقانلىقى؛ ئىككىنچىدىن، قەبىلە ئەزالىرىنىڭ پىسخىكىسىدا ئاچكۆزلۈك، هارامخورلۇق ئىللەتلىرىنىڭ ئۈستۈنلىكىنى ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئىنسان تەبىئىتىدىن يىراقلاشقانلىقى؛ ئۈچىنچىدىن، قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ ئۆز خاھىشىنى قەبىلە مەنپەئەتى قىلىپ كۆرسىتىپ، ئۇنى ئەزالىرىغا سىڭدۈرگەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇ ئىدىيە قەبىلىدىكى بارلىق ئەزالارنىڭ پىسخىكىسىغا تەسىر كۆرسىتىپ، پىسخىك هالەتكە ئايلانغان. شۇنىڭ بىلەن قەبىلىۋاز قەبىلىلەردە ئۆزگە قوشنا قەبىلىنىڭ چارۋىسى، مال - دۇنياسى، ئوتلاقلىرىنى تارتىۋېلىپ ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىش؛ باشقىلارنى ئۆزگە بويسۇندۇرۇش بىردىنبىر خاراكتېر بولۇپ قالغان. تار مەنپەئەتپەرەسلىكنى چىقىش قىلغان قەبىلىۋازلىق پىسخىكىسى دەۋر، شارائىتنىڭ ئۆزگىرىشى، چوڭ - كىچىك يۇرتلارنىڭ بارلىققا كېلىشى، يۇرت بىلەن يۇرتنىڭ ئۆز ئالدىغا ئايرىلىپ ياشىشى، يۇرت بەگلىرىنىڭ ئاھالىنى باشقا يۇرت خەلقىنىڭ مەنپەئەتىنى زىيانغا ئۇچرىتىشقا قۇترىتىشى ۋە باشقا يۇرت خەلقىنى

---

① «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» دىن.

ستنشكه ئۆگەتكەنلىكى يۇرتۋازلىقنى پەيدا قىلغان بىر مەنبە
سابلىنىدۇ . لېكىن بۇ ئىچكى مەنبە ئەمەس ، قەبىلىۋازلىق
سخىكىسىنىڭ ئۇدۇم بولۇپ داۋاملاشقانلىقى ، قېنىدا ئاشۇ خۇي
غان ئاھالىلارنىڭ « يۇرت » بولۇپ توپلاشقانلىقى ، كونا
لەتنىڭ يېڭى شارائىتقا ماسلىشىپ يېڭى تۈس ئالغانلىقى ئىچكى
بە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . بۇنىڭدىكى بىر سەۋەبنى تارىخىمىزنىڭ
رىم باسقۇچلىرىدا بەزى قەبىلىلەرنىڭ ھۆكۈمران قەبىلە ،
سۆڭەك قەبىلە ، چوپان قەبىلە ، تېرىقچى قەبىلە ، تۆمۈرچى
بىلە ... دېگەندەك ناملاردا ئاتالغانلىقىدىن ياكى شۇ نامنىڭ
گىدۇرۇلگەنلىكىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ . يەنە بىر سەۋەبنى
گىرىستېغىنىڭ جەنۇب ـ شىمالىدىكى يۇرتلاردا خەلقنىڭ ئۇزاق
دەت بۆلۈنۈپ ياشىغانلىقىدىن ؛ دىن تارقىتىش ئۇرۇشى ، دىن
شاشماسلىقتىن دۈشمەنلىشىش قاتارلىق سەۋەبلەردىن
ۋۋېلىشقا بولىدۇ .

يۇرتۋازلىقنىڭ مەلۇم يۇرت ئاھالىسىدە تېپىك
راكتېرلىنىپ ئوتتۇرىغا چىقىشىدا مىللەت قېنىدىكى
لغۇتلىشىش ئامىلىنى نەزەردىن ساقىت قىلغىلى بولمايدۇ .
غۇرلار باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش تارىخىي تەرەققىيات
سقۇچىدا ئۆز تەركىبىگە 8 — 9 يات قوۋمنى سىڭدۈرۈپ
كەن . مۇشۇ قوشۇلغان قوۋملار بىر يۇرتتا (بىر نەچچە يۇرتتا)
پلاشقان ياكى ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلارغا ئارىلىشىپ
تۇراقلاشقان . يۇرتۋازلىقنىڭ ئىپادىلىنىش ھالىتىگە
اسلانغاندا ، يۇقىرىدىكى ئۇسۇل بويىچە توپلىشىپ شەكىللەنگەن
تلاردا يۇرتۋازلىق پسىخىكىسى گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ .
ىگىدىن قانداشلىقنىڭ رولىنى ، شالغۇتلىشىشنىڭ مۇرەككەپ

خۇي - مىجەزىنىڭ مەنبەسى ئىكەنلىكىنى ھەمدە بۇ ئىككىسىنىڭ مىللەتنىڭ ئىتنىك تەركىبىگە مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرگىلى بولىدۇ.

يۇقىرىقى ئوخشاشمىغان ھالەتتىكى يۇرتۋازلىق ئامىللىرى پەيدا قىلىدىغان يۇرتۋازلىق ئىپادىلىرى بىر - بىرىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ ھەم مۇرەككەپ روھىي ھالەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ. يۇرتۋازلارنىڭ خۇيىدا باشقا يۇرتلارغا بىرىپ شۇ يەردىكىلەرنى بوزەك قىلىش خۇيى ۋە ئۇدۇمى يېتىلگەن بولىدۇ.

قەيەردە يۇرتۋازلار بولسا، شۇ يەردە گورۇھۋازلىق، مەزھەپچىلىك بولىدۇ. يۇرتۋازلىق پىسخىكىسىدىكى ئادەملەر بىر ئورۇنغا باش بولسا، بىرىنچى بولۇپ يۇرتلۇقلىرىنى ئەتراپىغا يىغىدۇ ھەمدە شۇ ئورۇندىكى باشقا يۇرتلۇقلارنى چەتكە قېقىپ زەربە بېرىدۇ. شۇ ئورۇندا ئۆزى بىلەن تەڭ ياكى چوڭراق ئەمەل تۇتقان باشقا يۇرتلۇقلارنىڭ ئىشىدىن قۇسۇر چىقىرىپ، ئارقىسىدىن ئىغۋا توقۇپ ئورنىنى تارتىۋېلىپ، يۇرتداشلىرىغا تۇتقۇزۇشنى پىلانلايدۇ. باشقا يۇرتلۇقلار كىچىككىنە سەۋەنلىك سادىر قىلسا ئېسىلىۋېلىپ قويۇپ بەرمەيدۇ. يۇرتلۇقلىرىنىڭ يامان ئىشىنى ئۆھپە، ناچار خۇيىنى ئېسىل پەزىلەت دەپ جار سالىدۇ. ئىشقا قويۇشتا ئىقتىدار، بىلىم، ئەخلاقىي پەزىلىتىنى كۆزدە تۇتماي، يۇرتلۇقنى ئىزدەپ تاپمىسا كۆڭلى ئۇنىمايدۇ.

يۇرتۋازلارنىڭ پىسخىكىسىدا ھەسەتخورلۇق گەۋدىلىك بولىدۇ. ئۇلار باشقا يۇرتلۇقلارنىڭ بىرەر ئىشنى قىلىپ نەتىجە قازىنىشىدىن بەك قورقىدۇ. ئۇلارنىڭ نەتىجە يارىتىش ئىمكانىيىتىنى توسۇش ئۈچۈن باھانە تېپىپ توسالغۇلۇق قىلىدۇ. باشقا يۇرتلۇقلار نەتىجە قازىنىپ قالسا، نەتىجىسىنى ئۆۋەنلىتىشكە

يوقـقـا چـقـىرىشقا ، ھەتتا قارا چاپلاپ جىنايەتكار قىلىپ
شقا ئۇرۇنىدۇ . بۇنىڭ ئۇچۇن چېقىمچىلىق قىلىش ، تۆھمەت
ش ھۈنىرىنى ئىشقا سېلىپ باشقۇرغۇچىلارنى كولدۇرلىتىدۇ .
يـۇرتـۋازلار نـەيـرەڭـۋاز كېلىدۇ . ئۇلار باشقا يۇرتلۇقلارنى
پ - سـىيلاپ ئۆزىنىڭ سىزىقىغا دەسسىتىشكە ، ئۆزى ئۇچۇن
مـەن چـاپـقۇزۇشقا تىرىشىدۇ . ھېلىسى ئاقمىسا بىر ئۆرۈلۈپلا
ـىـڭ ئەسلى قىياپىتىنى ئاشكارىلاپ دۈشمەنلىشىشكە ئۆتىدۇ .
ۋازلار كىچىككىنە بىلىم ، ھۈنەرگە ئىگە بولسا ، ئۆزىنى قالتىس
ـدارا ىق ، بـىلـىمـى يـۇقـىـرى قـىلىپ كۆرسىتىدۇ . باشقا
ـلـۇقلارنـىڭ خېلى يۇقىرى بىلىمى ، ئىقتىدارى بولسىمۇ ، ئۇنى
اپ قىلمايدۇ ، كۆزگە ئىلمايدۇ .
يـۇرتـۋازلار ئۇرۇشقاق كېلىدۇ . باشقا يۇرتلۇق قوشنىسى ،
ـدىشـىغـا ھەر دائىـم ئوشـۇقـلۇق قىلىدۇ . يول ماڭغاندا باشقا
ـلـۇقلار ئارقـىسـىدىن ماڭمىسا ، ئۇدۇل كېلىپ قالغاندا يولنى
ـىتـىپ تۇرمىسا ، ھەر كۈنى « تاۋاق » سۇنۇپ تۇرمىسا باھانە
ـىپ ئۇرۇشـىدۇ . بـالـىلىرىنى باشقا يۇرتلۇق قوشنىلىرىنىڭ
ـلـىرى بىلەن ئوينىغىلى قويمايدۇ . يولسىز قىلمىشلىرىغا پىكىر
ا چوڭ - كىچىك ھەممىسى چىقىپ « يـۇرتـىنىڭ تـايـىنـى
» ، « قـەلـەنـدەر » ... دەپ تـىللايدۇ ، ھەتتا تاياق - توقماق
ۇرۇپ چىقىپ جېدەل قىلىدۇ .
يـۇرتـۋازلار تـويـلـىـشـىشـتـىمۇ يۇرتۋازلىق قىلىدۇ . باشقا
تـلـۇقلارغـا قـىـز چـىـقـارمـايـدۇ ، بـاشقا يۇرتلۇقلاردىن ئوغۇل
لـىـمـەيـدۇ . بىرەرسى باشقا يۇرتلۇقلاردىن ئۆيلەنسە ياكى باشقا
تـلـۇقلارغـا قـىـز چـىـقـارسـا ئارىغا ئالمايدۇ . ئۇنى يۇرتلۇقلار
ىمدىن چىقىرىۋېتىدۇ .

ئومۇمەن ، يۇرتۋازلارنىڭ يۇرتۋازلىق پسىخىكىسى ئىرسىيەت ، ئۇدۇملۇق داۋاملىشىدۇ . ئۇلار قانداقلا جايدا بولمىسۇن ، ئەخلاق ، نىيەت ، ئېتىقاد ، غۇرۇر قاتارلىقلارنىڭ ئۆزگىچە خاراكتېرلىنىشى بىلەن باشقا يۇرت ئادەملىرىدىن ئېنىق پەرقلىنىپ تۇرىدۇ . ئۇلاردا ئېتىقادسىزلىق ، كاززاپلىق ، داپىۋزلۇك ، ئىككى يۈزلىمىلىك قاتارلىق پسىخىك ئىللەتلەر خۇي - ئۇدۇمغا ئايلانغان بولىدۇ . شۇڭا ئۇستىسىدىن شاگىرتى ئېشىپ كەتكەندەك ، ئىلگىرىكى يۇرتۋازلاردىن ھازىرقى يۇرتۋازلاردا يۇرتۋازلىق تېخىمۇ ئۇلغايغان ۋە كۈچەيگەن . ئۇلار باشقىلارنىڭ يۇرتۋازلىقىدىن كۈچ ئېلىپ ئۆزىنىڭ بۇ ناچار قىلمىشىنى ھېچبىر قىينالمايلا ئىشقا ئاشۇرۇۋاتىدۇ ، ھەتتا ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۆزىنىڭ داپىۋزلۇكىدىن يۇرتۋازلىقنى « يۇرتىنى سۆيگەنلىك » دەپ چىرايلىق بېزەۋاتىدۇ ، بەزىلىرى ئەيمەنمەستىن « غۇرۇر » دەۋاتىدۇ .

يۇرتۋازلىق پسىخىكىسىغا ياندىشىپ يەنە بىر ئىللەت — يۇرت خۇيى ۋە يۇرت خۇيى ئۇدۇمى بولۇپ ، ئۇ ئادەتتە يۇرتۋازلىق پسىخىكىسىغا گىرەلىشىپ ۋە ئارىلىشىپ كېتىدۇ . تازا دىققەت قىلغاندا ئۇ يۇرتۋازلىقتىن پەرقلىنىدۇ .

ھەر بىر يۇرتتا بىر ياكى بىر نەچچە خىل تىپىك يۇرت خۇيى بولىدۇ . بىر يۇرتتا شەخسىيەتچىلىك ، بىرسىدە تەمەخورلۇق ئىللىتى ، بىرسىدە ئۇرۇشقاقلىق ، يەنە بىرسىدە ھەسەتخورلۇق ، كۆرەلمەسلىك ، بەزىسىدە بولسا ھورۇنلۇق ، پىتنىخورلۇق ياكى ئاچكۆزلۈك ، ئىناقسىزلىق ئىللەتلىرىنىڭ بىرى ياكى ئىككىسى بولىدۇ . ئۇنىڭ بەزىلىرى يۇرتۋازلىق بىلەن بىرىكىپ ، يۇرتۋازلىقنىڭ ھالىتىنى تېخىمۇ مۇرەككەپلەشتۈرىدۇ . يۇرتۋازلار

چىدىمۇ يۇرت بۆلەكلىرى بويىچە يۇرت خۇيى شەكىللەنگەن
ىغاچقا، يۇرتۋازلار كىچىك يۇرت بويىچە يۇرتۋازلىق قىلىشىدۇ.
رت خۇيى پسىخىكىسى يۇرتۋازلىق پسىخىكىسىنىڭ ئىجتىمائىي
لەنچۈكى بولۇپ رول ئوينايدۇ. ئۇ باشقا پسىخىك ھالەتلەرگە
ىشاشلا قانۇنىيەت بويىچە پەيدا بولۇش، داۋاملىشىش
سۇسىيىتىگە ئىگە.

يۇرتۋازلىق ــ مىللەتنىڭ بىرلىكى، ئۆملۈكى ۋە ئۇيۇشۇش
رچىنى ئاجىزلاشتۇرىدىغان كۈشەندە. ئۇ ئىناقسىزلىق ئۇرۇقىنى
ىچىپ، مىللەت ئەزالىرىدىكى قاششاقلىق، چېچىلاڭغۇلۇق،
ىي چۈشكۈنلۈك، بېكىنمىچىلىك ۋە چەكلىمىلىكنى ئۇلغايتىدۇ.
شۇ سەۋەبلىك، يۇرتۋازلىق پسىخىكىسى يامرىغان ياكى باش
ۈتۈرگەن مىللەتتە ئۆملۈك ۋە پىكىر بىرلىكى ئىنتايىن ئاجىز
لىدۇ ـ دە، كىشىلەر قۇمدەك چېچىلىپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن
گە مىللەت ئىچىدە يەنە باشقا نۇرغۇن پسىخىك ئاجىزلىقلار پەيدا
لىدۇ. بولۇپمۇ مىللەت ئەزالىرىنىڭ باشقۇرۇش ـ بويسۇنۇش
ىخىكىسىنى قالايمىقانلاشتۇرۇپ، بويسۇنغۇچىلاردا ئۆزگىگە
يسۇنماسلىق، باشقۇرغۇچىلارغا ئۆزگىگە رەھىمسىز بولۇشتەك
ىخىك ھالەتنى ۋە غەيرىي ئىجتىمائىي ئىللەتنى يېتىشتۈرىدۇ.
نىقاد قۇرۇلمىسى جەھەتتە ۋەتەن، مىللەت ۋە غايە ئېتىقادىنى
ۋق يولغا باشلاپ، مىللەتنى خار ـ زارلىق چۆلىگە تاشلايدۇ.

10 . ئاداۋەتخورلۇق

ئاداۋەت ۋە ئاداۋەتخورلۇق ، ئىنسان پسىخىكىسىدىكى بىر خىل روھىي ھالەت ۋە ئۇنىڭ ئىنكاسى . ئۇ ، ئادەم پسىخىكىسىدا باشقا روھىي ئاجىزلىقلارنى پەيدا قىلىدىغان مەنبە . بىر مىللەتنىڭ مەنىۋى ، ماددىي مەدەنىيەت سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش ، پسىخىك ساغلاملىقنى يېتىلدۈرۈشتە ، ئاداۋەتخورلۇقتىن ئىبارەت بۇ روھىي ئاجىزلىقنىڭ ماھىيىتىنى بىلىۋېلىش ، مەنبەسىنى ئېچىپ بېرىشنىڭ ئەھمىيىتى ناھايىتى مۇھىم .

ئاداۋەت — بىر - بىرى بىلەن بولغان كىشىلىك مۇناسىۋەت جەريانىدا پەيدا بولغان ، بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان مەقسەت ھەم پسىخىك توقۇنۇشنىڭ ئىنكاسى . ئاداۋەتنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۇنىڭ ئاداۋەتخولۇققا ئايلىنىشىغا ئاساسلانغاندا ، ئۇنى تۆۋەندىكى تۈرلەرگە ئايرىغىلى بولىدۇ .

1) رەنجىش ئاداۋىتى ؛ 2) تەمەخورلۇق ئاداۋىتى ؛ 3) تەنقىد ئاداۋىتى ؛ 4) ھەسەتخورلۇق ئاداۋىتى ؛ 5) تەمەننا ئاداۋىتى؛ 6) ئۇرۇشقاقلىق ئاداۋىتى ؛ 7) يامان كۆرۈش ئاداۋىتى ؛ 8) يۇرتۋازلىق ئاداۋىتى ؛ 9) ھوقۇق - ئىمتىياز ئاداۋىتى ؛ 10) مەنپەئەت ئاداۋىتى .

رەنجىش ئاداۋىتى — بىر ئادەمنىڭ يەنە بىر ئادەمدىن رەنجىشىدىن تۇغۇلىدىغان ئاداۋەت . ئۇ ئىككى سەۋەبتىن تۇغۇلىدۇ: بىرى ، بىر ئادەم يەنە بىر ئادەمدىن ئورۇنسىز زەربە يېگەندە ، زەربە بەرگۈچىدىن رەنجىپ ئاداۋەت تۇتىدۇ ؛ يەنە بىرى ، زەربە

گۇچىدىكى رەنجىش پسىخىكىسى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان
ەت . ئۇ ، باشقىلارغا ناھەق زەربە بېرىپ ئارقىدىن ئاداۋەت
شتا كۆرۈلىدۇ . ئالدىنقىسىنى ئەخلاقىي جەھەتتىن چۈشىنىشكە
دۇ . كېيىنكىسى روھىي ھالەتكە مەنسۇپ .

تەمەخورلۇق ئاداۋىتى — بىر ئادەمنىڭ يەنە بىر ئادەمدىن
نكەن تەمەسى ياكى غەيرىي مۇددىئاسى پەيدا قىلغان ئاداۋەت .
مەلۇم باشقۇرغۇچى ، تۇغقان ، قوشنا ، ئىشداشتىكى بىر خىل
،تىنىڭ ۋەسۋەسىسى بىلەن بويسۇنغۇچى ، تۇغقىنى ، قوشنىسى ،
.ىشىدىن مەلۇم تەمەنى ئورۇنداشنى كۈتكەندە ، تەمەسىنى ئىشقا
ۇرالمىسا ، ئىشقا ئاشۇرمىغۇچىغا ئۆچلۈكى كېلىپ قوزغىلىدىغان
ەتتۇر . بۇ خىل ئاداۋەت يولسىز بولغانلىقى ئۈستىگە ، بەك
چىلىك بولىدۇ . بۇ خىل ئاداۋەتتە يەنە خۇشامەت ، سالام
ىمىغانغا ئاداۋەت تۇتۇش تىپىمۇ بار . بۇ ئاداۋەتخورلار
سۇنغۇچى ، تۇغقىنى ، قوشنىسى ، ئىشدىشىنى يامان كۆرۈپ ،
سەت تېپىپ زەربە بېرىپ ، ئۆچ ئېلىشنى ئېسىدىن چىقارمايدۇ .

تەنقىد ئاداۋىتى — ئادەتتە كۆپ يۈز بېرىدىغان ئاداۋەت
ى . ئۇ ، ئەر - خوتۇنلار ، ئاتا - ئانا ، بالىلار ، باشقۇرغۇچىلار
لەن بويسۇنغۇچىلار ، تۇغقان بىلەن تۇغقان ، ئوقۇتقۇچى بىلەن
ۇغۇچىلار ، قوشنا بىلەن قوشنا ، ئىشداشلار ئارا بىر - بىرىنى
ەر ئىشتا تەنقىد ، تەنبىھ قىلغاندا ، مەلۇم بىر تەرەپتە يۈز
ىدىغان ئاداۋەت . بىرسى يەنە بىرسىنى تەنقىد قىلغاندا ، تەنقىد
لىنغۇچى تەنقىد قىلغۇچىغا ئاداۋەت تۇتىدۇ ؛ يەنە بىر ئەھۋالدا ،
ىقىد قىلىنغۇچى تەنقىدنى قوبۇل قىلماي ئۆز پىكرىدە چىڭ
سا ، تەنقىد قىلغۇچى تەنقىد قىلىنغۇچىغا ئاداۋەت تۇتىدۇ .

ھەسەتخورلۇق ئاداۋىتى — ئاداۋەتخورلۇق ئىچىدىكى ئەڭ يامان

ئاداۋەت تۈرى. ھەسەتكە مۇپتىلا بولغانلار ئەتراپىدىكىلەرنىڭ بىرەر ئىشتا نەتىجە قازانغانلىقىنى كۆرگەندە؛ ئىناۋىتى، ئىجتىمائىي ئورنى، ئەمگىكى، تۇرمۇش سەۋىيىسى ئۆزىدىن ئېشىپ كەتكەندە ھەسەتخورلۇقى قوزغىلىپ پەيدا بولىدىغان ئاداۋەت. ھەسەتخورلار باھانە - سەۋەب ئىزدەپ، « رەقىبى » نى ئىناۋىتىدىن، نەتىجىسىدىن مەھرۇم قىلىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىدۇ. بۇ خىل ئاداۋەتنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئىككىنچى ئادەمنىڭ مۇناسىۋەت سەۋەنلىكى سەۋەب بولمايدۇ. ھەسەتخورلار باشقىلارنى كۆرەلمىگەندە، ئىچى تارلىقى تۇتقاندا، ئۆزىچە ئاداۋەت تۇتۇپ، ئاجايىپ قىلىقلارنى قىلىشقا باشلايدۇ. ھەسەتنىڭ بارلىق ھالەتلىرى ھەسەت ئاداۋىتىنى تۇغدۇرۇشقا تەسىر كۆرسىتىدۇ ھەمدە ئۇنى تۇغدۇرىدۇ. ھەسەت ئاداۋىتىگە مۇپتىلا بولغان ئادەم « رەقىبى » نى يېڭىش ئۈچۈن، ھەتتا، دۈشمەنگە ئايلىنىپ كېتىشىمۇ مۇمكىن.

تەمەننا ئاداۋىتى — باشقىلارنى تۆۋەن كۆرۈپ، كۆزگە ئىلماسلىقتىن، ئۆزىگە تەمەننا قويۇشتىن ۋە ئۆزىنى قالتىس چاغلاشتىن كېلىپ چىقىدىغان ئاداۋەت. بۇنداق پسخىكىلىق ئادەملەر باشقا ئادەمنىڭ ئۆزىنى چوڭ بىلمىگەنلىكى، ئۆزىگە بويسۇنمىغانلىقى (خۇشامەت قىلمىغانلىقى) غا ئۆچلۈكى كېلىپ ئاداۋەت تۇتىدۇ. تەمەننا ئاداۋىتى مۇرەككەپ پسخىك ھالەتتىن پەيدا بولغانلىقتىن، بۇ خىل ئاداۋەت ئاسانلىقچە تۈگىمەيدۇ. بۇ ئاداۋەت ھەسەت، يۈرتۋازلىق ئاداۋىتى ھەم ھوقۇق - ئىمتىياز ئاداۋىتى بىلەن بىرىكىپمۇ كېتىدۇ.

ئۇرۇشقاقلىق ئاداۋىتى — ئۇرۇشقاقلىق خۇيى پەيدا قىلىدىغان ئاداۋەت. ئۇرۇشقاقلىق پسخىكىسىغا ئىگە ئادەمدە ئۇرۇشقاقلىق

شىغا تەپكەنلىكتىن — بىرەر ئادەمدىن بىرەر باھانە تېپىپ،
ۇشۇپ ئاداۋەت تۇتمىسا، يېگىنى چىرايىغا چىقمايدۇ، ياتسا
ىقۇسى كەلمەيدۇ. شۇڭا، بۇنداق ئادەم بىر دەم بىرسى، بىر دەم
ە بىرسى بىلەن ئۇرۇشۇپ ئاداۋەت تۇتىدۇ. ئۇنىڭغا يەنە
ەننا، ھەسەتخورلۇق قوشۇلۇپ باشقىچە رول ئوينايدۇ.

يامان كۆرۈش ئاداۋىتى — كىشلەردە باشقىلارنى ئىجتىمائىي
پىسخىك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يامان كۆرۈشتىن پەيدا بولىدۇ.
خىل ئاداۋەت بىرى، باشقىلارنىڭ ئۆزىگە بويسۇنمىغانلىقى،
پ بەرمىگەنلىكىگە قارىتا يامان كۆرۈشتىن؛ يەنە بىرى،
ىقىلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئارقىسىدىن يامان گەپ قىلغانلىقىنى
قاندا، ئۇنى يامان كۆرۈشتىن؛ ئۆزىگە ياكى باشقىلارغا
بانكەشلىك، يامانلىق قىلغان، ياۋاش، ئاق كۆڭۈل ئادەملەرنى
زەك قىلغانلارنى يامان كۆرۈشتىن؛ ناچار، بەتخۇي ئادەمنى
ان كۆرۈشتىن پەيدا بولىدۇ. بىرىنچى خىل يامان كۆرۈش
ۋىتىدە ناچار ئىدىيە، يامان نىيەت رول ئوينىغان، چېقىمچىلار
ناشقان بولسا؛ كېيىنكىسىدە، گۈزەل كىشلىك ئەخلاق ئاساسىي
ۇندا تۇرىدۇ.

يۇرتۋازلىق ئاداۋىتى — يوشۇرۇن ھەم رەزىل ئاداۋەت.
رتۋازلار بىر يۇرتلۇق ئەمەسلەرنى يەكلەپ، ئۇلار ئىچىدىكى
ىللارنى ئۆچ كۆرۈپ، ئۇلارغا ئاداۋەت تۇتىدۇ. ئادەتتىكى
ۋالدا ئۇنى بىلدۈرمەيدۇ، مەلۇم شارائىت ياكى ماكان، زاماندا
ۋەتنى ئاشكارىلاپ، دۈشمەنلىشىشكە باشلايدۇ. ئۇلار بەزى
غلاردا يۇرتلۇقلىرىنى توپلاپ، كوللېكتىپ ئاداۋەت پەيدا
لىدۇ. يۇرتۋازلىققا يانداشقان ماگدىشان يۇرت خۇيمۇ ئۆز
ۋىتىدە، يۇرتۋازلىق ئاداۋىتىنى پەيدا قىلىدۇ ھەم كۈچەيتىدۇ.

يۇرتۋازلىق ئاداۋىتىگە يەنە تەمەننا ئاداۋىتى، ھەسەتخورلۇق ئاداۋىتى، يامان كۆرۈش ئاداۋىتى، تەمەخورلۇق ئاداۋىتىمۇ ئارىلىشىپ كېتىدۇ.

ھوقۇق - ئىمتىياز ئاداۋىتى — ھوقۇق تۇتقانلار، ئىمتىيازلىقلاردا پەيدا بولىدىغان بىر خىل ئاداۋەت. بۇ خىل ئاداۋەت بىر - بىرىنىڭ ھوقۇق دائىرىسى، ئىمتىيازى ۋە دەرىجىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىك پەرقى بىلەن بىرى يەنە بىرىگە ھاكاۋۇرلۇق قىلىش، ھەسەت قىلىش ئارقىلىق پەيدا بولىدۇ. بۇ ئادەملەر كۆرۈنۈشتە بىر - بىرى بىلەن ئىناق - ئىجىل ئۆتكەندەك، بىر - بىرىنى ھۆرمەتلىگەندەك كۆرۈنسىمۇ، ۋاقتى كەلگەندە بىرەر سورۇندا، ياكى بىرەر ئىشتا ئاداۋىتىنى ئاشكارىلايدۇ.

مەنپەئەت ئاداۋىتى — كۆپىنچە شەخسىيەتچى، ئاچكۆز، ھەسەتخور ئادەمدە پەيدا بولىدىغان ئاداۋەت تۈرى. بۇنداق ئادەم ئۆزىگە پايدا - مەنپەئەت ئېلىپ كېلىدۇ دەپ ھېسابلىغان ئىشنىڭ ئۆزگە نىسىپ بولماي، باشقىلارغا تەۋە بولۇپ قېلىشىنى خالىمايدۇ. شۇڭا، ئەتراپىتىكى ئادەملەر مەنىۋى مەنپەئەت ياكى ماددىي مەنپەئەتكە ئىگە بولسىلا، مەنپەئەتكە ئىگە بولغۇچىغا ئاداۋەت تۇتىدۇ. بۇ خىل ئاداۋەت ئادەتتە ھەسەتخورلۇق ئاداۋىتىگە ئارىلىشىپ كېتىدۇ.

دېمەك، ئاداۋەتخورلۇقنىڭ ئىپادىلىرى بىر - بىرىدىن مۇرەككەپ، ھالەتلىرى كۆپ خىل، كەلتۈرىدىغان زىيىنىمۇ چوڭ بولىدۇ. ئۇ، كىشىلەرنى ئادەتتە بىر - بىرىدىن يىراقلاشتۇرۇش، ئىتتىپاقسىزلىق ئۇرۇقىنى چېچىش رولىنى ئويناپلا قالماستىن، ئادەملەرنىڭ پسىخىكىسىدا ھەر خىل روھىي ئاجىزلىقلارنىڭ پەيدا

نۇشى ۋە ئۆسۈپ يېتىلىشىگە مەنبە بولىدۇ . ئاداۋەتخورلۇق نەدە
ـدا بولسا ، شۇ جايدىكى كىشىلەرنىڭ ئىناقلىقى بۇزۇلۇپ ،
لىلەتىنىڭ زېھنىي كۈچىنى چېچىپ ، توغرا يولدىن
لەشتۈرۈۋېتىدۇ .

11 . دوراmچىلىق

دوراش — كىشىلىك تۇرمۇشتا مەلۇم رولغا ئىگە ئاڭ پائالىيىتى بولۇپ، ئادەمدىكى بىر خىل پسىخىك ھالەتنىڭ ئىنكاسى.

رېئال تۇرمۇشتا دوراشنىڭ ئىپادىلىرى ھەر خىل بولىدۇ ھەم بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئوينايدىغان رولى ھەم كەلتۈرىدىغان ئاقىۋىتىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. مۇشۇ سەۋەبلىك دوراشنىڭ ئىپادىلىرىنى، نەتىجىسىنى بىلىش مىللەت ئەزالىرىنىڭ ئېڭى ۋە پسىخىكىسىدىكى ئارتۇقچىلىق ۋە ئاجىزلىقلارنى تونۇپ چىقىشتا ئەھمىيەتكە ئىگە.

دوراش ئىنساننىڭ بالىلىق باسقۇچىدىن باشلىنىدۇ. كىچىك بالا كۆز ئالدىدا قىلىنىۋاتقان سۆز - ھەرىكەتنىڭ بەزىلىرىنى ئۆز ئىقتىدارىغا تايىنىپ ئاڭسىز ھالدا دورايدۇ. بۇ ئىنساننىڭ تەپەككۇر، ھەرىكەت قابىلىيىتىنى تەدرىجىي يېتىلدۈرۈشنىڭ باشلىنىشى ھېسابلىنىدۇ. بالاغەتكە يەتكەن، چوڭ ياشتىكى كىشىلەردىكى دوراشنىڭ ھالىتى ئىككى خىل بولىدۇ. بىرىنچى خىلى، ئىلغارلىقنى دوراش — ئۆلگە قىلىش؛ ئىككىنچىسى بولسا، دوراmچىلىق قىلىپ، ناچار، زىيانلىق ئىش - ھەرىكەتلەرنى

وبۇل قىلىنىۋېلىشتۇر . بىرىنچى خىل دوراشتا ئىنسان گۆدەكلىك
اسقۇچىدىن ئۆتۈپ ، بەلگىلىك بىلىش سەۋىيىسىگە يەتكەندىن
ېيىن ، ئۆزىنىڭ بىلىم ۋە ئىقتىدارىنىڭ كەم تەرەپلىرىنى
ولىدۇرۇش ئۈچۈن ، ئاتا - ئانا ، ئۇرۇق - تۇغقان ۋە
تراپىدىكى باشقا كىشىلەرنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرى ، ئىلغار
ەرەپلىرىنى ئۆلگە قىلىشتا خاتىرىلەنسە ؛ دوراشنىڭ ئىككىنچى
ىلى مەلۇم ئادەم ، مىللەتنىڭ بىرلىك ، كۆپلۈك ئېگى ۋە
سخىكىسىدىكى نادانلىق ، ئېتىقادسىزلىق ، غۇرۇرسىزلىق تۈپەيلى ،
ز مىللىتىنىڭ ئەنئەنىسىگە ، ئىستىبتىك چۈشەنچىسىگە ماس
ەلمەيدىغان ، باشقا ئادەم ، باشقا مىللەت (باشقا جۇغراپىيىلىك
رۇندا ياشاۋاتقان كىشىلەر توپى) نىڭ تەبىئىتى ، تۇرمۇش
ىتى ھەم پىكىر قىلىش ئۇسۇلىدىكى يات ئۇسۇل ، غەيرىي
خلاق ، غەيرىي تۇرمۇش رىتىمىنى قارىغۇلارچە دوراپ
زلەشتۈرۈۋېلىشتا خاراكتېرلىنىدۇ .

ئىلغارلىققا مەنسۇپ بولغان ئۆلگە قىلىش ئاساسىدىكى
راش پىسخىكىسى ئادەمنى ، مىللەتنى يۈكسىلىش ، گۈللىنىشكە
شلايدۇ . ئۇنىڭ قارشى تەرىپى بولغان دورامچىلىق پسىخىكىسى
ۇ ئادەم ، شۇ مىللەتنى ئارقىدا قالدۇرۇش ، قولغا كەلتۈرگەن ،
ىگە تەۋە بولغان مەنىۋى بايلىقلىرىنى يوق قىلىشقا ، ئۇنىڭدىن
ھرۇم بولۇشقا ئېلىپ بارىدۇ . ئىلگىرىكى زامانلاردا مىللەت
چىدىكى ئايرىم ئادەملەر دورامچىلىقنى كەسىپ ۋە خۇي قىلىپ ،
رغۇن يامان ئاقىۋەتلەرنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەبچى بولغان ؛
ارنىڭ بەزىلىرى باشقىلارنىڭ خوتۇنبازلىقنى ، يۇرتۋازلىقنى
ىسا ، بەزىلىرى ئۇرۇشقاقلىقنى دورىغان ؛ بەزىلەر ئاچكۆزلۈك ،

نەپسانىيەتچىلىكنى دورىسا، بەزىلىرى ئەيش ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇش كەچۈرۈش، ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ قورساق تومپايتىشنى دورىغان. بەزىلىرى يات ئەلدىن كەلگەن «پىر» لارنى دوراپ جاھانكەزدىلىك، قەلەندەرلىك قىلغان، بۇ دورامچىلىقلار بەزى مىللەت ئەزالىرىنىڭ قېنىغا سىڭىپ ئۇدۇم بولۇپ داۋاملاشقان، ئەۋلادلارغا خۇي بولۇپ قالغان. مىللىتىمىز ھەر قېتىم يېڭى بىر دىنغا ئېتىقاد قىلغاندا، شۇ دىننى تارقاتقان (ياراتقان) مىللەتنىكى ئادەم ئىسىملىرىنى پەرزەنتلىرىگە دوراپ قويۇپ ئۆزىنىڭ مىللىي ئىسىم خاسلىقىنى يوقىتىشقا يۈزلەنگەن؛ بىر قىسىم دورامچى، ئۆزىنى كۆرسىتىشكە ئامراق يازغۇچى، شائىرلارنىڭ مىللىي تىلىمىزنى ئەبجەشلەشتۈرۈشتىكى «ئۇلۇغ تۆھپىلىرى» مۇ مىللىي تىلىمىزنىڭ خاسلىقىغا ئاز بولمىغان نۇقسانلارنى يەتكۈزدى. خۇددى شائىر نىمشېھىت «پەرھات ـ شېرىن» داستانىدا «بۇرۇنقىلاردا بولىدى بىر ئېزىش» ـــ دېگەندەك، بۇ دورامچىلىقلار مىللەتنىڭ تىلىنى زور دەرىجىدە ياتلاشتۇرۇشقا سەۋەبچى بولغان. مەھمۇد قەشقىرى مۇنداق كىشىلەرنى «قىپچاقلاشتى، تۈيۈقلاشتى» دەپ قامچىلىغان. دورامچىلىقنىڭ بازار تېپىشىدا ياتلارنىڭ تەسىر كۆرسىتىپ «تالىپ» (تالىبە) يېتىشتۈرۈش ھەرىكىتىنىڭ بارلىقى ئېنىق (بۇ كىشىنى چوڭقۇر ئويغا سالىدىغان بىر نۇقتا). مۇشۇنداق سەۋەبلەر ۋە ئىچكى ئامىللارنىڭ تۈرتكىسى بىلەن بىزدە دورامچىلىق شۇ دەرىجىگە بارغانكى، دۇنياغا مەشھۇر بولغان ئۇيغۇر 12 مۇقامىمىزنىڭ نامى پارس ـ ئەرەب تىلىنى دوراشقا ئۆزىنى ئاتىۋەتكەن شەخسلەرنىڭ «ئۆلمەس تۆھپىسى» بىلەن يات تىلدا ئاتالغان (

زگەرتىلگەن) . كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۇنىڭ ئىسمىغا قاراپ 12
ۋقام ئۇيغۇرلارنىڭ ئەمەس ، ئۇ ، باشقا مىللەت « پارس ، ئەرەب »
ىلىڭ ياكى شۇنىڭ ئۆزلەشتۈرمىسى دەپ دەۋا قىلىدىغانلار
ىقمايدۇ ، دەپ كىم ئېيتالايدۇ ؟ دورامچىلىق ئەسلىدىنلا غەيرىي
؛رمال روھىي ھالەتنىڭ پسىخىك ئىنكاسى بولغانلىقتىن ، بۇنداق
ىسخىكىدىكى ئادەملەرنىڭ ھەرىكىتىدە دورامچىلىقنىڭ ھەر خىل
لىتى ۋە ئىنكاسى ھەرقانداق ماكان ، زاماندا ھامان ئەكس ئېتىدۇ
،م ئىجتىمائىيەتتە قارا تۇتەك پەيدا قىلىدۇ .

نۆۋەتتە دوراش ۋە دورامچىلىق بىرنەچچە تەرەپلەردە
ۆرۈنەرلىك بولماقتا . نۇرغۇن ياشلار ۋەتەنپەرۋەرلىك ،
للەتپەرۋەرلىك ئېتىقادى ، ئالغا بېسىش غايىسى بىلەن ئىسلاھات ،
چىۋېتىشكە ماسلىشىپ چەت ئەل تىللىرىنى ئۆگىنىشكە كىرىشتى ،
ەت ئەللەرنىڭ ئىلغار پەن - تېخنىكىسىنى ئىگىلەشنى نىيەت
لىدى . بەزىلەر دورامچىلىق ئۇدۇمىنى ئىشقا سېلىپ ، غەربنىڭ
اكىنا تۇرمۇش ئادىتىنى ، باشقۇرۇش ئۇسۇلىدىكى ناچارلىقنى ،
ەيرىي ئەخلاق تەبىئىتىنى دوراۋاتىدۇ . بەزىلەر فېئودالىزم پەيدا
لغان زىيانلىق ئادەت قوشۇلمىلىرىنى قايتا ئوتتۇرىغا
ىقىرىۋاتىدۇ . غەرب كىنو - تېلېۋىزىيىلىرىدىكى ناچار
لىقلارنى دوراپ ئوغرىلىق ، بۇلاڭچىلىق قىلىۋاتىدۇ ، بەزىلەر
ەرلىك چېكىملىك چېكىشنى دوراپ ، ئائىلىسىگە ۋە جەمئىيەتكە
تايىن ئېغىر زىيانلارنى سېلىۋاتىدۇ ... ۋەھاكازالار .

دورامچىلىق قىلىش دەۋر تەلىپى بىلەن ھەرگىز
ىقىشالمايدۇ . بەلكى مىللەت — دەۋر مۇناسىۋىتىنى تۈيۈق يولغا
ىرگۈزۈپ قويىدۇ . باشقىلارنىڭكىنى دوراش بەدىلىگە مىللەتنىڭ

ئەنئەنىۋى خاس ئېسىل مەدەنىيىتىنى، ئۆرپ - ئادىتىنى، سەنئىتىنى ئۆزگەرتىش مىللەتنى ئۆز ئۆزىنى ئاسسىمىلياتسىيە قىلىشقا ئېلىپ بارىدۇ. دورامچىلىق قىلغانلار ھېچقاچان باشقا مىللەتنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن ئەمەس، دورامچىلىق بىلەن بىرەر مىللەت تەرەققىي قىلغانمۇ ئەمەس.

12 . چېقىمچىلىق

ئىنسان ئۆزىنىڭ گۈزەل مىجەز ـ خۇلقى ۋە ئەخلاقى بىلەن
ـشىلىك تۇرمۇشنى ئەھمىيەتلىك قىلىدۇ . ئەپسۇس ، گۈزەللىك
لەن رەزىللىك قەدىمدىن تارتىپ ئوخشاش نىسبەتتە بولمىسىمۇ
ۋ مەۋجۇت بولۇپ كەلدى . چېقىمچىلىق ئىنسانلار ئارىسىدا
بىرىدە بولغاندىن تارتىپ ھەممىلا يەردە تىمىسقىلاپ يۈرۈپ ،
ـشىلەرنى بىر ـ بىرىدىن يىراقلاشتۇرۇش ، بىر ـ بىرىگە
ـلەشتۈرۈش ، گۇناھسىز كىشىلەرگە قارا چاپلاش ، ئاقىۋەتتە
ـشى ئادەمنى ئازاب ـ ئوقۇبەتكە ، ھالاكەتكە ئىتتىرىۋېتىشتەك
گېدىيىلەرنى پەيدا قىلىپ جەمئىيەتكە ، خەلققە ئاپەت ئېلىپ
ـدى ۋە كەلمەكتە .
چېقىش ، چېقىشتۇرۇش ، چېقىمچىلىق ئاتالغۇلىرى بىرلا
ـمۇننى ئىپادىلىسىمۇ ، مەنە جەھەتتە مەلۇم پەرقلەر بار . چېقىش
گەندە بىر ئادەمنى بىۋاستە يەنە بىر ئادەمگە چېقىشنى
ـسەتسە ، چېقىشتۇرۇش بىر ئادەمنى يەنە بىر ئادەمگە چېقىشتىكى
ـىدە ۋاسىتىنى ، يەنى باشقا بىر ئادەمنى ئىشقا سېلىپ چېقىشنى
ـستىدۇ ؛ چېقىمچى ياخشى ئادەملەرنى سېرىق ھەرىدەك چېقىپ
ـسا كۆڭلى ئارامىدا چۇشمەيدىغان ، چېقىمچىلىقنى كەسپكە
ـندۇرغان ئادەملەرنىڭ سۈرىتىنى ئىپادىلەيدىغان ئاتالغۇ .
ـقىمچىلىق يۇقىرىقى ئىپادە ـ ھەرىكەتلەرنىڭ ئورتاق ئاتىلىشى .
پسىخولوگىيە نۇقتىسىدىن قارىغاندا ، چېقىمچىلىق ـــ

ئادەمنىڭ مىجەز - خاراكتېرىدىكى غەيرىي نورمال خۇسۇسىيەتنىڭ ھاسىلاتى بولۇپ، ئۇ ھەسەت قىلىشتىن پەيدا بولىدۇ ھەم تەرەققىي قىلىدۇ. چېقىمچىلار قولىدىن ئىش كېلىدىغان سەممىي كىشىلەر ئۈستىدىن پىتنە - پاسات تېرىش، يوق يەردىن گەپ ئويدۇرۇش، تۆھمەت قىلىش، قەستلەش ۋاستىلىرىنى ئىشقا سېلىپ، ئۆز مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا ئۇرۇنىدۇ. چېقىمچىلىق ھەسەتخورلۇق بىلەن يىلتىزداش بولۇپ، تولىمۇ ناچار ئەخلاقىي قىلمىشنىڭ بىرى. ئۇ جىنس، مىللەت، دىن ئايرىمايدۇ. بۇلارنى چېقىمچىلارنىڭ ئەسلى تەبىئىتى ۋە نىيىتى بەلگىلىگەن. چېقىمچىلىق يۇقۇملۇق كېسەللىككە ئوخشاش بىر كىشىدىن يەنە بىر كىشىگە يۇقىدۇ. بۇ شۇ كىشىنىڭ تەبىئىتىنىڭ ئاجىزلىقى ياكى ئۆزگىرىشچانلىقىدىن بولىدۇ. بۇ يەردە شۇنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش لازىمكى، ھەسەتخورلارنىڭ ھەممىسىنىڭلا چېقىمچى بولۇشى ناتايىن، پەقەت ھەسەتخورلۇقى كۈچلۈك، قارا نىيىتى بارلارنىڭ تەبىئىتىدە چېقىمچىلىق چوڭقۇر يىلتىز تارتقان بولغاچقا، كۆرەلمىگەن ئادىمىنىڭ ئۈستىدىن چېقىمچىلىق قىلىدۇ. چېقىمچىلارنىڭ بۇنداق تەبىئىيتى ئۇلارنىڭ مەرتىۋە، ئىمتىيازغا قارىماستىن، چىرايلىق سۆپەتلەردىن ھالقىپ چېقىپ چېقىمچىلىق قىلىشقا ئۈندەيدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ چېقىمچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

ئىلگىرىكى زامانلاردىن تارتىپ ئىچى تار، بەدنىيەت ئادەملەر چېقىش، چېقىشتۇرۇش بىلەن ئالىم، دانالارنى خانغا، بىلىملىك كىشىلەرنى نادانغا، ئەرنى ئايالغا، ئاتىنى بالىغا، ھۈنەرۋەننى سودىگەرگە، قولداشنى دوستىغا چېقىپ ياكى چېقىشتۇرۇپ، خەلققە ئاپەت، جاھانغا بالا ئېلىپ كېلىپ، ئەل -

ۇرتىنى خانىۋەيران، ئىتتىپاق - ئۈم خەلقنى بىر - بىرىگە
ۈشمەن قىلىپ قويغان. بەزى خان، ئەمەلدار، خوجايىنلار بەزىدە
ەق - ناھەقنى، ئاق - قارىنى ئايرىپ ئالالماي، چېقىمچىلارنىڭ
ىتنىسىگە ئىشىنىپ كېتىپ، ئۆزىگە سادىق، خەلققە كۆيۈمچان،
ىلىملىك، دانا كىشىلەرنى ئۆزىدىن يىراقلاشتۇرغان ياكى ئۆلارغا
ۋال قىلغان، خارەزم شاھى ھۇسەيىن بايقارا زامانىدا ئۇلۇغ
ۇتەپەككۇر، دۇنياۋى شان - شۆھرەتكە سازاۋەر شائىر ئەلىشىر
اۋايى شاھنىڭ خانلىقنى تىكلىشىگە قوشقان تۆھپىسى ھەم
ىقتىدارى بىلەن شاھنىڭ باش ۋەزىرى بولغان. كىچىك ئەمەلدار
ەجىددىن شاھقا خۇشامەت قىلىپ ئوردىغا كىرىپ ئەمەلدار
ولۇپلا، ئەلىشىر ناۋايىنىڭ ئىقتىدارى، دىيانىتى ھەم خەلق
ىسىدىكى ئىناۋىتىگە ھەسەت قىلىپ، ئۇنى يوقىتىش ئۈچۈن
ائىرنى شاھقا چاققان. نەتىجىدە، ناۋايى پايتەختتىن قوغلانغان.
ەدنىيەت چېقىمچى مەجىددىن باش ۋەزىر بولغان، لېكىن، ئازغىنا
ۇندە ئۇنىڭ ئەپتى - بەشىرىسى ئاشكارىلىنىپ، خىيانىتى ۋە
ۇيىقەستى پاش بولۇپ كاللىسى كېسىلگەن. دېمەك
ېقىمچىلارنىڭ قىلمىش - ئەتمىشلىرى ئەنە شۇنداق قاباھەتلىك
ولۇپ ھامان ئۆزىگە ياندۇ. قىسمەن ھاللاردا بەزىلىرى تېگىشلىك
نېسىۋە» سىگە ئۇچرىمايمۇ قالىدۇ.

چېقىمچىلارنىڭ چېقىش، چېقىشتۇرۇش ۋاستىلىرى،
سۇلى خىلمۇ خىل. بەزى چېقىمچىلار ئۆزىنىڭ يۇقىرىغا يامىشىش
ەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن ئۆزىگە توسالغۇ دەپ قارىغان ئادەمنى
ىلاپ، ئۇنى ئەمەلدارغا چاقىدۇ. ھە دېگەندە ئەمەلدارنىڭ ئالدىغا
اتراپ خۇشامەت قىلىپ، ياخشچاق بولۇۋېلىپ، ھېلىقى
رەقىبى» ئۈستىدىن پىتنە - پاسات چىقىرىپ، باشلىقنىڭ ۋە

ئەتراپىتىكى كىشىلەرنىڭ كۆڭلىدە گۇمان پەيدا قىلىدۇ. ئۆزى توقۇپ چىقارغان يالغان - ياۋىداق گەپلەرنى «رەقىبى» گە ئارتىپ، باشلىقىنىڭ ئۇنىڭغا بولغان غەزىپىنى قوزغايدۇ. يەنە بەزىلىرى ئۆزى بىۋاستە چىقىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالمىسا، ئۆزىنىڭ ھەمنەپەسلىرىنى ئىشقا سالىدۇ. چېقىشتۇرۇلغۇچىنىڭ ئەمگىكى كۆپەيگەنسېرى، چېقىمچى پۈتى كۆيگەن توخۇدەك تىپىرلاپ، ياردەمچىلىرىنى پىتنە - پاسات تېرىشقا، چېقىشتۇرۇشقا ئۈندەيدۇ. شۇنداق ئەھۋاللارمۇ باركى، بەزى چېقىمچىلار ئۆزى تۆت ئېغىز گەپنى ئوڭشاپ قىلالمايدىغان تۇرۇقلۇقمۇ، چېقىشتۇرۇلغۇچى ئۈستىدىن «سەۋىيىسى يوق»، «قابىلىيەتسىز»، «نىيىتى يامان» دېگەندەك گەپلەرنى تارقىتىپ، ئۇنىڭ تۆھپىسى ياكى ئارتۇقچىلىقىنى يېتەرسىزلىككە ئايلاندۇرۇۋېتىدۇ - دە، ئۆزىنىڭ ئىقتىدارسىزلىقىنى، قارا نىيىتىنى يېپىپ، تۆھپىكارلار قاتارىدىن ئورۇن ئالماقچى بولىدۇ. يەنە بەزىلىرى ئۆزىنىڭ نىيىتىنىڭ سېزىلىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، بىر قىسىم بىلىملىك، سەزگۈر ئادەملەرگە ئۆچمەنلىك قىلىپ، ئۇنى ئۆزىدىن يۇقىرى مەنسەپدارلارغا چېقىپ، ئۇلارنى بېشىنى تىك كۆتۈرۈپ ماڭالمايدىغان قىلىشقا ئۇرۇنۇپ باقىدۇ. بۇ تولىمۇ غەلىتە قىلىق.

شۇنى بىلىش كېرەككى، چېقىشتۇرۇلغۇچىلار كۆپ ھاللاردا ئۆزى ئۈستىدىن تۆھمەت قىلىنغانلىقىنى ۋاقتىدا بىلەلمەيدۇ. بىلگەندىن كېيىن ئۇ توغرىدا ئىزاھات بېرىشنى بىئەپ كۆرىدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ ئۆزىنى ئاقلاش ئىمكانىيىتى بولمايدۇ. بۇ خىل كىشىلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئۆز ئىقتىدارى، قابىلىيىتى ۋە ئەمگىكىگە تايىنىپ ئىشلەيدىغانلىقى ئۈچۈن، ئاسانلا چېقىمچىلارنىڭ ھۇجۇم

يىكتى بولۇپ قالىدۇ.

ئومۇمەن، چېقىمچىلىق قەيەردە ئاقىدىكەن، شۇ يەردە بقىمچىلار نەپكە ئىگە بولىدۇ، ئىلىم ئەھلىلىرى، سەمىمىي ىشچان ئادەملەر زەربىگە ئۇچرايدۇ. چېقىمچىلىق قايسى مىللەت، يسى جايدا بازارغا ئىگە بولىدىكەن، شۇ مىللەت، شۇ يدىكىلەرنىڭ ئۇيۇشۇش كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرىدۇ، تەرەققىياتقا تىلىكاشاڭ بولىدۇ. دېمەك چېقىمچىلىق — ئەجەللىك روھىي بىزلىق، كىشىلەرنىڭ تېنىگە چاپلاشقان ۋابا مىكروبى.

13 . يالغانچىلىق

يالغانچىلىق — ئىنسان پسىخىك قۇرۇلمىسىدىكى بىر خىل غەيرىي نورمال پسىخىك ھالەت . ئۇ « راست » نىڭ ئەكس تەرىپى بولغان « يالغان » نى پەيدا قىلىدىغان خۇي - مىجەزدۇر .

يالغانچىلىقنى خاراكتېرى بويىچە تۆۋەندىكىچە تۈرلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ :

(1) كۆز بوياش يالغانچىلىقى ؛

(2) ئۆزىنى ئاقلاش يالغانچىلىقى ؛

(3) ئۆزگىگە زىيان سېلىش يالغانچىلىقى ؛

(4) ۋەدىسىدە تۇرماسلىق يالغانچىلىقى ؛

(5) بارنى يوق ، يوقنى بار قىلىش يالغانچىلىقى ؛

(6) باشقۇرۇش ، بويسۇنۇش يالغانچىلىقى ؛

(7) ئىنكاس قايتۇرۇش يالغانچىلىقى ؛

(8) ھىيلە - مىكىر ، سۇيىقەست يالغانچىلىقى .

يالغانچىلىق پسىخىكىسىنىڭ يۇقىرىقى تۈرلىرىدىن باشقا يەنە كىشىلەردە ياش ، جىنس ، كەسىپ ۋە ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي ئورنىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ شەكىللىنىدىغان يالغانچىلىق تۈرلىرىمۇ بولىدۇ . بۇ تۈرلەرنىڭ ھەر بىرىدە ئۆزىگە خاس بىر خىل خاراكتېر يېتىلگەن بولىدۇ .

كىشىلىك تۇرمۇشتا ئاڭسىز ، مەقسەتسىز ھالدا قىلىنىدىغان يالغانچىلىقمۇ كۆرۈلۈپ قالىدۇ . ئۇ ئادەتتە بالىلار ۋە ساددا ، نادان

ـەر سادىر قىلىدىغان يالغانچىلىق بولۇپ ، ئاندا - ساندا يۈز
ـدۇ . ئۇ خاراكتېرى جەھەتتە يۇقىرىقى يالغانچىلىقلاردىن
ن پەرقلىنىدۇ . يۇقىرىقى يالغانچىلىق تۈرلىرى مەلۇم
ـىقە » گە تەۋە ئادەملەر ۋە ئايرىم ئادەملەردە تۇراقلاشقان ،
ـلىشىۋاتقان ، مۇئەييەن مەقسەتنى، نىشاننى ، نىيەتنى ئىشقا
ۇشتا ئىپادىلىنىدىغان پىسخىك ھالەت ھېسابلىنىدۇ .

ئىنسانلارنىڭ تەپەككۇرى گۆدەكلىك باسقۇچىدا تۇرغاندا
ـان پىسخىكىسىدا يالغانچىلىق مەۋجۇت بولمىغان . ئەقلىي
ـككۇر مەلۇم دەرىجىدە تەرەققىي قىلغاندىن كېيىن ،
انلارنىڭ زور كۆپ قىسمىدا چىنلىق ، ياخشىلىق ، گۈزەللىكنى
لىشىش ئېتىقادى بارلىققا كېلىش بىلەن بىرگە ، ئايرىم
ـقىدىكى بىر قىسىم كىشىلەردە ساختىلىق ، رەزىللىك
ـخىكىسى پەيدا بولۇپ ئۆسۈشكە باشلىغان . بۇ سەۋەبلەر
ـلەرنىڭ ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي ئورنىنىڭ ئوخشاشماسلىقى ،
ـەت ۋە ئەخلاقىي پەزىلەت پەرقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان .
ـرىدا بۇ ئىككى ئامىل پەيدا قىلغان غەيرىي نىيەت ۋە ناچار
ـاق ئايرىملىقى يالغانچىلىقنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسىنى
ـيتىپ ، ئۇنى كۆپ خىل خاراكتېرگە ئىگە قىلغان . يالغانچىلىق
ـي - مىجەزى ئىرسىيەت ۋە ئۇدۇمغا ئايلىنىپ ئەۋلادلارغا
ـش سەۋەبىدىن ، يالغانچىلىق ئىنسانلار ئىچىدە داۋاملاشقان ھەم
ـانسىيرى تۈرلىنىپ بارغان . ئېكسپىلاتاتور سىنىپ ۋە ئىستىبدات
ـۇمرانلارمۇ يالغانچىلىق قورالىدىن پايدىلىنىپ ئەمگەكچى
ـنى ئەزگەن .

كىشىلىك تۇرمۇشتا يالغانچىلىقنى ۋاستە ۋە كەسىپ
ـلغان ئادەملەر ھەرقانداق ۋاقىت ۋە ھەرقانداق جايدا ئۇچراپ

تۇرىدۇ. ئۇلار غەيرىي مۇددىئاسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش نىيىتىدە، ئىجتىمائىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە كەسپىي ساھەلەردە خىلمۇ خىل يالغانلارنى توقۇپ، ئىجتىمائىي ۋە كىشىلىك تۇرمۇشنى مۇرەككەپلەشتۈرىدۇ.

يالغانچىلىق باشقا روھىي ئاجىزلىقلارنى ۋە ئىجتىمائىي ئىللەتلەرنى پەيدا قىلىدىغان مەنبەلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ ھەسەتخورلۇق يالغانچىلىقى، يۇرتۋازلىق يالغانچىلىقى، چېقىمچىلىق يالغانچىلىقى، ئاچكۆزلۈك، تەمەخورلۇق يالغانچىلىقى، پىتنىخورلۇق يالغانچىلىقى، ئاداۋەتخورلۇق، رەشىك يالغانچىلىقى قاتارلىقلارنى پەيدا قىلىدۇ، كۈچەيتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا ھەسەتخورلۇق، يۇرتۋازلىق، چېقىمچىلىق، ئاچكۆزلۈك، تەمەخورلۇق، ئاداۋەتخورلۇقنى پەردازلايدۇ. بۇنداق بولۇشتا يالغانچىلارنىڭ ھەرخىل نىيەت، مۇددىئاسىدىن باشقا، ئۇلارنىڭ باشقا پسىخىك ھالەتلىرىمۇ بەلگىلىك رول ئوينايدۇ.

يالغانچىلار قۇۋ، ساختىپەز، رەگۋاز كېلىدۇ. ئۇلار ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى، سالاھىيىتىدىن پايدىلىنىپ ئۆزىنى يالغان گەپ، يالغان ھەرىكەتتە سەممىي، ئىقتىدارلىق قىلىپ كۆرسىتىدۇ. ئۇلار رەگۋاز، قۇۋلۇقلىرى بىلەن ئۆزى قىلالمايدىغان، بىلمەيدىغان ئىشنى قىلالايدىغان، بىلىدىغان قىلىپ كۆرسىتەلەيدۇ.

يالغانچىلار پىتنىخور، سۇيىقەستچى كېلىدۇ. ئۇلار بار ھەرقانداق جايدا بىلىملىك، ئىقتىدارلىق، سەممىي ئادەملەر ھەرگىز توغرا باھاغا، تېگىشلىك نىسۋىگە ئېرىشەلمەيدۇ. يالغانچىلار ئۇلارنى نەتىجە قازىنىش ئىمكانىيىتىدىنمۇ مەھرۇم قىلالايدۇ. ناۋادا نەتىجە قازىنىش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم قىلالماي

ـا ، ئۇلارنىڭ نەتىجە ئەمگەكلىرىدىن قەستەنگە سەۋەنلىك
ـىپ ، ئۇنى خاتالىقتا ھەتتا جىنايەتكە ئايلاندۇرۇش قەستىدە
ۇ .

يالغانچىلار داپپۇز ، ئالدامچى كېلىدۇ . ئۇلار ئىقتىدارسىز ،
مىسىزلىكىدىن ئىشنى جايىدا قىلالمايدۇ . ئارقىدىن تەپ
استىن باھانە تېپىپ ئۆزىنى ئاقلايدۇ ؛ ئىشنى بۇزۇپ ، خاتالىق
ۇزۇپ قويۇپ شۇ ھامان « ئۇنىڭغا باشقىلار كاشىلا قىلدى ،
ئىت بەرمىدى » دەپ ئۆزىنى ئاقلايدۇ . جىنايەت سادىر قىلىپ
ادەمبەن دەپ دەۋا قىلىدۇ .

يالغانچىلار ھەسەتخور ، چېقىمچى كېلىدۇ .
اپىدىكىلەردىن بىرەرسىنىڭ ئورنى ، ھۆرمىتى ئۆسسە ، تاپىنى
ىىدىن ئورا كولايدۇ . بارلىق « كوزىر » لىرىدىن پايدىلىنىپ
ىتەن قۇسۇر چىقىرىپ ھۇجۇم قىلىدۇ . ئۇنىڭغىمۇ قانائەت
ىسا باشقۇرغۇچىلارغا چاقىدۇ ياكى چېقىشتۇرىدۇ .

يالغانچىلار ئالا كۆڭۈل كېلىدۇ . ئۇلارنىڭ سۆزلىرى ،
ـ ھەرىكەتلىرى تۇراقسىز ھەم پەسكەش بولىدۇ . ئۇلار
ۇن بىر ئىشقا ۋەدە قىلىپ ، ئەتىسى تېنىۋالىدۇ . ھېلى بىر
گە يېقىنچىلىق قىلسا ، ھېلى ئۇنىڭدىن يىراقلىشىدۇ .

يالغانچىلار بارنى يوق قىلىشقا ، يوقنى بار قىلىشقا ماھىر
لىدۇ . قاراپ تۇرۇپلا ئاقنى قارا ، قارىنى ئاق دەپ سۆپەتلەيدۇ .
ان ، زامان ۋە شارائىتقا ماسلىشىپ يالغاننى توقۇپ چىقىرىدۇ .
ر ھېچقاچان راست سۆز ، ھەقىقي ئىش قىلمايدۇ ، پەقەت
ن سۆزلەشكە ئىلاجىسىز قالغاندىلا راست گەپ قىلىدۇ .

يالغانچىلىق پىسخىكىسى ۋە ئۇنىڭ ئىپادىلىرى
ىتىمائىيەتكە ، كىشىلىك تۇرمۇشقا ئىلگىرىدىن تارتىپ ھەر خىل

زىيانلارنى سىلىپ كەلگەن. ھەتتا يالغان سۆز، يالغان ھەرىكەتلەر تولۇپ-تاشقىنى ئەل، خەلق پۈتمەس-تۈگىمەس بالايىئاپەتكە دۇچار بولغان.

ئەجدادلىرىمىز ئەزەلدىن راست سۆزلەش، ۋەدىسىگە ئەمەل قىلىش، باش كەتسىمۇ گېپىدىن يانماسلىقتەك ئەخلاقىي پەزىلەتنى ئۆزىدە يېتىلدۈرگەن. راستچىللىقنى قوغلىشىپ ئۇنى ئادەم بولۇشنىڭ ئۆلچىمى قىلغان. لېكىن يورۇقلۇققا قاراڭغۇلۇق ھەمراھ بولغاندەك، يەنە بىر بۆلۈك ئادەملەر يالغان سۆز، ساختا ئىش قىلمىسا، باشقىلارنى ئالدىمىسا، «يېگىنى چىرايىغا چىقمايدىغان، قىلغىنى ئىش بولمايدىغان» ھالەت شەكىللىنىپ قالغان.

بۇ خىل قاپاقنى پۇلغا ئالماي باراڭنى تالىشىشتەك روھىي كەيپىيات ئىنتىكى، يالغانچىلىق پسىخىكىسىغا ئىگە ئادەملەرگە بازار ھازىرلاپ بېرىپلا قالماي، مىللەت، ئادەملەرنىڭ ئېتىقاد قۇرۇلمىسىنى قالايمىقانلاشتۇرۇپ ۋەتەنپەرۋەرلىك، مىللەتپەرۋەرلىك ئېتىقادى، ئائىلە بۇرچ ئېتىقادى قاتارلىقلارنى سۇسلاشتۇرىدۇ. ئاقىۋەتتە ئىناقسىزلىق، ئۈمىدسىزلىكنى ئۇلغايتىپ، مىللەتنى خارابلاشتۇرىدۇ.

14 . خوتۇنبازلىق

خوتۇنبازلىق — جىنسىي ئايرىمىلىق خاراكتېرىنى ئالغان
لك ئامىل بولۇپ ، ئۇ ئەرلەردىكى چېكىدىن ئاشقان جىنسىي
ۋە ئاياللارغا ھەددىدىن زىيادە ئىنتىلىشتىن پەيدا بولىدىغان
سىل نورمالسىز خۇيىنى ۋە ئۇنىڭ رېئاللىقتىكى ئىپادىسىنى
ىدۇ .

جىنسىي ھەۋەس پەيدا قىلىدىغان پسىخىك ئامىللار
ەپلىكى بىلەن باشقا پسىخىك ئامىللاردىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ .
ى مىللەتنىڭ پسىخىك قۇرۇلمىسى ، ساپاسى ، ئېتىقادىغا
ىتىدىغان زىيانلىق رولى ھەرقانداق پسىخىك ئامىللاردىن
ولىدۇ .

خوتۇنبازلىق پسىخىكىسىنىڭ شەكىللىنىشى بىر قانچە
لارغا باغلىق بولۇپ ، خوتۇنبازلىق نورمال فىزىئولوگىيىلىك
سىي ھەۋەسكە تۈپتىن ئوخشىمايدۇ . جىنسىي گورمونىنىڭ
ل بولۇشى ساغلام تەنلىك ئەرلەردە تەبىئىي ھالدا ئوخشاش
ىدۇ . كۆپ ساندىكى ئەرلەر جىنسىي تۇرمۇشنى نورمال
ۈزىدۇ ھەم نىكاھ ، ئائىلىنى قەدىرلەيدۇ . پەقەت ئايرىم ئەرلەرلا
ۇنبازلىق قىلىپ ئاياللارغا ئۆزىنى ئۇرۇپ شەھۋەتپەرەسلىك
ىشقا ئۇرۇنىدۇ . بۇنىڭدىن جىنسىي گورمونىنىڭ خوتۇنبازلىقنى
ا قىلىشتىكى رولىنىڭ چوڭ ئەمەسلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرگىلى
ۇ .

خوتۇنبازلىق پسىخىكىسىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئىرسىيەت ۋە

پسخىك ئۇدۇم بەلگىلىك رول ئوينايدۇ . خوتۇنبازلىقنىڭ مەلۇم بىر خىل ئىپادىسى ئادەمنىڭ پسخىك قۇرۇلمىسىدىن ئورۇن ئالغاندىن كېيىن ، قان ئارقىلىق ئەۋلادلىرىغا ئۆتۈپ ، ئەۋلادلارنىڭ پسخىك قۇرۇلمىسىغا سىڭىپ ئۇنىڭدا قايتا يېتىلىدۇ . يەنە بىر تەرەپتىن ، ئۇدۇم سۈپىتىدە ئەۋلادلاردا تەكرارلىنىدۇ . مۇشۇ ئىككى خىل سەۋەبتىن ئەجدادلىرى ئىچىدە خوتۇنبازلىق پسخىكىسىنى يۇقتۇرۇۋالغانلار ، زىناخورلار بار بولسا ئەۋلادلىرى ئىچىدىن خوتۇنبازلار ، زىناخورلار چىقىدۇ . دېمەك ، خوتۇنبازلىق مىللەت ئىچىدە ئىرسىيەت ، ئۇدۇملۇق ھالىتىدە داۋاملىشىپ تەرەققىي قىلىدۇ .

ئۇيغۇرلاردا ساقلىنىۋاتقان خوتۇنبازلىق پسخىكىسى خېلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە . فېئوداللىق جەمئىيەتتىكى نىكاھ تۈزۈمى ۋە نىكاھ قارىشى ، فېئوداللىق ئەخلاق — خوتۇنبازلىقنى شەكىللەندۈرگەن ئاساسلىق ئامىللاردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ . فېئوداللىق جەمئىيەتتىكى فېئوداللىق ھاكىمىيەت — ئەرلەر ھاكىمىيىتى ئاياللارنىڭ ئورنىنى تۆۋەنلەتكەن ھەم فېئودال تەبىقىدىكىلەرنىڭ كۆپ خوتۇنلۇق بولۇشىغا يول ئېچىپ بەرگەن . ئەرلەر ئاياللارنى خالىغانچە بوزەك قىلسا ، خورلىسا ، خوتۇن ئۈستىگە خوتۇن ئالسا ، خالىغاندا قويۇۋەتسە ئۇنى چەكلىمەي ، قوغدىغان . بۇنداق نىكاھ تۈزۈمى ، نىكاھ قارىشى ئاستىدا ھوقۇق ، ئىمتىيازغا ئىگە بولغانلار ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي ئورنىدىن پايدىلىنىپ خوتۇن ئۈستىگە خوتۇن ئالىدىغان ، فېئودال خان - پادىشاھلار بىر - بىرىگە قۇدا بولۇش ياكى باشقا غەيرىي مۇناسىۋەتتە قۇل - دېدەكلەرنى بىر - بىرىگە سوۋغا قىلىدىغان ھادىسىلەر دائىم كۆرۈلۈپ تۇرغان .

فېئوداللىق نىكاھ تۈزۈمى ۋە نىكاھ سودىسى فېئودال
- پادىشاھلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئىچىدە تەخت تالىشىش ،
ىق تالىشىش جېدەللىرىنى پەيدا قىلىپ ، خاندانلىقنى
ىلاپ ، ئەل بېشىغا ئۇرۇش ، قىرغىنچىلىق قاتارلىق
ئاپەتلەرنى ئېلىپ كەلگەن . ئائىللىرى ئىچىدە كۈندەشلىك ،
الىسىنىڭ تەخت - بايلىقنى قولغا كىرگۈزۈش
ۇن بىر - بىرىگە ھىيلە - مىكىر ، سۇيىقەست ئىشلىتىش
ىلىرىنى پەيدا قىلغان . ئۇنىڭدىن باشقا فېئوداللار ئىچىدە
خورلۇق ، شەھۋەتپەرەسلىكنى ئەۋج ئالدۇرغان . بۇ خىل
ئىت ۋە خۇي - مىجەز فېئودال تەبىقە ئىچىدە
شىۋازلىقنى كۆپەيتكەن . فېئودال تەبىقە ئەزالىرى بۇ خىل
ىيەت ۋە ئىنتىلىش ئالدىدا بەزى خوتۇنلىرىنىڭ (فېئودالىق
ىيەتتە كۆپ خوتۇنلۇق بولۇش ئادەتتى بار ئىدى) سىياسىي ،
ىسادىي تەلەپلىرىنى قاندۇرۇشقا مەجبۇرلىنىپ ، سىياسىي ئارقا
ىنۇشلۇك ۋەقەلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولغان ياكى
قىۋەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا پۇرسەت تۇغدۇرۇپ بەرگەن .
فېئودالاردىن باشقا بىر قىسىم ئىقتىساد ۋە ئىمتىيازى
ىلۇك ئادەملەرمۇ فېئودالىق نىكاھ تۈزۈمى ۋە نىكاھ قارىشىنىڭ
ىرىگە ئۇچراپ ياكى خوتۇنبازلىق ئىرسىيىتىنىڭ تۈرتكىسىدە
ۇنبازلىق ئالامەتلىرىنى ئۆزىگە يۇقتۇرۇۋالغان ھالدا مەيدانغا
ىشقا باشلىغان ھەمدە كۆپ خوتۇنلۇق بولۇشقا تىرىشقان . يەنە
تەرەپتىن ، زىناخورلۇق ، شەھۋەتپەرەسلىك قىلىشقا ئۇرۇنغان
ى باھانە - سەۋەب تېپىپ خوتۇندىن ئاجرىشىپ خوتۇن
ى .
ئىجتىمائىي تۈزۈمدىن باشقا يەنە ، ئىجتىمائىي ئورۇن ،

ئىمتىيازمۇ بەزى ئادەملەرنىڭ خوتۇنبازلىق قىلىشىغا، پىسخىكىسىدا خوتۇنبازلىقنى يېتىلدۈرۈشكە سەۋەبچى بولىدۇ. نىيىتى ئالا، ئەخلاقى ناچار، ئېتىقاد قۇرۇلمىسى كەمتۈك ئادەملەرنىڭ پىسخىكىسىدا يوشۇرۇن ساقلانغان خوتۇنبازلىق، زىناخورلۇق قىلىش ئىنتىلىشى ئىجتىمائىي ئورۇن ۋە ئىمتىيازنىڭ تۈرتكىسىدە ئاسانلا ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. شۇڭلاشقا بەزى ئادەملەر ئۆزىنىڭ ھەرقانداق سىياسىي، ئىجتىمائىي ماركىسىدىن (سالاھىيىتىدىن) ھالقىپ چىقىپ خوتۇنبازلىق قىلىدۇ.

كىشىلەرنىڭ مەنىۋى ساپاسىنىڭ تۆۋەن بولۇشى خوتۇنبازلىق پىسخىكىسى ۋە ئۇنىڭ بەزى ئامىللىرىنىڭ شەكىللىنىشىدە تۈرتكىلىك رول ئوينايدۇ. مائارىپ قۇرۇلمىسىنىڭ كەمتۈكلۈكى، تەربىيىلەش مەقسىتىنىڭ ئېنىق بولماسلىقى، ناچار ئائىلە مۇھىتىدىكى تەربىيىلەش سەۋەبىدىن بىر قىسىم ئادەملەردە كىچىكىدىن تارتىپلا ناچار ئەخلاقلىق، ئېتىقادى كەمتۈكلۈك ۋە خوتۇنبازلىقنىڭ ھەر خىل ئامىللىرى ستىخىيىلىك يوسۇندا يېتىلىپ چىقىدۇ. شۇنىڭ بىلەن جەمئىيەتتە زىناخورلۇق ۋە باسقۇنچىلىق جىنايەتلىرى ئوتتۇرىغا چىقىدۇ.

ئومۇمەن، خوتۇنبازلىق پىسخىكىسى نىكاھنى قەدىرلەش، ئائىلىنى سۆيۈش ئېتىقادى بىلەن قارىمۇ قارشى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ گۈزەل كىشىلىك ئەخلاقنى بۇزىدۇ. بۇ خىل پىسخىكىلىق ئادەملەر ئەيش - ئىشرەت، جىنسىي ھەۋەس، مال - دۇنيا، نام - شۆھرەت قوغلىشىش مەقسىتىدە نىكاھ تۈزىدۇ.

خوتۇنبازلىق پىسخىكىسىغا ئىگە ئادەملەرنىڭ نەزىرىدە ئىنساندىكى نىكاھ، ئائىلە قارىشى بىمەنىلىك، ئۇنىڭغا ئەمەل قىلغانلىق ئاخماقلىق. شۇڭا ئۇلاردا ئائىلە، نىكاھ ئېتىقادى

ـشدۇ ، ئۆز مىللىتىنىڭ قىز - ئاياللىرىنى دەپسەندە قىلىپ
ى قالتىس ئەركەك ھېسابلىشىپ كۆرەڭلەيدۇ . نەتىجىدە
ـاد جەھەتتىكى ئاجىزلىق بارغانسېرى ئېشىپ ، باشقا
ـادلارمۇ يوقىلىپ بارىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىر بولسا ئاياللارغا
مال ئىنتىلىپ ئەجدادلىرى تۇتقان يولدىن چىقىپ ئۆزىنى ،
، ئەۋلادلىرىنى خارلىققا ئىتتىرىدۇ ؛ بىر بولسا ئاياللارنى
ب نادانلىق ، مەھكۇملۇققا تاشلايدۇ . خوتۇن ئېلىپ ، خوتۇن
ې بېرىش ، خوتۇن ئۈستىگە خوتۇن ئېلىش ، ئۇچىنچى
س بولۇپ ئارىغا قىسىلىش ، ئاياللارغا زوراۋانلىق قىلىش ،
ـورلۇق قىلىپ ئارقىدىن ئۇيالماي داۋراڭ سېلىش قاتارلىقلار
ـنبازلارنىڭ تەبىئىتى ۋە ئۆزىدە يېتىلدۈرگەن رەزىل
ۇر .
نىكاھ ، ئائىلە دەسلەپتە مەيدانغا كەلگەندە ئىنسانلارنىڭ
، ، نىكاھ قارىشىدا چىنلىق ، ياخشىلىق ئېتىقادى ئومۇميۈزلۈك
م ئورۇندا تۇرغان . ئىنسانلار نىكاھنى مۇقەددەس بىلىپ
رنى يېرىم ئىلاھ سۈپىتىدە ئۇلۇغلىغان . بۇ نۇقتىنى قەدىمي
ى رىۋايەتلىرىدە تەسۋىرلەنگەن ئايال ئىلاھلار — گۈزەللىك
، ، مۇھەببەت ئىلاھىدىن ھەم ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمي
ـلىرىدىكى « ئۇماي ئانا » دىن كۆرگىلى بولىدۇ .
ئەجدادلىرىمىز قەدىمي دەۋردە نىكاھ ، ئائىلىنى قەدىرلەش
قادىنى تۇرغۇزغان . « ئوغۇزخان » ئۆيلەنگەن ئايالنىڭ بىرى
ـچىدىن ، يەنە بىرى سۇ ئىچىدىكى دەرەخنىڭ كاۋىكىدىن
ن . بۇلار ئاياللارنىڭ يېرىم ئىلاھلاشتۇرۇلغانلىقىنىڭ سىمۋولى
. بىلگە خاقاننىڭ ئوغلىنى داغدۇغىلىق مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ
ـەنلىكى نىكاھنى مۇقەددەس بىلگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى ئىدى .

ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، شائىر ئەلشىر ناۋايىنىڭ ياخشى كۆرگەن مەھبۇبى ئۇنى قوغداش ئۇچۇن ئۆزىنى قۇربان قىلغاندىن كېيىن، شائىرنىڭ ئۆمۈر بويى ئۆيلەنمىگەنلىكى مۇھەببەتكە سادىق بولۇشىنىڭ نەمۇنىسى ھەم يۈكسەك گۈزەل ئەخلاقنىڭ مۇقامى ئىدى. ئەجدادلىرىمىز ئىچىدە بۇ خىل نىكاھنى قەدىرلەش، ئائىلىنى سۆيۈش، مۇھەببەتكە سادىق بولۇش ئېتىقادى يېتىلگەن ۋە ئەمگەكچى خەلق ئىچىدە داۋاملاشقان. بىر ئەر بىر خوتۇنلۇق بولۇش ئاساس قىلىنغان نىكاھقا ئەمەل قىلىپ كەلگەن. باشقىچە ئېيتقاندا، ئاتا - بوۋىلىرىمىز ئاياللارنى «ئانا» چۈشەنچىسى بويىچە ئۇلۇغلاپ، ئاياللارغا مۇۋاپىق ئورۇن بېرىپ ئەرلەرنىڭ ئاياللارغا بولغان ھۆرمىتى، مەجبۇرىيىتى ۋە بۇرچىنى ئادا قىلىپ كەلگەن.

ئۇيغۇرلار ئىچىدە خوتۇنبازلىق پىسخىكىسى ۋە قىلمىشى قەبىلە تۈزۈمى (فېئوداللىق خاراكتېرىنى ئالغان قەبىلىداشلىق) ۋە فېئودال ئۈششاق ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكى شارائىتىدا مەيدانغا كېلىشكە باشلاپ بىر قىسىم ئادەملەرنىڭ پىسخىك قۇرۇلمىسىدىن ئورۇن ئالغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىپادىلىرى:

بىرى، قەبىلە باشلىقلىرى، خاقان، ئېلىكخان، بەگلەر مال - دۇنيا، سوۋغا - سالام، نام - شۆھرەت ئۈچۈن نىكاھ تۈزگەن، خوتۇن ئۈستىگە خوتۇن ئالغان. بەزىلىرى «سوۋغات خوتۇن» لارنى نىكاھىغا ئېلىپ خوتۇنبازلىقنىڭ بىرىنچى قەدىمىنى باسقان. يەنە بىرى، قەبىلىلەر ئارىسىدىكى يايلاق، يەر تالىشىش جېدەللىرىدە قىز - ئاياللارنى بۇلاش قەبىلە ئۇرۇشىنىڭ بىر مەزمۇنى قىلىنغان. مانا بۇلار ماھىيەتتە خوتۇنبازلىقنىڭ بىر خىل مەھسۇلى ئىدى.

فېئودال تەبىقە ئەزالىرى ۋە بىر قىسىم كىشىلەر يۇقىرىقىدەك
ارىنىڭ تۇرتكىسىدە خوتۇنبازلىقنىڭ ھەرخىل ئىپادىلىرىنى
رىپ ، مىللەت ئىچىدە نادانلىق پىسخىكىسىنىڭ يىلتىزىنى
تقۇزۇپ ، مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى بۇزۇش ،
رىنىڭ ئورنىنى تۆۋەنلىتىش قاتارلىق يامان ئاقىۋەتلەرنى پەيدا
. مۇشۇنداق ھالەتكە ئاساسەن قوشنا مىللەتلەر « سارتلارغا
ۇن بولسىلا باشقىنى ئويلىمايدۇ » ، « ئاناڭنى ... دېسە ئانچە
قىلمايدۇ ، خوتۇنۇڭنى ... دېسە جېنى چىقىدۇ . » دېگەن
لىك يەكۈننى چىقىرىشقان . بۇ سۆز بىزدىكى خوتۇنبازلىقنىڭ
ئېغىر دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ ، ئەلۋەتتە .
دىنىنىڭ ئىجتىمائىي خاراكتېرى ۋە مەدەنىيەت ئاملى بولۇش
ئۇيغۇرلاردىكى خوتۇنبازلىقنىڭ يېتىلىپ چىقىشىغا مۇئەييەن
ر كۆرسەتكەن قوشۇمچە ئامىللارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ .
ىكى بىر قىسىم پاسسىپ نىكاھ ، ئائىلە قارىشى ۋە ئەمەللەر
ۇنبازلىقنى قانۇنلاشتۇرغان ياكى ئۇنى قوغدىغان . شامان ۋە
دىنىدىكى تەبىقچىلىك چۈشەنچىسى ھوقۇق ، ئىقتىسادقا ئىگە
، ئادەملىرىنىڭ كۆپ خوتۇنلۇق بولۇش ، خوتۇنبازلىق قىلىش
سى ۋە پىسخىكىسىنى كۈچەيتكەن . بۇنى « ئوغۇزخان » نىڭ
ئىلاھىي ئايالغا ئۆيلەنگەنلىكىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . مىلى
دىكى تام رەسىملىرىدە ئاياللارنىڭ بەدەن كۆرۈنۈشى ، خان ،
ئاملارنىڭ بەزىلىرىدىكى ئۇيغۇلچى ئاياللارنىڭ تەسۋىرىدىن
ىدا ، ئۇنىڭدا بەدىئىي ئىپادىلەش ماھارىتى نامايان قىلىنغاندەك
سىمۇ ، بۇنى خوتۇنبازلىق ئاساس قىلىنغان ئىپادىلەشتىن
ىپ قارىغىلى بولمايدۇ . بۇددا دىنى شارائىتىدىكى بىر قىسىم
- پادىشاھلار كۆپ خوتۇنلۇق بولۇش بىلەن بىرگە

ئوردىسىغا نۇرغۇن قىز - دېدەكلەرنى يىغىۋېلىپ خوتۇنبازلىق قىلىشقان. ئىسلام دىنىدىكى « تۆت خوتۇنلۇق بولۇش » سۈننىتى فېئوداللار ۋە بىر قىسىم ئادەملەر تەرىپىدىن سۇيىئىستېمال قىلىنىپ ئۆزلىرىنىڭ خوتۇنبازلىق قىلمىشىنى ياپىدىغان پەردە (نىقاب) گە ئايلانغان. پادىشاھ - سۇلتانلارنىڭ ھەرەمخانىلىرىغا نۇرغۇن ئاياللارنى يىغىپ ئەيش - ئىشرەت قىلغانلىقى (ئابباسىيلار خەلىپىلىكىدە بۇنداق ئىش ئەۋجىگە چىققان) ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى بىر قىسىم دىنىي تونغا ئورىنىۋالغان فېئوداللار ۋە دىندارلارنىڭ جۈملىدىن جەمئىيەتتىكى بەزى ئادەملەرنىڭ خوتۇنبازلىق، زىناخورلۇقنى پىسخىكىسىغا سىڭدۈرۈۋېلىشىغا تەسىر كۆرسەتكەن. ئۇلار نامراتلارنىڭ كىچىك قىزلىرىنى زورلۇق كۈچىگە تايىنىپ كىچىك خوتۇن ياكى توقال خوتۇن قىلىپ ئاياللارنى خورلىغان. بەزى دىندارلار (ئىشانلار) مۇرتلىرىنىڭ نارىسىدە قىزلىرىغا دۇئا قىلىپ ئۆيگە ئېلىپ كېتىپ بىر مەزگىل خوتۇن قىلغاندىن كېيىن باشقىلارغا « پاتىھە » قىلىپ چېتىپ قويۇشتەك قىلمىشلارنى دائىم سادىر قىلغان.

تارىخىمىزدا خوتۇنبازلىق قىلمىشلىرى مىللەتكە، جەمئىيەتكە نۇرغۇن ئاپەتلەرنى ئېلىپ كەلگەن. ھازىرقى كۈندىمۇ بۇ پىسخىك ئامىل ئايرىم ئادەملەرنىڭ پىسخىكىسىدا مەۋجۇت بولغاچقا ھەر قاچان ئىپادىلەنمەكتە. ئۇ زامان تەرەققىياتى ۋە زامان ئەخلاقىغا زىيان يەتكۈزۈپلا قالماستىن، مىللەتنىڭ ساپاسىنى تۆۋەنلىتىپ، جەمئىيەتتە زىناخورلۇق، پاھىشىۋازلىقنىڭ مەۋجۇت بولۇشىغا زېمىن ھازىرلاپ بېرىۋاتىدۇ، مىللەتنى روھىي جەھەتتىن نابۇت قىلىش رولىنى ئويناۋاتىدۇ.

[. « قىلما ! » دېگەننى ئاشۇرۇپ قىلىش

ئىنسان تەپەككۇر قىلالايدىغان ، ھەق - ناھەق ، توغرا -
ا ھۆكۈم قىلالايدىغان ، پايدا - زىياننى ئايرىيالايدىغان
ق . لېكىن بەزىدە بىر قىسىم ئادەملەر ئىنسانغا مۇناسىپ
يدىغان قىلىقلارنى سادىر قىلىدىغان ھادىسىلەرمۇ كۆرۈلۈپ
ۇ . بۇنى ئىنساننىڭ ھەر قانداق سۆز - ھەرىكىتى ئۇنىڭ
ىك قۇرۇلمىسىنىڭ خاراكتېرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك
لىقىدىن ؛ ئادەمدە قايسى خىلدىكى خاراكتېر بولسا ، شۇنىڭغا
سۆز - ھەرىكەتنى ئوتتۇرىغا چىقىرىدىغانلىقىدىن ئايرىپ
ن بولمايدۇ . شۇڭا مەلۇم پسىخىك خاراكتېرنىڭ تۈرتكىسىدە
دەملەر « قىلما ! » دېگەننى ئاشۇرۇپ قىلىدۇ .

ئىنسانلار ئىپتىدائىي دەۋردىن باشلاپ چىنلىق ،
ىلىق ، گۈزەللىك چۈشەنچىسى بويىچە ئىش - ھەرىكەت
پ بارغان . ئىش - ئەمگەك ، كىشىلىك مۇناسىۋەت ،
ش ، نىكاھ ، تويلىشىش ، ئەخلاق ، كىيىنىش - ياسىنىش ،
ك - ئىچمەك ، ئولتۇرۇپ - قوپۇش ، مەرىكە - مۇراسىم ،
ئۆزىنىش ئىشلىرىدا بىر يۈرۈش قائىدە - ئۆلچەملەرنى
ۈزۈپ ، ئۇنىڭغا ئەمەل قىلغان . ئىنسانلاردىكى چىنلىق ،
ىلىق ، گۈزەللىك ئېتىقادى ۋە ئۇنىڭدىن ھاسىل بولغان
ن پسىخىك ئامىللار ئاساسىي ئورۇندا تۇرسىمۇ ، بىر قىسىم

ئادەملەردە ئېتىقاد ۋە نىيەت ئوخشاشماسلىقى كېلىپ چىققان . ئۇلار ئۆزىدە شەكىللەنگەن ساختىلىق ، رەزىللىك پسىخىكىسىنى ئۇلغايتىپ ، ئىللەتلەرنى سادىر قىلىشقا باشلىغان .

« قىلما ! » دېگەننى ئاشۇرۇپ قىلىش ئىنسان پسىخىكىسىدىكى غەيرىي ئامىلنىڭ ماھىيەتتىكى ئىپادىسى بولۇپ ، ئۇنىڭ ساختىلىق ، رەزىللىك بىلەن مەلۇم دەرىجىدە باغلىنىشى بار . ئەمما پسىخىك تەھلىل نۇقتىسىدىن ئۇنى پۈتۈنلەي رەزىللىك ياكى ساختىلىقنىڭ مەھسۇلى دېيىشكە بولمايدۇ . بۇنىڭغا ئاساسلىنىپ « قىلما ! » دېگەننى ئاشۇرۇپ قىلغۇچىلارنى مۇنداق ئىككى خىلغا ئايرىش مۇمكىن : بىرىنچى خىلغا مەنسۇپلار — نادانلار بولۇپ ، ئۇلار ئۆزىنىڭ قىلىۋاتقان خاتا قىلمىشىنىڭ زىيىنىنى بىلمەيدۇ ؛ ئىككىنچى خىلدىكىلەر — ساختىلىق ، رەزىللىك قىلىش خۇيىغا ئىگە بولۇپ « قىلما ! » دېگەن ئىشلارنى قەستەن قىلىدۇ . ئۇلارنىڭ ئىدىيە ، ماھىيىتىدە شەخسىي غەرەز ، پۇل (ئىقتىساد) پەرەسلىك ، ئۆزىنى كۆرسىتىش ، ناچار ئەخلاقى بىلەن نوچىلىقنى ئېتىراپ قىلدۇرۇش ، ئوتتۇرىدىن نەپ ئېلىش ، ... قاتارلىقلاردىن باشقا نەرسە يوق .

« قىلما ! » دېگەننى ئاشۇرۇپ قىلىش ئادەتتە ئۆرپ - ئادەت ، قائىدە - يوسۇن ، ئەخلاقىي ئۆلچەم ، قانۇن ۋە دىنىي ئەقىدىلەرگە خىلاپلىق قىلىشتا تىپىك ئىپادىلىنىدۇ . بۇنىڭ ئاساسلىق ھالەتلىرى تۆۋەندىكىچە :

تويلىشىشتا تويلۇقنى ئېغىر سالماسلىق ، « مەسلىھەت چېيى » قىلماسلىق ، قىز تەرەپكە سىيلىق سالماسلىقنى ؛ توي مەرىكىسى ، قىز يۆتكەشتە ھەشەمەتچىلىك ، داغۋازلىق قىلماسلىقنى تەلەپ قىلغانچە ، ئۇ قىلىقلارنى كۆچەپ قىلىش ، ئىقتىسادىي

ناچار بولسمۇ ئامال قىلىپ « يۈز » ى ، « ئابروي » نى
قىلىش ؛
ئىسىل ئەنئەنىنى جارى قىلدۇرۇش ، ئىقتىسادچىل بولۇش
دېگەنچە ، خەتنىگە توي قىلىش ، قۇلاق تېشىشكە توي ،
كا ، تۇغۇلغان كۈننى خاتىرىلەشلەرنى پەيدا قىلىش ۋە
چىلىك قىلىش ؛
دورامچىلىقنى ئەيىبلىگەنچە ، مىللىي كىيىم - كېچەكنى
، غەيرىي كىيىملەرنى ياراشمىسۇن - ياراشمىسۇن قوغلىشىپ
ش ، چېچىنى كېسىش ، بوينىغا زۇننار ئېسىش ؛ غەلىتە
لارنى دوراپ ئۇنى هازىرقى زامان مۇزىكىسى ، ئۇسسۇلى
، زاڭلىق قىلغاننى ئۇقماي كۆچەپ دوراش ؛
مىللەتنىڭ مەنىۋى ساپاسىنى ئۆستۈرۈش ، روھىي
ىقلارنى تۈگىتىش ، ئاداۋەتخورلۇق ، ھەسەتخورلۇق ،
زلىق ، چېقىمچىلىق قىلماسلىقنى تەلەپ قىلغانچە ئۇنى
ر قىلىش ؛ بالىلار - ئۆسمۈرلەرنى ئوقۇتۇشنى چىڭ
چە ، پەرزەنتلىرىنى مەكتەپتىن چىقىرىۋېلىپ ئۇششاق -
ەك ئىشلارغا ، سودا - تىجارەتكە سېلىش ، ياللانما
قا بېرىش ؛
ئەخلاقلىق بولۇش دېگەنچە هاراق ئىچىپ مەست
لىپ قىز - ئاياللارنى توسۇپ بىمەنە سۆزلەش ، ئادەم
، جېدەل قىلىش ؛
ئىتتىپاق بولۇش دېگەنچە ، مەزھەپچىلىك ، گورۇھۋازلىق
؛
ئاشلىقنى قەدىرلەش دېگەنچە ، ئۇنى بۇزۇپ - چېچىپ ،
ىلىق قىلىش ؛

تارازا - ئۆلچەمدە ئادىل بولۇش، كىشىنىڭ ھەققىنى يېمەسلىك دېگەنچە، مالنى كەم بېرىش، ئۆتنىنى قايتۇرماسلىق؛ جازانىخورلۇق قىلىش گۇناھ دېگەنچە، كىشىلەرنى قاقتى - سوقتى قىلىش؛

تىرىشىپ ئۆز مېھنىتى ئارقىلىق بېيىشنى تەلەپ قىلغانچە مەككارلارچە پۇل تېپىش، ئالدامچىلىق قىلىش، ھۇرۇنلىشىپ ياردەم، قۇتقۇلدۇرۇشنى كۈتۈش؛

ئاياللار - بالىلارنى ئاسراش كېرەك دېگەنچە، ئۇلارنى كەمسىتىش، خورلاش؛

رولىنى جارى قىلدۇرۇش دېگەنچە، سۆرەلمىلىك قىلىش، بوشاڭلىق قىلىش، باشقىلارغا يۆلىنىۋېلىش؛

ئىقتىدار، سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشنى تەلەپ قىلغانچە خۇشامەتچى، يالغانچى، ئىككى يۈزلىمچى، پۇرسەتپەرەستلەرنى ياخشى كۆرۈش؛

ياشتا چوڭلارنى ھۆرمەتلەش، بىلىملىكلەرنى قەدىرلەش دېگەنچە چوڭلارنى پوش دېمەسلىك، بىلىملىكلەرنى چەتكە قېقىش؛ ئىقتىسادچىل بولۇش دېگەنچە، ئىش چىقىرىپ ئىسراپخورلۇق قىلىش؛ ئىقتىسادنى جانلاندۇرۇش دېگەنچە، ئۆي كۆچكەننى مۇبارەكلەش، ئۆي سالغاننى مۇبارەكلەش، ھوقۇق - ئىمتىياز ئۆسكەننى ھەتتا تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى سېتىۋالغانلىقىنى مۇبارەكلەش، ئۆيمۇ ئۆي ئايلىنىپ داستىخان سېلىش قىلىقلىرىنى چىقىرىپ ئىقتىسادنى داستىخانلاردا بۇزۇش - چېچىش؛

بىر - بىرىگە كۆيۈنۈش، رەھىمدىل بولۇش دېگەنچە، بىرى - بىرىگە ئازار بېرىش، رەھىمسىزلىك قىلىش؛

پاكىز بولۇش كېرەك دېگەنچە تازىلىققا رىئايە قىلماسلىق؛

ئىنتىزامچان بولۇش دېسە ، ئىنتىزامسىزلىق قىلىش ؛
مەدەنىيەتلىك ، ئەدەبلىك بولۇش دېسە ، قوپاللىق ،
لك ، زوراۋانلىق قىلىش ... قاتارلىقلار .
« زورلۇق - زومبۇلۇق ئىشلىتىن كىرسە ، قائىدە -
، تۈگۈلۈكتىن چىقار » دېگەندەك ، « قىلما ! » دېگەننى
ب قىلغۇچىلار گۈزەل كىشىلىك ئەخلاقنى بۇزىدۇ ؛ پايدىلىق
. ئادەتلەرنى چەكلەپ ، زىيانلىق ئادەت قوشۇلمىلىرىنى
ىغا چىقىرىدۇ ؛ دورامچىلىق قىلىپ مىللىي مەدەنىيەت ،
ىنى تۈيۈق يولغا كىرگۈزۈشكە ئۇرۇنىدۇ ؛ نەپسانىيەتچىلىك
اشقىلارغا زىيان سالىدۇ . ئاخىرىدا ئەۋلادلارنى زەھەرلەيدۇ .
ئومۇمەن « قىلما ! » دېگەننى ئاشۇرۇپ قىلىش ، مەيلى
ن ، مەيلى مىللەت ۋە جەمئىيەت ئۈچۈن بولسۇن ، ئېغىر ،
ىق ئاقىۋەتلەرنى ئېلىپ كېلىدۇ . شۇڭا ئومۇمىيلىقنى ،
سىنى ، ئەۋلادلارنىڭ مەنپەئىتىنى ئويلايدىكەنمىز « قىلما ! »
ئىشلارنى قىلماسلىقىمىز ، بەلكى ئۇنى چەكلىشىمىز ئىنتايىن

Abdulcelil TURAN
Yenidoğan Mh. 41. Sk. No: 7
Daire: 4 Zeytinburnu - İST.

ئۇيغۇرلاردىكى پىسخىك ئاجىزلىقلار

ئاپتورى : ئەنۋەر تۇرسۇن
مەسئۇل مۇھەررىرى : پازىلجان مۇسا
مەسئۇل كوررېكتورى : گۈلباھار مۇھەممەتئىمىن

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقىتىدۇ
قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى : 1092 × 787 مم 32 / 1 ، باسما تاۋىقى : 5
1996 - يىل 6 - ئاي 1 - نەشرى
1996 - يىل 7 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىرازى : 6070 — 1

ISBN7 — 5373 — 0546 — 3/B. 10
باھاسى : 3.50 يۈەن

本书主要讲述维吾尔人心理状况和习俗上的一端。

维吾尔人心理上的一些弊端

作者：安瓦尔. 吐尔逊
责任编辑：帕孜里江. 木沙
责任校对：姑丽巴哈尔. 买买提依明

喀什维吾尔文出版社出版
新疆新华书店发行
喀什维吾尔文出版社印刷厂印刷
787×1092毫米 32开本 5印张 2插页
1996年6月第一版 1996年7月第一次印刷
印数：1——6070

ISBN7 — 5373 — 0546 — 3/B.10(民文)
定价：3.50元